

LEFAPHA LA DIPUO TSA MAAFORIKA

HISITORI YA KGOLO YA TLHAELETSANO MO DIPUONG TSA MAAFORIKA

Bakwadi

Moporofesara SE Bosch
Moporofesara RM Kosch
Ngaka CM Kotze
Ngaka LP Phaahla
Ngaka J C le Roux
Mohumagadi MB Sekere
Mohumagatsana KY Ladzane

Mogakolodi wa thuto

Ngaka J E Mitchell

Ke mosupatsela ithuto o le mongwe wa

AFL2601

2010 Yunibesithi ya Aforikaborwa

Ditshwanelo tsotlhe di bolokosegile
E gatisitswe le go phasaladiwa ke
Yunibesithi ya Aforikaborwa
Muckleneuk Pretoria

AFL2601/1/2010–2013 98503081

Diteng

TSHOBOLOKO YA MOJULE	iv

YUNITI ITHUTO1

MATSENO A DITIRAGALO/HISETORILOAGO MO DIPUONG TSA MAAFORIKA

1.1 Matseno	1
1.2 Tshimologo ya dipuo tsa maAforika	2
1.3 Karologanyo ya dipuo tsa maAforika	5
1.4 Ditlhotswana tsa puo tse di leng teng mo setlhopheng se segolo sa puo	9
1.4.1 Setlhopha sa puo	9
1.4.2 Kgaolo ya puo	10
1.4.3 Puo	10
1.4.4 Setlhopha le setlhotswana sa puo Language group and subgroup	11
1.4.5 Ditlhopha tsa dipuo tse di farologaneng tse di kokoantsweng mmogo, mme di farologana le dipuo tse dingwe	12
1.4.6 Dipuo tse di farologaneng tse di sa tshwaneng le tse dingwe Dialect	12
1.4.7 Puo e e buiwang ke motho a le mongwe Idiolect	13

YUNITI ITHUTO 2

TSHOBOKANYO YA POPEGO YA DIPUO TSA MAAFORIKA

2.1 Matseno	16
2.2 Go ithuta puo ya maAforika	17
2.2.1 Ditemogo le bonnete	17
2.2.2 Digwetlho tsa go ithuta tse di le teng mo dipuong tsa maAforika	18
2.3 Ke ka ntlha ya eng go le mosola thata go tlhaloganya popego ya puo?	21
2.4 Thulaganyo ya ditlhopha tsa maina	22
2.4.1 Kgaoganyo ya maina ka ditlhopha go ya ka popego ya ona e e tshwanang	23
2.4.2 Kgaoganyo go ya ka bokao jo bo tshwanang	25
2.5 Popego ya maina mo popegopuong	27
2.6 Maina fela a a bopilweng go tswa mo dikarolong dingwe	30
2.7 Karologanyo ya maina a a adimilweng (maadingwa)	31
2.8 Popegopuo mo popegong ya madiri le dithuanyi mo thutapuong	33
2.9 Bokhutlo.....	36

YUNITI ITHUTO 3

POPEGOPOLELO LE TSHEDIMOSETSO MO POPEGONG

3.1 Matseno	38
3.2 Thulaganyo ya mafoko mo dipuong tsa maAforika.....	40
3.2.1 Maemo a sediri le a letiro	41

3.2.2 Maemo a sedirwa	42
3.3 Tshedimosetso ya puo	43
3.3.1 Tshedimosetso e e neilweng mo puong	44
3.3.1.1 Tshedimosetso e e neilweng jaaka e tlhomamisitswe ke dintlha tsa borutapuo	45
3.3.1.2 Tshedimosetso e esetseng e neilwe e e tlhomamisiwang ke dintlha dingwe gape tsa borutapuo	48
3.3.2 Tshedimosetso e ntšhwa ya tiriso ya puo	51
3.3.3 Tshedimosetso e e neilweng le e ntšhwa di bonala jang?	52
3.3.3.1 Tumelano le madiri	53
3.3.3.2 Tatelano ya mafoko	53
3.3.4 Tshedimosetso e e neilweng/ bogologolo le e ntšhwa ya didiri.....	53
3.3.4.1 Ku-e e tlang fa pele ga /go- e e tlang fa pele ga /hu-e e tlang fa pele preposing/go-preposing/hu-preposing	53
3.3.4.2 Tirwa	54
3.3.5 Tshedimosetso e e neilweng/ya bogologolo le e ntšhwa ka ga didirwa	55
3.4 Tiriso ya leemedi	57
3.4.1 Maemo a mannete a maemedi	59
3.4.2 Lesupi le leemeditota	61
3.4.2.1 Lesupi	61
3.4.2.2 Leemeditota	64

YUNITI ITHUTO 4

Thutabokao	78
4.1 MATSENO	78
4.2 BOKAO JWA LEREO “THUTABOKAO”	79
4.3 DITSELA TSE THARO TSA GO LOKOLOLA BOKAO	80
4.3.1 Diponagalo tsa bokao jwa mafoko	80
4.3.2 Ditiro tsa bokao jwa mafoko.....	81
4.3.3 Bokao	82
4.4 LESUPI LE BOKAO	82
4.4.1 Lesupi	82
4.4.2 Bokao	83
4.4.3 Mefuta ya dikamano tsa bokao	84
4.5 BOKHUTLO	93

YUNITI ITHUTO 5

Tlhaeletsano ka go bua le ka go se bue	94
5.1 MATSENO	94
5.2 TLHAELETSANO KA GO BUA	99

5.3	TLHAELETSANO KA GO SE BUE	101
5.4	MESOLA YA TLHAELETSANO KA GO SEBUE	104
5.5	KGOLAGANO MAGARENG GA TLHAELETSANO KA GO BUA LE KA GO SE BUE.....	106
5.6	PUO YA MMELE, MATSOGO LE MOEMO	107
5.7	PUO YA/KA MATLHO	112
5.8	TSHIKINYEGO/TSHUTISO YA MATLHO	112
5.9	GO DUMELA KA TLHOGO	114
5.10	GO EMISA MAGETLA	114
5.11	DITIROKGOLO DI LE THARO TSA TLHAELETSANO KA GO SE BUE	115
5.12	TSHUTISO YA DIELEMENTE TSA TLHAELETSANO KA GO SE BUE GO TLOGA MO GO MMUI GO YA GO MOREETSI	116
5.13	GO FAROLOGANA GA DITSO MO TLHAELETSONG KA GO SE BUE.....	118
	YUNITI ITHUTO 6 Dipuo tsa maAforika ka bophara.....	122
6.1	MATSENO	122
6.2	TSHOBOLOKO YA DIPUO TSA MAAFORIKA KA BOPHARA	123
6.3	DIPUO TSA LEFATSHE	123
	6.3.1 Dipuo tse di leng gaufi le go nyelela	126
6.4	DIPUOBONTSI/DIPUOPUO	128
	6.4.1 Dipuobontsi mo Aforika borwa	129
	6.4.2 Kitsiso/Ditemoso ya paakanyo/thulaganyo ya dipuo mo Aforika borwa.....	132
	Tiro	135
6.5	PAAKANYO LE PHOLISI YA PUO MO AFORIKA BORWA.....	135
6.6	KOPANO YA PUO	138
6.7	TLHABOLOLO YA PUO MO AFORIKA BORWA	140
	6.7.1 Tlhomamiso ya puo.....	142
	6.7.2 Ntšhwafatso ya puo	142
	6.7.3 Ntšhwafatso ya bokao jwa puo	143
	6.7.4 Kago ya digalo ka mabaka a a kgethegileng mo dipuong.....	143
	6.7.5 Go tlhabololwa ga tlotlofoko le thulaganyo ya go kwala dibukantswe.....	144
6.8	BOKHUTLO	146

TSHOBOLOKO YA MOJULE

O amogetswe mo mosupatseleng o le mongwe fela wa AFL2601, *Ditiragalo tse di maatla tsa Tlhaeletsano mo Dipuong tsa maAforika (Communication dynamics in African Languages)*. Mo dipuong tsotlhe tsa maAforika, go na le thulaganyo ya medumo, mafoko le dipolelo tse di dirisiwang mo tlhaeletsanong ya diteng tsa setso. Dipuo tse go tweng ke tsa batho ba bogologolo gantsi di na le dipopego tse di thata tsa puo.

Mo mojule o, re ya go simolola ka go go itsise ka ga bokao jwa ditiragalo tsa hisetoriboago mo dipuong tsa maAforika, mo re tla sekasekang mafelo a tlholego a go tweng ke gona mo dipuo tse tsa maAforika di simolotseng teng, tshutiso ya thutafatshe ya babueledi ba maAforika gape le maiteko a bona a go aroganya dipuo tse go ya ka ditlhopho tse di botlhokwa, sekao: go ya ka dikgaolo kgotsa melawana ya puo e e tlhomamisitsweng.

Gore re tle re kgone go lemoga dikgolagano/botsalano magareng ga dipuo tse, re tshwanelwa ke go nna le kitso ya popego ya dipuo tse, e leng ntlha e e botlhokwa, go tshwana le go nna le kitso ya mafoko le popego ya dipolelo. Gape o tla itsisiwe ka tatelano mafoko jaaka e le ona sediriswa se se botlhokwa sa puo fa e le gore o ikaeletse go tswelela pele ka boiphedisong jwa go nna modirisi wa puo kgotsa go nna le kgatlhego mo tlhabololong ya tlhaeletsanong ka tiriso ya metšhini. Sengwe gape se o tla ithutang ka ga sona ke metheo e e farologaneng ya tlhaeletsano e e nonofileng ka go lebelela mekgwa e e sa tshwaneng ya popo ya dipolelo le ya puo. Re sa ntse re le foo, o tla rutiwa gape ka ga dintlha tsa thulaganyo ya tlhaeletsano ka go se bue le tsa tlhaeletsano ka go bua mo mafelong a a farologaneng a setso. Kwa bokhutlong re tla sekaseka dipuo tsa maAforika ka bophara le go kabakabanya ka ga bokamoso jwa go nna teng ga tsona.

Mojule o, o tla nna mosola thata mo baithuting ba ba eletsang go:

- Tlhabolola bokgoni jwa bona jwa tlhaeletsano, dikgono le kitso mo dipuong tsa maAforika, bogolosegolo, jaaka e tla nna badirisi ba puo mo thutong ya tlhaeletsano ya bonetetshi/saense.
- Atolosa/oketsa kitso ya bona ka ga tlholego ya dipuo tsa maAforika
- Itlamele ka kitso e e boteng ya tlholego ya dipuo tsa maAforika, e leng ntlha e e tla nna mosola mo go bona fa ba dirisa puo mo mafelong a a farologaneng a tlhabololo ya puo, tiriso ya mareo, dithekenolojeng tsa puo ya motho, tlhaeletsano e e nonofileng, kgolagano mo go buiwang le mo go

---

sa buiweng teng, gammogo le mo dipuobontsing/dipuopuong gape le tirisong ya puo.

O rotloediwa go nna le buka ya go kwalela kgotsa faele ya eleketeroniki mo o tla kwalelang dikakanyo le maikutlo a gago teng fa o ntse o tswelletse pele ka dithuto tsa gago. Go tla na mosola thata mo go wena fa o ka dira dithutiso
Tshobokanyo ya mojule v

tsotlhe gape le dithutiso tsa poeletso tse di leng teng mo mosupatseleng o go itshiamisetsa ditlhatlhobo tsa bofelo jwa ngwaga.

Pegelo/tsibogelo e e malebana le dithutiso mo mosupatseleng o ga e go neele dikarabo ka tshamalalo tsa dipotso tse di neilweng, fela e humisa kitso ya gago ka ga ditlhogo tse di maleba le go go tlotlheletsa gore o tswellele pele go dira dipatlisiso ka nosi, bogolosegolo, ka go etela dilaeborari go sekaseka dibuka tse di farologaneng le go batlisisa mo inthaneteng.

Mojule o o ka dirisiwa ke baithuti ba le mmalwanyana ba dipuo tse dingwe tsa maAforika, fela o tshwanetse go itlhophela gore ke puo efe e o ratang go tswellela pele ka yona. Gape o tshwanetse go lebelela le go buisa bukanyana e re e kwadilweng 101, go iponela metswedi e mengwe e e kwadilweng ka puo e wena o e itlhophelang yona (sekao: dibuka tsa thutapuo). Re go rotloetsa gape go sekaseka ka phisego e kgolo ka mokgwa o o ka kgonang ka teng diyuniti tsa ithuto tse di leng teng mo mosupatseleng o.

Re go eleletsa masego le katlego mo dithutong tsa gago!

YUNITI ITHUTO 1

Matseno a ditiragalo/hisitorileago mo dipuong tsa maAforika PM Kotzé

1.1 MATSENO

Bontsi jwa rona re batla go itse bagologolo/badimo ba gaaborona, re tswa re le kae gape le gore rona jaaka re le maAforika re amana jang le batho ba bangwe. Seno tota ga se bonolo go tlhomamisiwa, bogolosegolo, mo matsatsing a segompiano mo banna, basadi le bana ba merafe e e farologaneng ba golaganang le go tlhotlheletsana thata mo botshelong. Go tlhaeletsana ka mokgwa o ga ditlhopho tse di sa tshwaneng go humisa setlhopho sengwe le sengwe le sengwe gape go tlhola gore go nne le kabelano ya botho magareng ga tsona. (Mo go yuniti ithuto 4 re tla buisana ka botlalo ka ga bokao jwa botsalano/kgolagano magareng ga batho, mme mo yuniting ithuto 5 o tla ithuta thata ka ga tlhaeletsano ka go bua le tlhaeletsano ka go se bue).

Ka ntlha ya kgolo ya kgaisano ya batho go lwela metswedi e e tlhokegang mo lefatsheng leno go feletsa go na le dintwa tse di tlholang batho go nna ba sa sireletsega, motlhamongwe le go iphitlhela ba setse ba tsenetsene mo tirisong ya setso go iponela botshelo jo bo botoka. Mo lefatsheng le go bonalang batho ba lona ba latlhegetsweng ke setso, gantsi go nna le bothata jwa go ikitse gore bona ba tlhaga ba le kae le gore ke bomang mo lefatsheng. Everincreasing competition for the earth's scarce resources creates rivalry and a sense of insecurity, perhaps causing people to find balance in meaningful cultural heritage. In a world that seems to have lost its existential bearings and direction, the search for identity becomes more pronounced.

Sekao: Ke mo morafe wa maZulu o ikgantshang le go itumelela go nna karolo ya mo ntlo ya Malandela (tlhokomela mopeleto). Mo dibukeng di le dintsi tsa hisetori go tlhalosiwa fa Malandela e le ena yo o simolotseng go nna mongwe wa balosika la maZulu. Fela ke eng se re se itseng ka tshimologo ya morafe wa maZulu? Mo yuniting ithuto e ga mmogo le tse di latelang, re solofela gore re tla buisana ka ga hisetori e ka tsenelelo. Re ya go sekaseka ka bophara dipuo tsa maAforika gape le go lebelela mosola wa dipuobontsi/ dipuopuo le thulaganyo ya dipuo mo Aforika borwa.

Dipoelothuto

Kwa bokhutlong jwa yuniti ithuto e, o tshwanetse wa bo o kgona go:

- Buisana ka bokao jwa ditiragalo/hisorileago mo dipuong tsa maAforika
- Tlhalosa dikgato tse di farologaneng tsa tlihabololo ya dipuo tsa maAforika
- Tlhalosa kamano e e leng teng magareng ga dipharologantsho tsa ditokololo tsa setlhophsa sa puo ya maAforika
- Tlhaola dikao tsa karologanyo ya puo le tsa ditlhotswana

1.2 TSHIMOLOGO YA DIPUO TSA MAAFORIKA

Dipuo tsa selegae tsa maAforika, tse e leng tsona dipuo tsa semmuso mo Aforika borwa, ke karolo ya setlhophsa sa puo se se itsegeng ka gore ke **“Bantu languages”**. Lereo le “Dipuo tsa maAforika” le raya dipuo tsotlhe tse e leng tsona dipuo tsa selegae mo kontinenteng ya Aforika borwa. Werner (1930: 13) o farologanya mefuta e le meraro ya puo ya selegae, e leng, **maSudane**, **maAforika** le **maHamitiki** (go sa akarediwe morafe wa masarwa). Gona jaanong, go bonwe mefuta e le mene ya ditlhophsa tsa puo ya maAforika, e leng, NigerCongo, NiloSahara, AfroAsiatiki le sa Masarwa (Nurse le Phillipson: 2003: 1).

Setlhophsa sa puo ya maAforika se bopa karolo ya setlhophsa sa Nigercongo, mme se bonwa kwa Borwa jwa mothalo o o tsweleng go tloga kwa Nigeria go kgabaganya bogare jwa Repaboliki ya Aforika, e leng, Temokerasi ya Repaboliki ya Congo, Uganda le Kenya go fitlha kwa borwa jwa Somalia ka fa ntlheng ya botlhaba. Lefoko le “Bantu” (le le neng le dirisiwa ke Bleek mo ngwageng wa 1857 go lemoga dipuo tse tsa borwa le tsa bogare jwa Aforika) ka mefutafuta e e farologaneng ya tsona (*abantu*, *batho*, *ovandu*, *antu*, *watu*, jalo jalo) ke lefoko le le dirisiwang go kaya **batho**, mme le tlwaelegile mo dipuong tsotlhe tsa setlhophsa sa dipuo sa maAforika.

Le fa e le gore lefoko le **“Bantu”** le tlhodile sengwe se se sa amogelesegeng mo bathong ba mo Aforika, fela ke lereo le le itemogelwang ke baditšhabatšhaba go kaya setlhophsa se sa puo. Mo mojuleng o, re tla dirisa lereo le la **Dipuo tsa maAforika** (*Bantu Languages*).

Dipuo tsa maAforika di buiwa ke batho ba ba ka lekanang dimilione di le 240 mo dinageng di le 27 tsa Aforika, mme di bopa setlhophsa se segolo se se botlhokwa mo Aforika fa go bapisiwa le go phatlalala ga dipalopalo tsa batho

mo dikgaolong tsa mafelo a.Setlhopha se, se akaretsa dipuo tse di tshwanang le Swahili, isiZulu, Setswana, Sesotho, Luganda le Bemba, tse di nang le palo e kgolo ya dibui le batlhankedi ba maemogodimo ba ba nnang mo dinageng tse di fetang bongwe. Bontsi jwa dipuo tsa maAforika tse di fetang palo e e ka nnang 450 di na le phatlalatso e e lekaneditsweng fa tse dingwe tsona di le mo kotsing. Re tla buisana ka ga se moragonyana mo yuniting ya 6.

Aforika ke kontinente e kgolo e e tthatlosang thata setlhopha sa dipuo tse di tshwanang se se akaretsang peditharong ya tikologo ya yona. Ka mafoko a mangwe, palo e e lekanang disekwere tsa dikilogerama di le dimilione tse 9 000 ka dibui tse di ka lekanang dimilione di le 240. Dipuo tse di buiwang ke batho ba di ka arologannngwa ka ditlhopha tse di farologaneng tse di nyalelanang. Dintlha tse di dira gore re botse dipotso tse di tshwanang le tse: *Dipuo tse di tlholegileng jang? Di nyalelana jang le gore ke dipharologantsho dife tsa tlholego tse dipuo tsotlhe tse tsa segompiano di tsamaisanang le tsona?*

Maswabi ke gore ga go na direkoto mo setlhopha sa tlholego sa batho ba se kwadilweng mo go tsona ga mmogo le puo ya bona gore e tlhageletse jang go tswa mo setlhopheng sa dipuo se se tshwanang le sona. Lebaka e ka bo e le gore ke dipuo di sekaenyana tse di simolotseng go kwadiwa kgotsa go bonagetse go le bothokwa gore di kwadiwe. Direkoto tsa ntlha tsa puo ya Northern Sotho tse di kwadilweng mo nakong ya palokgolo ya bolesome mo mokwalong wa Arabiki ka puo ya Swahili e e leng yona puo ya maAforika e e nang le dikarolwana/dielemente tsa Swahili. Kwa kgakala ga borwa direkoto tsa ntlha tse di bonweng e ne e le tsa bathadisi ba maPotokisi ga mmogo le tsa baruti ba barongwa, sekao: di ne di kwadilwe letlha le le fetileng la palokgolo ya lesomethataro. Kwa ntle ga direkoto tse di kwadilweng, re tla tlhomamisa jang tlholego ya dipuo tsa maAforika? Fano **Yuniti ithuto 1** fa, re tshwanelwa ke go dirisa mokgwa wa thuto ya sinkhoroniki. Seno se, se tlhalosa thuto ya dipuo tsa maAforika ka mokgwa o di buiwang ka teng gompiano gore re tle re kgone go dira ditopo tsa kago sešwa ya tlholego ya puo ka boyona le metsamao ya maAforika a a buang puo eo. Thuto eno ya sinkhoroniki e ka se ke ya patelediwa go nna ya hisetori kgotsa e e nepagetseng tota go gaisa didiriswa dingwe tse di dirisitsweng go leka go ribolola ditiragalo tsa bogologolo tse di malebana le puo eo. Tshedimosetso ya puo e e dirisitsweng go batlisisa ka ga tlholego ya dipuo tsa maAforika e tshegediwa ke bopaki jwa dilo tsa bogologolo jo mo dingwageng tsa jaanong, bo senotseng ditemogo tsa mannete tse di itumedisang.

Go setse go na le dikarologanyo di le dintsi tse di farologaneng ka ga dipuo tsa maAforika, mme di tlhodile dikakanyo tse di sa tshwaneng tsa tlholego ya

dipuo tse. Fa go ntse jalo, gona re tla tlhokomela ditiori tse pedi tse kgolo fela, e leng, ya ga Carl Meinhof (1857–1944) le ya ga Malcolm Guthrie (1903– 1972).

Go ya ka Meinhof, tlholego ya dipuo tsa maAforika e tshwana le ya Ful go tswa mo morafeng o o fekeetsang magareng ga wa maSudane. Meinhof o phasaladitse dibuka tse di botlhokwa tse pedi mo a tshwantshanyang dipuo tsa maAforika teng, e leng, buka ya *Grundriss einer Lautlehre der Bantusprachen* (1899) le ya *Grundzüge einer vergleichenden Grammatik der Bantusprachen* (1906). Dibuka tse pedi tse, di tlhagisa mokgwa o montšhwa wa saense mo tshwantshanyong ya dipuo tsa maAforika. O farologana le bakwadi ba ba tlileng pele ga gagwe ba ba tshwanang le Appleyard, Bleek le Torrend, ba ba neng ba dirisa puo e e buiwang go bontsha puo ya motheo.

Meinhof o ne a akanya ka tlholego ya puo ya “**Ur-Bantu**” e mo go yona go tlholegileng dipuo tse di buiwang gompieno. (Tlhogo ya seJemene “Ur”, jaaka mo go “*Ursprache*”, e tlhalosatlholego kgotsa segologolo. Puo ya motheo mo bukantsweng ya Collins le yona e tlhalosiwa e le *Ursprache*.) Jaaka go setse go tlhalositswe gore ga gona direkoto tse di kwadilweng go netefatsa tlholego ya dipuo tsa maAforika, seno se tlhalosa gore ga go na bopaki jwa hisetori jo bo bontshang tshutiso ya medumo, tlotlofoko kgotsa tlhabololo ya thutapuo mo dipuong tse. Meinhof gammogo le bakwadi ba bangwe ba puo, ba ne ba pateletsega go batlisisa ka nako e le nngwe gore ba tle ka dikakanyo tebang le tlholego ya puo go tswa mo matlhakoreng a mabedi. Se ba se dirileng mo tshimologong fa ba dirisa mokgwa o go senola tlholego ya dipuo tsa maAforika, ke go kgobokanya ditlhopho tsa mafoko a a tshwanang ka popego/mopeleto le bokao go tswa mo dipuong tse di farologaneng. Setlhopho sengwe le sengwe sa mafoko ao se tla emela metswedi ya tlholego ya mafoko kgotsa medi, e e tla agwang gape fa go dirisiwa melao ya tshutiso ya medumo. Ke ka ona mokgwa o mo Meinhof a kgonneng go aga sešwa dipopego tsa dikakanyo tse a di tsayang gore ke tsona tsa tlholego ka ntlha ya fa a bona e le tsona tse di nayang lesedi mo tlholegong ya setlhopho sa ntlha sa puo, se a se neileng leina a re ke, **Ur- Bantu**.

Ntlha ya botlhokwa e Meinhof a e tlhagisitseng ke gore dipuo tsa maAforika di bopa setlhopho se le sengwe se se kitlaneng, ke ka ntlha e go leng mosola e bile go tlhokagala go tlhalosa thulaganyo nngwe le nngwe e mo go yona go bopiwang mafoko go tswa mo puong e go kaiwang gore ke yona ya tlholego go ya ka tiriso ya tshutiso ya ka gale ya medumo.

Dikakanyo tse tsa Meinhof yo o ikaegileng thata ka bopaki jo bo tsamaelanang le dipuo tsa botlhabatsatsi di ka bapisiwa le tsa Malcolm Guthrie (1948) yo o itshetlegileng mo tirong ya Meinhof a ntse a na le bopaki jo bontsi tebang le

dipuo tsa maAforika go tloga mo dipuong tsa bophirima tse di buiwang ke maAforika mo Aforika.

Kgatlhago e kgolo ya ga Guthrie, go tshwana le ya ga Bleek le ya ga Meinhof yo o tlileng pele ga gagwe, ke ya thutotshwantshanyo. Sengwe se se thusitseng Guthrie thata ke dibuka tse di phasaladitsweng ke Meinhof gape le tshedimosetso e ntsi thata e e setseng e feditse go ka kgobokanngwa e e neng e le mo diatleng tsa gagwe. 'O ne a gatisa tshutiso ya medumo e e tlwaelegile/ya ka gale ya dipuo tsa maAforika tse di lekanang 200. Ke ka jalo a neng a fitlhelela kgobokanyo e kgolo e e feleletseng ya dipopego tse di lekanang 2 300, tse mo go tsona go nang le dikutu tsa maina le medi ya madiri tse di batlileng go tshwana, mme di bopa karolo ya dikakanyo tsa puo ya motheo ya maAforika tse di tlhageletseng mo thutong e e dirilweng ka nako e le nngwe ke bakwadi ba puo ba ba farologaneng. Sekao, ke modi –na, mo dipuong di le nne go tswa go tswa go dipuo di le supa tse di farologaneng tsa maAforika, e leng, Lundu, Mvumbo, Gungu, Nyankore, Ganda, Kamba le Yao). Go tswa mo tshwantshanyong e, ga go kitla go tlhoka bonnete malebana le pateletso ya popego ya puo ya motheo, e leng, *-NA, ka ntlha ya fa go se na dikakanyo dingwe tse di maleba.

Mokgobo o wa dipopego tsa mafoko o ne wa diriswa go emela medi e e bontshang gore mafoko a ka bopiwa go tswa mo go yona. Dikakanyo tsa ga Guthrie tebang le tlholego le go phatlalala ga dipuo tsa maAforika di itshetlegile ka medi e e phatlaletseng ya diteng tsa thuto ya tlhabololo ya puo. Go tloga foo, Guthrie o nnile le kakanyo ya lefelo go tswa mo nagenge e bidiwang Shaba (Zaire) e e tlang gona mo a tla simololang tiro ya gagwe teng.

1.3 KAROLOGANYO YA DIPUO TSA MAAFORIKA

Kgolagano magareng ga dipuo tsa maAforika le dipuo dingwe mo Aforika e nnile ntlha ya botlhokwa mo dipuisanong. Karologanyo ya ga Greenberg ya dipuo mo Aforika e ne ya bontsha fa dipuo tsa maAforika di batlile go tshwana le tsa maSudane, tse kwa tshimologong di neng tsa arologanngwa jaaka setlhopha se le sengwe sa puo. Setlhopha seo se le sengwe sa puo mo nageng ya Sudane, se tsewa jaaka karologanyo e e tlhakatlhakaneng ya dikarolwana tsa dipuo tse di farologaneng.

Greenberg o ne a arologanya bontsi jwa dipuo tsa maSudane le tsa maAforika go nna setlhopha se le sengwe sa puo se a neng a se bitsa gore ke CongoKordofanian. MaAforika ke karolwana ya BenueCongo mo setlhopheng sa NigerCongo sa CongoKordofanian.

Ka fa letlhakoreng le lengwe, Guthrie, one a tthalosa ka botlalo gore karologanyo ya gagwe ya dipuo tsa maAforika e ka nna setlhopha sa puo se se ikemetseng ka bosona le gore go na le melawana ya motheo e puo e tshwanetseng go dumelana le yona gore e kgone go nna karolo ya setlhopha seo sa puo. Puo e go buiwang ka ga yona e tshwanetse go nna le thulaganyo ya manaane a thutapuo, a a ka nnang a le matlhano, mme a na le dipharologantsho tse di latelang:

- Letshwao la bong, mo ditlhogo tsa maina di tthaotsweng go ya ka ditlhopha teng
- Kgolagano ya ditlhopha tse tsa maina mo bongweng le mo bontsing
- Tumelano ya setlhopha
- ga go na se se buiwang tebang le bong se se tsamaelanang le bongtona/bontshadi

Puo e e sa dumelelaneng le melawana e, ga e kitla e nna le ditlhokego tse di tla e dirang gore e nne nngwe ya setlhopha sa puo sa maAforika.

Tiro

Dirisa melawana ya motheo ya ga Guthrie go tthaola dipuo tse e leng tsa maAforika, mme o dirise nngwe ya dipuo tsa semmuso mo Aforika borwa e e leng teng mo setlhopheng sa puo sa maAforika.

Pegelo/tsibogelo

A o kgonne go netefatsa gore puo e o e tlhophileng ka nnete ke nngwe ya setlhopha sa dipuo tsa maAforika? A re tseyeng puo ya Northern Sotho jaaka sekao. A e dumelana le melawana e e beilweng ke Guthrie? Karabo ke ee. Puo ya Northern Sotho e na le thulaganyo ya manaane a thutapuo, mo ditlhogo di tlhophilweng go ya ka ditlhopha tsa maina (setlhopha sa *mo-*; *ba-*; jalo jalo.); ditlhopha tse tsa maina di golagane le bongwe le bontsi (sekao: mo - ke bongwe faba- e le bontsi); ke gore go na le tumelano ya ditlhopha. (sekao: thuanyi ya sediri ya setlhopha sa 2 ke ba-); mme ga go na tthaloso e e tsamaelanang le gore motho ke monna kgotsa mosadi (sekao; thuanyi ya sediri mo setlhopheng sa 1 e dirisiwa mo mothong wa monna le wa mosadi). Ka jalo, re kgona go netefatsa sentle fela gore puo ya Northern Sotho ke karolo ya setlhopha sa puo ya maAforika. (Re tla tthalosa go le gontsi ka ga seno mo yuniting ithuto 2 mo go buiwang ka ga tshekatsheko ya popegomo dipuong tsa maAforika).

Guthrie o sala morago mokgwa wa tiriso go netefatsa molelwane o o ka tswang o le teng magareng ga mafelo a dipuo a a farologanang ka bogolo le dikgolagano tse di tsamaelanang. Re ka nna ra tsaya karologanyo ya ga Guthrie go nna ya mannete. E netefatsa e le ruri gore Guthrie o kgonne go tlhola dikgaolo di le lesomethataro tsa dipuo tsa maAforika. Ka jalo, ka go dirisa kgaolo, Guthrie o tlhalosakarolo ya ditlhopha tsa dipuo e e nang le tswelelopele e e rileng e e ka a ga lefatshe gape e bontsha palo nngwe tebang le dipharologantsho tse di tshwanang tsa puo. Go tloga foo, Guthrie o ne a kwala lenane go ya ka ditlhaka tsa dialefabete, go sa akarediwe I le O, ke ka ntlha e re nang le dikgaolo tse AH, JN le P, R le S. Dikgaolo tsa A, B C le H, tsona di ka fa ntlheng ya botsheka – bophirima jwa lefelo jwa dipuo tsa maAforika go akarediwa le dipuo tse di jaaka Duala (A), Mfunu (B), Bubangi (C) le Kongo (H).

Dikgaolo tse, D, E, F le G, tse e keteng di mo karolong ya botsheka – tlhaba mo lefelong la dipuo tsa maAforika, tsona di akaretsa dipuo tse di tshwanang le Nyaruanda (D), Kikuyu (E), Sukuma (F) le Swahili (G). Mo lefelong le le fa gare la dikgaolo tsa L, K le M, go akarediwa le dipuo tse di jaaka Lozi (K) le LubaLulua (M). Karolo e e kwa botlhaba e na le dikgaolo tsa N, P le tsa S, mme fano re na le dikao tse di jaaka Nyanja (P), mme kgaolo e e leng mosola thata mo go rona ke kgaolo ya S, jaaka e le yona e e akaretsang dipuo tsa maAforika tse di mo borwa go tshwana le isiZulu, Tswana le Tshivenda, fa kgaolo ya R yona e na le dipuo tsa Angola le tsa Namibia mo go akarediwang dipuo dingwe go tshwana le Mbundu, Ndonga le Herero.

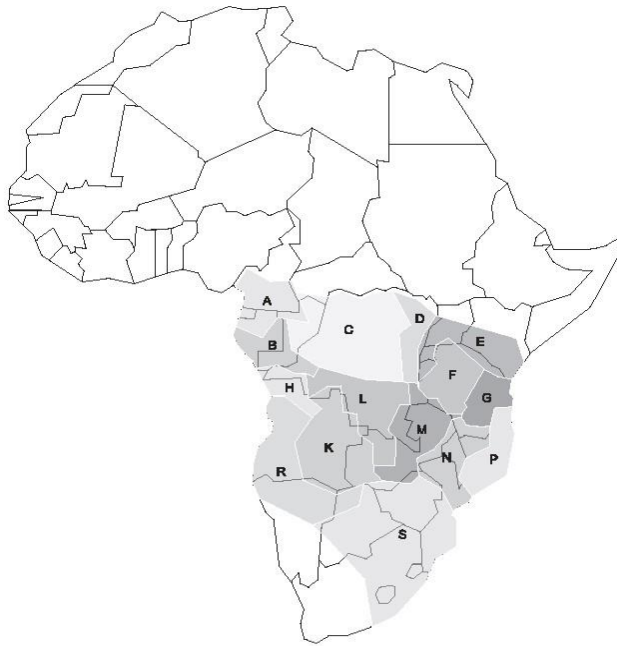
Guthrie o ne a arologanya kgaolo ya S go ya ka ditlhopha di le tlhano, e leng, S.10 (setlhopha sa Shona), S.20 (setlhopha sa Tshivenda), S.30 (setlhopha sa Sesotho), S.40 (setlhopha sa Nguni), S.50 (setlhopha sa seTsonga) le S.60 (setlhopha sa Chopi). Go tloga foo, Guthrie o ne a tlhola ka tatelano puo nngwe le ngwe go tswa mo dipuong tse. Ka jalo, go tswa mo setlhopheng sa Sesotho, re na le S.31, e leng, Tswana, S.32 Northern Sotho le S.33 e e leng, Southern Sotho. Mo setlhopheng sa Nguni gona go na le S.41e e leng isiXhosa le S.42, e leng, isiZulu, jalo jalo.

Ka fa letlhakoreng le lengwe, Doke (1954), ena o arologanya dipuo tsa mo Aforika go ya ka dikgaolo mo lefatsheng, le fa e le gore mafelo a gagwe a na le pharologantsho ya ponagalo e e tshwanang ya puo. Ka ntlha ya se, o feletsa a na le dipuo tsa maAforika kwa bokone, bophirima, bogare, botlhaba le kwa borwa. Gona mo dipuong tse tsa kwa borwa go na le setlhopha sa Nguni, Sesotho, Shona, Tshivenda le sa Inhambane. Setlhopha se sa Inhambane, Guthrie o feleditse a se bitsa gore ke sa S.60. on the other hand, divided the languages of Africa mostly into geographical regions, although his areas are characterised by “similar linguistic phenomena”. For this reason he had the

northern, western, central, eastern and southern Bantu languages. Within the southern Bantu languages he had the Nguni group, the Sotho group, the Shona group and the Venda and Inhambane group. This latter Inhambane Guthrie grouped as S.60.

Tiro

Mo mmepeng wa Aforika, lebelela gore o ka se kgone go bona kgaolo ya S gape le ditlhophha tsa puo tse di leng teng gona foo.

SETSHWANTSHO 1.1: Kgaolo S le ditlhophha tsa yona tsa dipuo tsa maAforika

Pegelo/tsibogelo

Kgaolo ya S e akaretsa dipuo tsotlhe tsa maAforika tse di leng teng mo setlhopheng sa puo sa maAforika tse di buiwang gona foo gape le tse di buiwang go ralala Aforika borwa. Dipuo tsa setlhophha seo mo kgaolong eo ke Shona, Venda, Sotho, Nguni, Tsonga le Chopi.

Tiro

A o akanya gore dipuo tsotlhe tse di buiwang mo Aforika borwa tse e leng tsa semmuso ke dipuo tsa maAforika? A ke gore tsotlhe di mo setlhopheng sa puo sa maAforika?

Pegelo/tsibogelo

Aforikaanse e ka nna ya tsewa jaaka puo ya maAforika ka ntlha ya gore le yona e simolotse mo Aforika (Borwa), mme ga e teng mo setlhopheng sa dipuo tsa maAforika kgotsa mo setlhopheng se sengwe sa dipuo tsa maAforika (A o sa ntse o gopola gore ga se dipuo tsotlhe tsa maAforika tse di leng teng mo setlhopheng sa dipuo tsa maAforika? Gore puo e e rileng e tsewe jaaka puo ya maAforika e tshwanetse go dumelana le melawana e e tlhalositsweng ke Guthrie fa godimo fa. Fela ga go a nna jalo ka puo e ya seAforikaanse ka gonne ga e na dipharologantshe tse di latelang:

- letshwao la bong, ka jalo, ditlhogo di tlhaolwa go ya ka ditlhopha tsa maina
- botsalano magareng ga ditlhopha tsa maina mo bongweng le mo bontsing
- dithuanyi tsa ditlhopha tsa maina
- ga go na se se umakiwang se se nyalanngwang le bongtona/bontshadi

Ke ka jalo puo ya Seesimane e sa tshwaneng le dipuo tsa maAforika, mme e farologana le puo ya seAforikaanse ka gonne yona ga e a tlholega mo Aforika.

1.4 DITLHOTSWANA TSA PUO TSE DI LENG TENG MO SETLHOPHENG SE SEGOLO SA PUO

Go bontsha maemo a botsalano/kgolagano magareng ga ditlhopha, ditlhopha tse di ka nna tsa aroganngwa gape go ya ka ditlhopha, ditlhotswana, jalo jalo. Re ya go aroganya ditlhopha ka mokgwa o mongwe gape, ke gore re ya go simolola ka ditlhopha tse dikgolo go di aroganya ka ditlhotswana go fitlhela re fitlha mo setlhopheng se sennyane sa puo e e buiwang ke motho a le mongwe fela.

1.4.1 Setlhopha sa puo

Setlhopha sa puo ke dipuo di le mmalwanyana tse di golaganeng ka ntlha ya dipharologantshe tse di tlholegileng go tswa mo bagologolong, ke gore di a tshwana ka gonne di tlholegile mo puong e le nngwe kgotsa mo dipuong tsa ntlhantlha. (Puo ya motheo). Ke gore setlhopha sa puo se na le dipharologantshe tse di tshwanang jaaka mo fonetiking, diphetogomodumong, popegopuong le mo popegopolelong. Ke gore setlhopha sa puo se tshwanetse go nna le tlotlofoko e e anameng gape e e tshwanang.

Fa re ithuta ka ga setlhophsa sa puo ya maAforika, re fitlhela mo dipuong tse di bopang setlhophsa se, go na le botsalano jo bogolo mo tlotlofokong le mo ditlhongweng. Gape go na le thulaganyo ya ditlhophsa tsa maina e e bopilweng sešwa go tswa mo puong ya motheo e e nang le dipalo go fitlha go 23. Gape go na le thulaganyo ya tumelano ya dithuanyi e e tlhologileng go tswa mo ditlhopheng tsa maina e e bontshang kgolagano e e kitlaneng ya dipuo tsa maAforika. Botsalano jo, ke jo bogolo thata mo e leng gore le fa metswedi e e kwadilweng e se teng, puo ya motheo yona e teng e mo go yona go ntshitsweng setlhophsa sa dipuo tsa maAforika. (Re tla tlhokomela dintlha tse thata mo yuniting ithuto 2).

Tiro

Itirele lenane la tlotlofoko go tswa mo dipuong tsa maAforika tse pedi kgotsa go feta go netefatsa gore ke boammaaruri dipuo tsa maAforika di bopilwe go tswa mo setlhopheng se le sengwe sa puo.

Pegelo/tsibogelo

Fa o ka lebelela bukantswe ya dipuobontsi/dipuopuo go tshwana le mo go *South African Multi-Language Dictionary* e phasaladitsweng ke *The Reader's Digest Association of South Africa* ka ngwaga wa 1991, go tla nna bonolo mo go wena go tshwantshanya mafoko a a tshwanang go tswa mo dipuong di le tlhano tsa maAforika, go tshwana le puo ya Northern Sotho, Southern Sotho, Tswana, Xhosa le Zulu. Sekao ke fa re tsaya lefoko la Seesimane “count” le le tlhalosang gore ke, bala mo dipuong tsoatlhe tse. Go sa ntse go tshwana le fa re tsaya lediri la Seesimane, e leng, “open” le mo dipuong di le tharo tsa Sesotho le reng, bula, mme mo dipuong tse pedi tsa Nguni le reng -vula.

1.4.2 Kgaolo ya puo

Fa ditlhophsa tsa dipuo di le mmalwanyana di bontsha dipharologantsho dingwe tse di tshwanang, dipuo tseo di ka kgobokanngwa mo kgaolong e le nngwe. Kgaolo ke lereo le le dirisiwang go bontsha gore dipuo tse di leng mo go yona di na le botsalano bo bo tshwanang go gaisa dipuo tse di seng mo kgaolong eo. Bakwadi ba babedi ba kgaogantse/arogantse dipuo tsa maAforika go ya ka dikgaolo. Mo bukeng ya gagwe ya karologanyo, e leng, *The Classification of the Bantu languages* (1948), Guthrie o arogantse dipuo tsa maAforika go ya ka dikgaolo go tloga go tlhaka yaA go fitlha go ya T (ditlhaka tse di sa dirisiwang ke ya I, J, O le ya Q).

Bakwadi ba babedi ba, ba arologantse dipuo tsa kwa borwa jwa Aforika ka mokgwa o o mongwe o o farologaneng le wa tse dingwe. Mo kgaolong ya gagwe ya bogologolo, e leng ya S, Guthrie o akareditse Tshivenda, Sesotho le dipuo tsa Nguni, fa ka fa letlhakoreng le lengwe a beile Tsonga le Shona mo kgaolong ya T. Go tloga foo, Guthrie o ne a kopanya dikgaolo tse pedi tse, mme a di bitsa gore ke kgaolo ya S. Doke (1954)ena, o ne a kopanya dipuo tsa Nguni, Sesotho, Tsonga, Tshivenda le Inhambane go nna setlhophapha se le sengwe sa kgaolo ya borwabotlhaba fa Shona yona a e tsere gore ke setlhophapha ka bosona se se bopang kgaolo mo borwabogare jwa Aforika.

1.4.3 Puo

Lereo le puo, le dirisiwa ka bophara gore ke mokgwa o o amogelesegileng wa tlhaeletsano mo go buiwang teng. Ka mafoko a mangwe, puo e lekana le mokgwa o o kwadilweng wa tlhaeletsano. Puo e e kwadilweng ke ona mokgwa wa tlhaeletsano o o bopilweng ka bomo go thusa mo mmuisanong ka kakaretso. Ke mokgwa o o kitlaneng/lekanetseng wa tlhaeletsano go gaisa o o buiwang. Mo dipuong tse dingwe go na le melao e e beilweng, e e sa fetogeng e e tlotliwang thata go bontsha gore ke eng se se tshwanetseng/se se sa tshwanelang go nna puo e e nepagetseng. Fa go lebelelwa dipuo tse di farologaneng mo Aforika borwa, go na le go tshwana go gontsi mo dipuong tse. Bapisa puo ya seXhosa, isiZulu, Sesotho le Tshivenda. Motho a ka tsaya puo e e kwadilweng gore ke yona e e amogelesegang ka kakaretso mo tlhaeletsanong. Ka mafoko a mangwe lefoko le puo, go ya ka fa re tlhaloganyang ka teng, ke mokgwa o o tlhomamisitsweng wa puo e e kwadilweng le wa puo e e buiwang.

Ka fa letlhakoreng le lengwe, motho a ka tsaya gore puo e lekana le dipuo tsa batho ba ba farologaneng tse di kopantsweng mmogo go bopa puo e le nngwe e e tshwanang. Seno ga se nnete. Puo e e tlhomamisitsweng gantsi e bopilwe go tswa mo dipuong tsa batho ba ba farologaneng, mme e tshwanetse go nna puo e e kwadiwang go ya ka ditiragalo/hisitoriloago. Puo e, e ka nna puo e e mosola thata mo morafeng o o rileng kgotsa puo ya morafe wa ntlha o barongwa ba baruti ba neng ba iphitlhela mo go ona.

Puo ya Northern Sotho ke yona sekao sa ntlha se se itumedisang mo dikwalong, mme e tlhologile go tswa mo dipuong tse di farologaneng tse di rileng, gape e tswelela pele go godiswa ke dipuo tse dingwe ka go latelana ga tsona. Barongwa ba ntlha ba baruti ba simolotse go dira mo morafeng wa Bapedi mo nageng e pele e neng e bidiwa Transvaal, mme ba kwala puo ya bona, e leng, Sepedi. Morago ga nako e telele, batho ba ntlha ba ba sokologileng ba ne ba tshaba mo nageng ya bona e e bidiwang Sekhukhune, mme ba iphitlhela ba

agile mo bathong ba Kopo mo puo ya Sekopo e neng ya nna le tlhotlheletso/phokelelo e kgolo mo puong e e kwadiwang. Fa puo e e kwadiwang e ntse e tlhabololwa, dipuo tse di farologaneng mo Polokwane le tsa dikgaolo tse di fa gaufi di ne tsa iponagatsa le go ikutlwatsa ka ntlha ya go nna le seabe ga bakwadi ba ba neng ba tswa mo dikgaolong tseo. Seno se, se ne sa dira gore Northern Sotho jaaka puo e e kwadilweng e nne puo ya tlhaeletsano e e tlwaelegileng ka mannete e mo go yona go nang le dipuo tse di farologanang le tse dingwe. Ka ntlha ya seno, motho o tshwanetse go tlhokomela thata gore a se ke a tshwantshanya Sepedi le Northern Sotho kgotsa go bitsa Lobedu gore ke puo ya mogaabo Sepedi ka gonne tsoopedi ke dipuo tse di bopilweng ke dipuo tse di farologaneng tse di sa tshwaneng le tse dingwe, mme e ke tsa setlhophsa sa Northern Sotho.

1.4.4 Setlhophsa le setlhotswana sa puo Language group and subgroup

Setlhophsa sa puo se bopiwa ke kokoano ya ditlhotswana tse di farologaneng tsa puo. Fa palo e e rileng ya ditlhotswana tse di kokoaneng tsa puo (sekao: tsa Northern Sotho, Tswana le tsa Sesotho), di kgobokanngwa mmogo, re tla bo re na le setlhophsa sa puo se e tla bong e le setlhophsa sa dipuo tsa Sesotho. Setlhophsa seo sa dipuo se bopilwe ke ditlhotswana tsa dipuo tse di kopantsweng mmogo, mme di sa di sa tshwane le dipuo tse dingwe. Setlhophsa sa go nna jalo se na le palo e e rileng ya dipuo tse di farologaneng tse di sa tshwaneng le tse dingwe, mme di kgobokantsweng mmogo ka ntlha ya gore di na le botsalano bongwe bo bo rileng gore di tlhaloganyege sentle fa di buiwa ke beng ba tsona.

Mo Aforika borwa go na le ditlhophsa di le nne tsa dipuo tse di itemogelwang di na le botsalano jwa mofuta oo. Tsona ke dipuo tsa setlhophsa sa Nguni, Sesotho, isiTsonga le Tshivenda. Setlhophsa sa Nguni le sa Sesotho di ka arologanngwa gape go ya ka ditlhotswana. Setlhophsa sa Nguni se na le setlhotswana sa Zunda le sa Tekela. (Zunda yona e kgaogantswe ka ditlhotswana tsa isiZulu, isiXhosa le sa Tekela se se akaretsang setlhotswana sa isiSwati). Ka fa letlhakoreng le lengwe, setlhophsa sa Sesotho sona se na le ditlhotswana tsa Bophirima (Tswana), Borwa le tsa Bokone.

1.4.5 Ditlhophsa tsa dipuo tse di farologaneng tse di kokoantsweng mmogo, mme di farologana le dipuo tse dingwe

Fa palo e e rileng ya ditlhophsa tsa dipuo tse di farologaneng di bopa setlhophsa, mme di farologana le tse dingwe gape di bontsha botsalano jo bo fetelang mo setlhophheng se sengwe se se tshwanang le tsona, ke gona fa re buang teng ka setlhophsa sa dipuo tse di farologaneng, mme di kokoantswe mmogo go bopa

setlhopha se se farologanang le tse dingwe (*dialect cluster*). Malebana le ditlhotswana tsa dipuo tsa Sesotho tse di farologanang, mme di sa tshwane le tse dingwe, tsona di bidiwa gore ke tsa setlhopha sa puo e e kokoantsweng mmogo. Fa go ntse jalo, gona re ka bua ka setlhotswana sa dipuo tsa Tswana tse di farologaneng tsa kwa Borwa tse di kokoantsweng mmogo. Gape re ka nna ra bua ka ditlhotswana tsa dipuo tse di farologaneng tse di sa tshwaneng le tse dingwe tsa Sesotho tsa kwa Botlhaba tse di kokoantsweng mmogo. Ka fa ntlheng e nngwe, re ka bua ka ditlhotswana tsa dipuo tsa Nguni tse di farologaneng tsa kwa Borwa gape di sa tshwane le tse dingwe, mme di kokoantswe mmogo go bopa setlhopha (isiXhosa) leditlhotswana tsa dipuo Nguni(isiZulu) tse di farologaneng tsa kwa Borwa, tse di sa tshwaneng le tse dingwe, mme di kokoantswe mmogo. Seno, se tshalosa gore puo e tswana le setlhotswana sa dipuo tse di farologaneng gape tse di sa tshwaneng le tse dingwe, mme di kgobokantswe mmogo. Ka mafoko a mangwe go ka twe, puo ya isiZulu ga se sepe fa e se fela gore ke kgobokanyo e kgolo e e feleletseng ya mafoko/tlotlofoko, thutapuo le dielemente tsa diphethogomodumo mo ditlhotswaneng tsotlhe tsa dipuo tse di farologaneng, tse di sa tshwaneng le tse dingwe, mme di kgobokantswe mmogo.

1.4.6 Dipuo tse di farologaneng tse di sa tshwaneng le tse dingwe Dialect

Setlhotswana sa dipuo tse di farologaneng, tse di sa tshwaneng le tse dingwe ke karolwana ya puo e e buiwang ke setlhopha se se rileng sa batho kana morafe o o rileng. Ka mafoko a mangwe, go ka twe puo ya kgaolo. E ka nna puo ya setshaba se se rileng, ya balosika kgotsa ya morafe mongweo o rileng, mme batho ba teng ba na le dikgatlhago tse di tshwanang jaaka bathadisi, badirimeepong, batshwaraditlhapi, jalo jalo), mme ba nna mo lefelong le lengwe le le lekanyeditsweng. Fa go lebelelwa dipuo tsa maAforika, go tswana le puo ya merafe ya Balobedu, Batlokwa le Mapulana mo Northern Sothong, Bahurutshe le Bakwena mo Batswaneng kgotsa mo bathong ba kwa Witsieshoek ba ba buang Southern Sotho, re ka di tsaya gore ke ditlhotswana tsa dipuo tse di farologaneng, mme di sa tshwane le tse dingwe. Ditlhotswana tsa dipuo tse ntseng jalo di na le tlotlofoko le dithulaganyo tsa tsona tsa medumo.

1.4.7 Puo e e buiwang ke motho a le mongwe Idiolect

Lereo le la puo e e buiwang ke motho a le mongwe, le dirisiwa go bontsha mokgwa o o rileng wa puo ya motho a le mongwe. Re bona go nna teng ga puo e go tlhokega fa re gopola gore motho mongwe le mongwe o tswana a le nosi ka puo e a e buang, mme e le yona e e mo tlhaolang mo gare ga batho ba

bangwe. Motho o kgona go bona mekgwa e e farologaneng e motho a ka nnang le yona go tloga mo lefelong le lengwe go ya go le lengwe.

Lefoko le la puo e e buiwang ke motho a le mongwe le ka atolosiwa gape go kaya dipharologantsho tse di farologaneng. Sekao: Dipharologantsho tse di fitlhelwang mo puong e le nngwe go tshwana le ya Sepedi, e ka nna tse di tshwanang le *fš* le *fšw* mo mading a a leng mo tirweng mo puong ya Northern Sotho, sekao: go *lefša* le go *lefšwa*, ke madiri mo tirweng a lefoko *lefa* (go duela). Seno se raya gore motho yo mongwe a ka dirisa mokgwa o mongwe fa yo mongwe le ena a dirisa mokgwa wa gagwe kgotsa motho a le mongwe a ka nna a dirisa mekgwa e mebedi eo a sa tlhokomele. Ka mafoko a mangwe, go raya gore puo ya motho a le mongwe ke pharologantsho ya gagwe fela, mme e ka se nne ya setlhophsa sa batho kgotsa ya setshaba kana morafe o o rileng.

Tiro

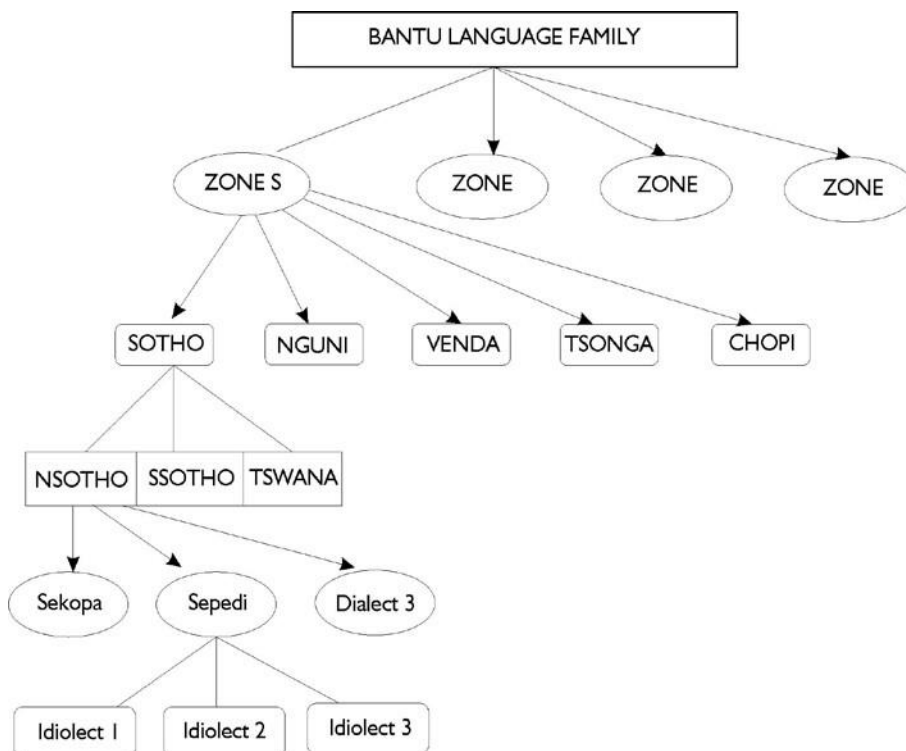
Leka go thala setshwantsho sa setlhare se se emelang setlhophsa sa dipuo tsa maAforika. Simolola ka kgaolo ya S kwa godimo, mme o feleletse ka puo e e rileng mo Aforika borwa e e buiwang ke motho a le mongwe.

Pegelo/tsibogelo

A setshwantsho sa setlhare se o se thadileng se batlile go tshwana kgotsa se tshwana le se se fa tlase fa? Re tsere tshwetso go thala setshwantsho sa Northern Sotho se se leng teng mo setlhopheng sa dipuo tsa Sesotho.

SETSHWANTSHO1.2: Setshwantsho sa setlhare sa Setswana

SETLHOPHA SA DIPUO TSA MAAFORIKA

Tiro

Sala morago tshwaragano e gore o kgone go buisa go le gontsi mo inthaneteng ka ga dipuo tsa maAforika mo Aforika. Tsirima mo kgaolong ya S go tla go ithuta thata ka dipuo tsa selegae tsa maAforika; <http://africanlanguages.org/bantu.html>

Dithutiso tsa go boelela/boeletsa

1. Ka mafoko a gago tlhalosa gore ke ka ntlha ya eng go le mosola go farologanya magareng ga lereo le “Dipuo tsa Bantsho” le “Dipuo tsa maAforika” go di bitsa gore ke dipuo tsa gae mo Borwa jwa Aforika.
2. Naya ka bokhutshwane tlhaloso ya Meinhof tebang le tlholego ya Dipuo tsa maAforika.
3. Tlhalosa gore ke ka ntlha ya eng go se na direkoto tse di kwadilweng malebana le setlhophha se mo go sona go tlholegileng teng dipuo tsa maAforika.
4. Ke ka ntlha ya eng Guthrie a tsaya dipuo tsa maAforika gore ke dipuo tse di ikemetseng ka botsona? Tlhalosa melawana ya motheo e puo e tshwanetseng go dumelana le yona gore e kgone go nna karolo ya setlhophha sa dipuo tsa maAforika.
5. Ka bokhutshwane naya tlhaloso ya karologanyo ya ga Guthrie ya dipuo tsa maAforika go ya ka dikgaol tse di farologaneng, mme o be o bontshe gore ke kgaolo efe e mo go yona go nang le dipuo tsa borwa tsa maAforika.

6. Ka bokhutshwane naya tlhaloso ya karologanyo ya ga Doke ya dipuo tsa maAforika.
7. Ka mafoko a gago tlhalosa gore go tewa eng fa go buiwa ka ga setlhopha sa dipuo le gore ditlhopha tsa dipuo di ka arologangwa gape jang go ya ka ditlhopha le ka ditlhotswana. Mo karabong ya gago, lebelela dikgaolo tsa puo, puo, setlhopha le setlhotswana sa puo, setlhopha sa puo se se nang le dipuo tse di farologaneng tse di sa tshwaneng le tse dingwe, mme di kgobokantswe mmogo le setlhopha sa puo sa motho a le mongwe.
8. Dira setshwantsho sa kgaolo ya S ya setlhopha sa dipuo tsa maAforika e mo go yona go nang le puo e wena o e buang.

Metlobo

- Doke, C.M. 1954. *The Southern Bantu languages*. London: Oxford University Press for the International African Institute.
- Guthrie, M. 1948. *The classification of the Bantu languages*. London: International African Institute.
- Meinhof, C. 1899. *Grundriss einer Lautlehre der Bantusprachen*. Leipzig: F.A. Brockhaus.
- Meinhof, C. 1906. *Grundzüge einer vergleichenden Grammatik der Bantusprachen*. Berlin: Dietrich Reimer.
- Nurse, D. & Philippson, G. (eds). 2003. *The Bantu languages*. Routledge Language Family Series. London and New York: Routledge.
- Reynierse, C. (ed). 1991. *South African Multi-Language Dictionary and Phrase Book*. Cape Town: Reader's Digest Association of South Africa (Pty) Limited.
- Werner, A. 1930. *Structure and relationships of African languages*. London: Longmans, Green and Co.

YUNITI ITHUTO 2

Tshobokanyo ya popego ya dipuo tsa maAforika

IM Kosch

2.1 MATSENO

Mo yuniting e e fetileng re go itsisitse ka ga tiholego le karologanyo ya dipuo tsa maAforika. Sengwe gape se o se lemositsweng ke dipharologantshe tse di tlhomamisang gore puo e ka arologannngwa go nna nngwe ya dipuo tse di leng teng mo setlhopheng sa dipuo tsa maAforika kgotsa nnyaya. Gopola gore dipharologantshe tseo di tshwanetse go nna dingwe tse di nang le dilo tse di latelang:

- letshwao le le bontshang bong, fa go le jalo, ditlhogo tsa maina di tshwanetse go tlaolwa go ya ditlhopha
- botsalano ba ditlhopha tseo tsa maina go ya ka fa bongweng le ka fa bontsing
- tumelano ya dithuanyi tsa ditlhopha tsa maina
- ga go na se se kaiwang sa bong se se tsamaelanang le bong

Mo yuniting ithuto e, re ya go tlhalosa ka botlalo ka ga se, bogolosegolo, re lebeletse dintlha tse di latelang:

- go go dira gore o tlhokomele mosola wa thulaganyo ya ditlhopha tsa maina le setlhopha sa bong mo thutapuong jaaka e le motheo wa dipolelo tse di tlhamegileng sentle mo tlhaeletsanong.
- go tlhokotsa monagano wa gago mo puong go go thusa mo patlisong ya gago kgotsa mo go tlhaloganyeng dipuo tse dingwe tsa maAforika.
- go nna le dikgono tse di tla nnang mosola mo thekenolojing ya puo.
- go go rotloetsa gore dikgopolo tse go buisanweng ka ga tsona mo yuniting ithuto e o di dirise mo tshedimosetsong ya gago
- go go tlhagisetša tlotlofoko ya puo e e tla nnang botlhokwa mo go wena mo go tlhaloseng le go sekasekeng dipuo tse dingwe.

Dipoelothuto

Kwa bokhutlong jwa yuniti ithuto e, o tla bo o kgona go:

- buisana le ba bangwe ka ga dintlha tse di farologaneng tse di tlholang go se lekalekane ga dipuo mo Aforika borwa
- go bona dipharologantsho tse kgolo tse di bontshang gore puo ke karolo ya setlhophha sa puo sa maAforika
- tlhalosa gore maina a arogantswe jang go ya ka ditlhophha tsa maina
- go dirisa dikgopolo tse dintshwa tse di tlhokegang tsa puo go supa ntlha ya setlhophha se se bontshang bong le tumelano ya thutapuo o lebeletse dikao go tswa mo puong e wena o itlhophetseng yona.

2.2 GO ITHUTA PUO YA MAAFORIKA

2.2.1 Ditemogo le bonnete

Motho yo o senang kitso ya puo ya moAforika a ka nna le monagano wa gore dipuo tsa maAforika

- di bonolo ka ntlha ya gore ga di na thutapuo, kgotsa
- di bokete go buiwa ka gone ga di na thutapuo

A o a itse gore mo lefatsheng ga gona puo e e senang thutapuo (Alexandre, 1972:34)? Go nna bonolo kgotsa bokete mo bathong ba bagolo go itse puo ya moAforika go ka se ke ga tlhalosiwa gore ke ka ntlha ya go tlhoka thutapuo.

Lebelela maemo ka fa a ntseng ka teng mo Aforika borwa, a o kile wa ipotsa gore ke ka ntlha ya eng basweu ba ba mmalwanyana ba kgona go bua dipuo tsa maAforika, mme maAforika a mantshi, bogolosegolo, maAforika a a nang mo metsetoropong ona a kgonang go bua le go tlhaeletsana ka dipuo tsa selegae tse di farologaneng le ka yona puo ya Seesimane le/kgotsa puo ya seAforikaanse? A o tla nthaya o re ke ka ntlha ya gore basweu ga na ba bokgoni jo bo lekanang/tshwanang le jwa maAforika jwa go ithuta dipuo tse dingwe kwa ntle ga puo ya bona ya selegae? A ga o bone gore go na le dintlha tse dintsinyana tse di ka tlhalosiwang tse di tlhotlheletsang gore go nne le maemo a a tshwanang le a a leng teng mo Aforika borwa a tiriso ya puo e le nngwe e, e e ikemetseng ka boyona gore ke nngwe ya dikarolo tse di dirang gore go se nne le tekatekanyo ya dipuo e e leng teng mo nageng e ya rona?

- Ka gongwe, tlhaloso ya ntlha e e tlang mo kakanyong e ka golagana le **ntlha ya ikonomi**. Fa e le gore ke ntlha ya ikonomi, gona moAforika a ka iponela sengwe le sengwe se a se batlang ka go ithuta puo ya Seesimane kgotsa ya

seAforikaanse ka gonne mo nakong e e fetileng dikgwebo di le dintsi di ne di tsamaisiwa ka go dirisa dipuo tse pedi tse. Le gompiano jaana, seemo ga se a fetoga go le kalo fa e sale re bone kgololosego/puso ya temokerasi ka ngwaga wa 1994, le fa e le gore dipuo tsa semmuso di okeditswe ka dipuo tsa maAforika gore re nne le dipuo tsa semmuso di le lesomenngwe go tloga ka ngwaga wa 1996.. Se se salang ke gore go tshela le go tswelela pele ga moAforika go itshetlegile mo go itseng go bua puo esele e, e leng yona puo ya Seesimane. Ka fa ntlheng e nngwe, basweu ga ba ise ba itemogele kgatelelo e kgolo e, e moAforika a nnileng le yona. Ga ba ise ba ke ba patelesege go nna le kitso ya dipuo tsa maAforika gore ba kgone go tsamaisa dikgwebo tsa bona le fa tota kitso eo e tlile ka mokgwa wa botsalano jo bo itumedisang mo madirelong a a farologaneng.

- Sengwe gape se se ka tlang mo monaganong e ka nna **ntlha ya puego sentle**. Ke dingwagangwaga, puo ya Seesimane le ya seAforikaanse e ntse e le tsona dipuo tse di tlotlegang. Fa moAforika a kgona go bua nngwe ya dipuo tse, o ne a tsewa e le serutegi tota, mme a tseelwa kwa godimo. Go ne go sa nna jalo mo morafeng wa basweu ka gonne bona ba ne ba sa itshwenye le fa e le go gonnyane fela go itse le fa e le puo e le nngwe fela ya moAforika gore le bona ba bonwe fa ba rutegile e le tota. Le fa go ntse jalo, go ne go sena sepe fela se mosweu a ka se newang go bontsha boitumelo jwa fa a itse puo ya moAforika.
- Ntlha ya boraro e e se keng e newa tshiamisetso ya yona e e tshwanetseng e e bileng e le thitokgang ya kgang mo yuniti ithuto e, ke **popego** mo puong ya moAforika. Ka gongwe, ga se gantsi mo o ka utlwang mosweu a re: “Ke eletsa go bua puo ya moAforika”. Ga ke ise ke nne le nako ya go tsamaya, mme ke leke go ithuta yona”. A o bona gore fa ba ka fiwa tšhono eo gona jaanong, ba ka itumelela yona, mme ba ithuta dipuo tsa maAforika? Go ithuta puo e nngwe o le motho yo mogolo go na le mathata a a rileng. Ntlha ya gore dipuo tsa maAforika ke karolo ya setlhophapha sa dipuo tse di farologaneng mo Aforika kwa ntle ga puo ya Seesimane kgotsa puo ya seAforikaanse ke gona go go oketsang mathata a go batla go itse dipuo tse. Setlhophapha sa dipuo tsa maAforika, sona se o lemositsweng ka ga sona mo yuniti ithutong ya 1, se itsiwe ka lefoko la mofuta wa lona le le nosi gammogo le popego ya dipolelo tse motho yo e seng mmui wa puo ya moAforika a ka se kgoneng go itsalanyale tsona bonolo. Ke ka fao tshutiso ya puo e lekanyeditsweng ka teng, ka mafoko a mangwe, kitso e e leng teng ya puo ya Seesimane kgotsa puo ya seAforikaanse e ka se ke ya nna le mosola o mogolo jalo ka ntlha ya gore go na le botsalano jo bonnyane magareng ga dipuo le dipuo tsa maAforika. Go tlhaloganya karoologanyo ya

maina le ntlha ya tumelano mo thutapuonng ke motheo mo go nneng le tswelolepele nngwe le nngwe mo go ithuteng puo ya maAforika.

2.2.2 Digwetlho tsa go ithuta tse di le teng mo dipuong tsa maAforika

Dingwe tsa digwetlho tse motho yo e seng mmui wa puo ya selegae ya maAforika a tshwanetseng go mekamekana le tsona mo go batleng go bua dipuo tsa maAforika ke tse di latelang:

- *Thulaganyo ya ditlhopho tsa maina*

Maina otlhe mo dipuong tsa maAforika a arologantswe go ya ka ditlhopho tse di rileng tsa maina. Selo sa ntlha se o tshwanetseng go se dira fa e le gore o moithuti wa boditshabatshaba, mme o batla go itse leina gore le ka setlhopho sefe, ke go itse ditlhopho tsa maina pele gore o tle o kgone go bopa dipolelo tse di tlabosegan mo thutapuonng.

- *Tlhokego ya dilo tse("the/a/an")*

Go bonala le go se bonale, go go tlhagisiwang ke mafoko a "the, le "a/an pele ga maina mo puong ya Seesimane, ga go teng mo dipuong tsa maAforika. Sekao:

Ka puo ya Seesimane: *THE man who is A doctor wants A white bread.*
Zulu: *Indoda engudokotela ifuna isinkwa esimhlophe.* Phetolelo ntswe ka ntswe: Monna yo e leng ngaka o batla borotho bo bo bosweu.

Seno se, ga se kaye gore pharologanyo e e leng teng magareng ga go bonala le go se bonale ga e kgonagale mo dipuong tse. Pharologanyo e bonala ka mokgwa wa popegopolelo go ya ka fa mafoko a rulaganngwang ka teng mo polelong, fela se ke kgang e go tla buisanwang ka ga yona mo puisanong e nngwe.

- *Popego ya dipolelo le tumelano ya dithuanyi*

Mo go popegong ya dipolelo, ga se fela gore mafoko a tshwanetse go lolamisiwa ka tatelano jaaka go dirwa mo puong ya Seesimane. Le fa e le gore motheo wa popego ya polelo o a tshwana mo puong ya Seesimane le dipuo tsa maAforika, e leng, sediri, lediri le sedirwa (fa e le gore sedirwa se teng) (SLS), go na le ntlha ya botlhokwa e e tshwanetseng go elwa tlhoko, e leng, tumelano ya dithuanyi. Lebelela sekao se:

Seesimane: sediri lediri sedirwa

The author writes a book Northern Sotho: Mongwadi o ngwala puku Ke phetolelo ntswe ka ntswe: Writer he/she writes book

Sediri (monna) se latelwa ke elemente/karolo e e golaganyang, e e bidiwang gore ke **popi ya tumelano ya sediri**, e e golaganyang sediri le lediri. Ka jalo, ga go a dumelesega mo thutapuong gore o re:

Monna o kwala buka.

Popi ya sediri o- mo goo kwala buka e na le tiro ya thuanyi ka ntlha ya gore e go laela gore o lebelele leina le le dirisitsweng pele ga yona. Leina mokwadile ka nna la phimolwa kwa ntle ga go dira polelo gore e nne e e sa amogelesegang mo thutapuong ka gonne oe tla nna leemedi la leina leo, ke gore, leemedi le tla emela leina le le tla bong le phimotswe:

Setswana: O kwala buka.

Phetolelo ntswe ka ntswe: *He/she writes book*

Go phimolwa ga leina jaaka sediri mo puong ya Seesimane go tla dira gore go tse: “*writes book*”, e leng polelo e e ka se amogeleseng.

Popi ya tumelano e dira gore dipuo tsa maAforika di nne le temeko e kgolo gape e e gaisang mo tatelanong ya mafoko fa go bapisiwa le kolagano e e gwaletseng ya mafoko mo puong ya Seesimane. Go ka diragala gore sediri, ke naya sekao fela, se nne kwa bofelong jwa polelo kwa ntle ga bothata bope, ka ntlha ya gore popi ya sona ya tumelano e tla bontsha sentle gore ke leina lefe le e leng sediri sa polelo. Sekao:

Setswana: lediri sedirwa sediri

O kwala buka mokwadi

Popego ya dipolelo e tla tlhalosiwa ka botlalo mo yuniti ithutong e e latelang. Moithuti wa puo ya moAforika ga a tshwanela fela go sokasokana le kakanyo ya gore mafoko a tshwanetse go tshwaraganngwa ka go dirisa dikarolwana tse di a kgomaganyang mmogo, gape o a patelesega go ithuta gore leina lengwe le lengwe (kgotsa setlhophapha sa maina) se tshwanetse go nna le dipopi tsa sona tsa tumelano. Seno se tla tlhalosiwa fa go ntse go tsewelelwa pele.

- *Bong ka tlhago/go ya ka pelego*

Sengwe gape se se tla nnang se sentshwa mo baithuting ba ba buang dipuo tsa maAforika ke ntlha ya gore bong go ya ka pelego (monna/mosadi) ga bo farologanngwe fa go dirisiwa maemedi kgotsa fa go dirisiwa dipopi tsa tumelano.

Ka jalo, kwa ntle ga gore bong go ya ka pelego bo bontshiwe mo leineng kgotsa bo nne teng ka ponalo fa go buisiwa, motho a ka se itse gore dipopi tsa tumelano/maemedi a dirisitswe go bontsha gore motho ke monna kgotsa mosadi.

O kwala buka.

fela

morutabana ena, o kwala buka.

kgotsa

Rre o botlhale. **O** kwala buka.

Ka mafoko a mangwe, tumelano eo ya dipopi le maemedi ke yona e e bontshang gore bongtona/bongtshadi kgotsa dikarolwana tse di sa bontsheng bong. Fa dibui tsa puo ya maAforika di fetolela go tloga mo dipuong tsa bona go ya mo dipuong tse dingwe go tshwana le mo seAforikaanseng, mo bong bo bontshiwang teng mo maemeding, motho a ka bona a dirisitse leemedi le le emelang monna kgotsa le le emelang leina la mosadi a sa tlhokomele. Ke gore, motho a ka utlwa go dirisiwa leemedi le le emelang leina monna boemong jwa leemedi le le emelang leina, mosadi kgotsa go dirisiwa leemedi le le emelang leina mosadi boemong jwa go dirisa le le emelang leina, monna. Tshutiso e e ntseng jaana, e tlhalosega sentle mo go se nang pharologano ya bong fa go dirisiwa maemedi mo dipuong tsa maAforika. Lebelela sekao se:

*Die vrou, **hy** het my gehelp.*

*'The woman, **he** helped me'*

- *Bong mo thutapuong*

Mo go bontshiwang bong mo tshekatshekong ya dipuo tsa maAforika, se se tlhalosiwang foo, ga se **bong jwa tlhago**, fela ke **bong mo thutapuong**. Ntlha ya bofelo e, e tlhalosa thulaganyo mo ditlhopheng tsa maina. Re tla bua ka ntlha e mo nakong e e tlang gona mo yuniti ithutong e.

Dipharologanyo tse, ke tsona tse di tlohang mathata mo baithuting ba boditshabatsaba, mme fa ba ka lemosiwa dipharologantsho tse ka bonako, go tla nna botoka mo go bona go lebana le mathata a a go ithuta dipuo tsa maAforika.

Kwa ntle ga dintlha tse di umakilweng fa godimo fa mo yuniti ithutong e, ke raya dintlha tse di malebana le ikonomi, ntlha ya puego sentle gape le popego ya dipuo tsa maAforika ka botsona, re ka nna ra naya mabaka tebang le maemo a ga jaanong mo Aforika borwa mo go nang le basweu ba le mmalwanyana ba ba itseng kgotsa ba ba ithutang puo ya maAforika. Le fa go ntse jalo, tseno tse, di wela kwa ntle ga tse re ithutang tsona mo yuniti ithutong e.

2.3 KE KA NTLHA YA ENG GO LE MOSOLA THATA GO TLHALOGANYA POPEGO YA PUO?

Tlhaloso ya **dithlopha tsa maina, madiri le tumelano mo thutapuonng** ga se tsona fela tse di leng botlhokwa. Puisano e, e ikaeletse go tlhagisa go le gontsi e seng fela tshekatsheko ya dipharologantsho tse. Magareng ga tse dingwe:

- kitso ya gago e o sa e diriseng e tla nna e e dirisiwang, go go thusa gore kitso e o e fetisetse mo go ba bangwe ka mokgwa o o tshwanetseng
- kitso e o e kokoantseng e tla go kgontsha gore o itse puo e nngwe ya maAforika ka tiriso ya tshutiso ya puo. Ga go na pharologanyo e kgolo jalo magareng ga puo e nngwe go ya go e nngwe ya maAforika.
- go tlhaloganya thulaganyo ya puo le tiriso ya popegopuo ya mafoko go tla go naya dibetsa tse di mosola thata mo tlhabololong ya dipuo tsa maAforika go ya ka maemo a thekenoloji. Kitso ya popego ya mafoko e tla go thusa go sekaseka ditiro di le dintsi tse di malebana lego tlhabolola le go tokafatsa tlhaeletsano magareng ga batho le metšhine. Dikarolo tsa puo tse di dirisiwang jaaka didiriswa di tshwanetse go lemogiwa ke dikhomphiutara gore di kgone go naya ditirelo tse di tshwanang le tlhokomelo ya mopeleto, thutapuo le setaele, tshosobanyo ya dikgang, go fetolela go go itirisang, go ogola/batla gape tshedimosetso e o e bolokileng mo khomphiutareng le go e ntsha.

2.4 THULAGANYO YA DITLHOPHA TSA MAINA

Lereo le, setlhopha sa maina go tewa thulaganyo e maina a rulagantsweng ka teng ka dithlopha go ya ka dipharologantsho tsa ona. Maina otlhe (ke gore maina otlhe a a tlhagisang dikgopolo kgotsa a dilo) mo dipuong tsa maAforika

a ka aroganngwa go ya ka ditlhophha tseo, gape a bidiwa gore ke **ditlhophha tsa dipuo**. Alexandre (1972:37) ena o bua jaana ka ditlhophha:

The great majority of modern linguists believe that classes are essentially grammatical categories, schemes of agreement, comparable, from certain viewpoints, to Latin declensions or to German genders (amongst others). Certain linguists nevertheless contend that classes have a primarily semantic value and correspond to an attempt at separating objects and beings into categories, each one of which corresponds to a general idea: "human beings", "vegetables", "liquids", "body parts", "animals", etc.

Go ya ka ena, ditlhophha tse dintsi tsa maina di na le mosola mo thutapuong gape le mo thutong ya tlhabololo ya puo/bokao mo puong le fa tota go sena botsalano bope/tirisanommogo epe magareng ga dilo tse pedi tse.

E kete go na le mekgwa e le meraro e maina a ka aroganngwang ka yona go ya ka ditlhophha, e leng: There are probably three ways in which nouns can be categorised into classes, namely:

- go ya ka go tshwana ga ona mo popegong, kgotsa
- go a kgaoganya ka ditlhophha go ya ka bokao , kgotsa
- go ya ka boithatelo mo tumelanong

Melawana e e fa godimo e, gantsi e ya kopanngwa, fela molawana o o tlwaelegielng o o salwang morago mo kgaoganyong ya maina ka ditlhophha ke popego e e tshwanang ya ona. Mo pusanong ya rona re tla kgoma gape kgaoganyo ya maina ka ditlhophha go ya ka bokao jwa ona.

2.4.1 Kgaoganyo ya maina ka ditlhophha go ya ka popego ya ona e e tshwanang

Maina a a bontshang tatelano e e tshwanang ya medumo mo tshimologong ya ona (medumo e e bidiwang gore ke ditlhogo tsa maina) a bewa mmogo mo setlhophheng se le sengwe. Sekao: tatelano ya maina a a nang le tlhogo se – mo thulaganyong ya maina e e latelang mo puong ya Setswana a tla bewa mo setlhophheng sa maina sa 7:

seatla seane
sesadi

Go bitsa ditlhopha tsa maina ka dipalo/dinomore ke go dumelana fela. Le fa go ntse jalo, ka ntlha ya fa puo e na le boikgopolo (e baya motho kwa pele) setlhopha sa 1 le sa 2 ke ditlhopha tsa maina tsa maina a batho. Ditlhopha tsa dipalomafeta, e leng, (1, 3, 5, 7 le 9) tsona di bontsha maina mo bongweng, fa maina mo ditlhopheng tsa dipalomaleka ona a bontsha maina mo bontsing. Sekao: seatla se mo setlhopheng sa 7, mme bontsi jwa leina e leng, diatla lona le mo setlhopheng sa 8.

Ka kakaretso, ntlha e e tlhagelela mo setlhopheng sa 1 go fitlha mo go sa 10, le fa tota maina a mangwe a sena bongwe kgotsa bontsi. Morago ga setlhopha sa 10, ga go sa tlhole go na le ditlhopha tsa maina ka fa bongweng kgotsa ka fa bontsing, ka ntlha ya fa maina a mangwe a sena bongwe fa a mangwe ona a tlhoka bontsi jwa ona kgotsa a sena fa a ka bewang teng go ya ka dinomore. Mo gongwe, ditlhogo tsa maina di a refosana, mme fa go ntse jalo, tlhogo ya leina e e neng e le teng kwa tshimologong, ga e sa tlhole e tshwana le kwa tshimologong.

Mo nakong e e fetileng, ditlhopha tsa maina di ne di kwadilwe/di neilwe dipalo/dinomore tse di farologaneng go ya ka bakwadi ba ba farologaneng ba dibuka tsa thutapuo (sekao: maina ka fa bongweng le ka fa bontsing a ne a kwadilwe mo setlhopheng se le sengwe go ya ka Doke, 1956), fela mo yuniti ithutong e, re ya go sala morago ditlhopha tsa maina go ya ka fa di tlhalositsweng ka teng ke Meinhof(1906), mo maina mo bongweng le mo bontsing a nang le ditlhopha tsa ona tse di farologaneng. Thulaganyo e ya dipalo tsa ditlhopha tsa maina go ya ka ditlhogo tsa ona ke e e tlhomamisitsweng go tswa mo puong nngwe le nngwe ya maAforika. Meinhof ena o farologanya ditlhopha di le 22 tsa maina, fa (Hendrikse le Poulos (1992:198) bona ba tlhagisa ditlhopha di le 23 sa maina tse di sa fitlhelweng mo puong e le nngwe. Mo go nang le maina mo setlhopheng se se rileng, mmeditlhogo tsa ona di senasebopego se se ka tlhokomelwang, tlhogo eo ya leina e ka nna ya se emelwe ke sepe di ka nna tsa se emelwe ke sepe Ø. Tlhakagolo N e emela tumanko. Tumanko e mosola thata mo diphetomodumong, mme le yona e a fetoga mo diphetogomodumong. Dingwe tsa ditlhogo tse ka nako nngwe, di bontsha dipopego tsa thefosano mo mafokong a mangwe maikaelelo e le go senola dipopego tse di fosagetseng tse di tlhagelelang mo lenaneng le le fa tlase fa:

Lenane 2.1: Lenane la papiso la ditlhogo tsa ditlhopha tsa maina mo puong ya isiVenda, Northern Sotho le isiXhosa (go tswa mo go Hendrickse le Poulos: 1992:198)

palo ya setlhopha.

Venda

N. Sotho

Xhosa

1	mu-	mo-	um
1a	Ø-	Ø-	u
2	vha-	ba-	aba
2b	vho-	bô-	oo
3	mu-	mo-	um
4	mi-	me-	imi
5	li-	le-	ili
6	ma-	ma-	ama
7	tshi-	se-	isi
8	zwi-	di-	izi
9	N-	N-	N

Palo ya setlhophapha sa siVenda N. Sotho le isiXhosa

10 dzi- diN- iziN11 lu- ulu12 13 14 vhu- bo- ubu15 u- go- uku16 fha- fa- pha17
ku- go- ku18 mu- mo- um19 20 ku21 di22 23 e-

Mo dipuong di le dintsi tsa maAforika ditlhophapha (sekao: 12, 13, 19 le 20 –23) ga di sa tlhole di le teng. Dingwe tsa ditlhophapha tse di na le maina a sekaenyana fela, kgotsa di ka nna le leina le le lengwe fela go tshwana le ditlhophapha tsa maina a a bontshang mafelo, e leng, (16, 17 le 18). Ditlhophapha tse di ntseng jalo ga di na mosola, se se tlhalosiwang fano ke gore ga go sa tlhole go na le maina mangwe a mantšhwa a a sa ntseng a dirisiwa a a nang le ditlhogo tsa mothale o.

Maina a a bontshang mafelo a tlhagisiwa ka mogatlana o o seng wa thefosano (- ni kgotsa-ng) mo morago ga lefoko, sekao: motse – ng (*in/at the village*) mo Setswaneng, go na le gore re re *fa motse (setlhophapha 16). Ka fa letlhakoreng le lengwe, ditlhophapha tse dingwe tsa maina di mosola thata, ke go re go ka nna ga oketswa dilo tse dingwe tse dintšhwa mo ditlhopheng tse di leng teng tsa maina ao. Se se se leng botlhokwa fano ke popego ya maina go tswa mo madireng. Tshwantshanya tse mo puong ya Setswana:

Lediri leina go ruta '*to teach*'>mo – rut – i (setlhophapha 16)

Lebelela puisano e e tla tsweletswang pele mabapi le mainamatswa mo nakong e e tlang. **Tiro**

Ka go lebelela materiale wa puo e e rileng o o itlhophetseng ona mo CD – Romeng ya gago, mme o kwale ditlhogo tsa ditlhophapha tsotlhe tsa maina go ya ka dikao tse di bontshitsweng ke Hendrikse le Poulos (1992) mo lenaneng le le fa godimo fa. Go dirisiwa ga (Ø) go bontsha go nna teng ga tlhogo ya leina fa tlhogo e e rileng ya leina e sena sebopego se se ka tlhokomelwang. Mo ntlheng nngwe le nngwe, naya sekao sa leina mo setlhopheng seo se se rileng. Sekao:

Palo yasetlhopha mo puong ya isiZulu

1 *mu-* sekao: *umfana* 'boy' 1a *u-* sekao: *unesi* 'nurse' 2 *aba-*sekao:*abafana* 'boys' 2b *o-* sekao:*onesi* 'nurses', jalo jalo. Mo Setswaneng 1 mo – sekao: mosimane, mooki 2 ba – basimane, baoki

Pegelo/tsibogelo

Ka gongwe, o ka bona gore mo lenaneng la Hendrikse le Poulos, go na le diphatlha tse dintsinzana tse di tlogetsweng le gore mo puong ya gago ga go bonale ditlhogo tsa maina mo ditlhopheng tsotlhe tseo tse di 23. Ga se gantsi gore puo ya maAforika e bontshe dilo tsotlhe mo ditlhopheng tsa yona. A o nnile le bothata jwa go bontsha popego ya ditlhogo tsa maina? Gantsi popego e e fosagetseng, ke go re, popego e e tlhagelelang thata kgotsa popego ya motheo e e iseng e fetoge go ya ka phetogomodumo ke yona e e tlhophiwang, sekao: *aba* - , go na le gore go twe *abe* – kgotsa *ab-* mo setlhopheng sa 2 mo puong ya isiZulu.

Mo thutisong e, ga o rutiwe fela ka thulaganyo ya ditlhogo tsa maina a a farologaneng mo puong, gape re go lemosa le ka bothata jo bakwadi ba dibukantswe kgotsa mongwe le mongwe yo o tshwaraganeng le mararangrang a a amanang le motho mo dipuong tsa maAforika ba kopakopanang le jona, e leng, bothata jwa dipharologanyo tse di fitlhelwang mo dipopegong tsa ditlhogo tsa maina. Go na le melaonyana ya diphetogomodumo e e tshwanetseng go amogelwa gore re kgone go farologanya maina go ya ka ditlhogo tsa ona.

2.4.2 Kgaoganyo go ya ka bokao jo bo tshwanang

Go na le bosupi jwa gore ditlhopha tsa maina di kgaogantswe gape go ya le ka bokao jwa ona le gore go na le botsalano jo bo feteletseng fa gare ga karologanyo go ya ka bokao le ka fa maina a kgaogantsweng ka teng ka ditlhopha go tlhokometse ditlhogo tse di tlwaelegile. Maina a setlhopha sa 1 le sa 2, ke maina a batho fela. Ka ntlha ya se, go a itsege gore setlhopha sa 1 le sa 2, ke ditlhopha tsa batho fela. Setlhopha sa 1a le sa 2b, le tsona ke ditlhopha tsa maina a batho, fela ke ditlhopha tsa maina a batho balosika le tsa mainatota a batho (maina a batho ba bidiwang ka ona). Maina mo setlhopheng sa 1 le sa 2 a bonala ka ditlhogo tsa maina mo – mo bongweng le ba- mo bontsing. Ditlhopha tse di setseng ke tse di nang le maina a a tlhakatlhakaneng le fa e le gore gona fa go tsone motho o santse a ka bona ditlhopha tsa maina tse di nang le bokao jo bo tshwanang, sekao: ke mo setlhopheng sa maina sa 3 le sa 4 tse mo go tsona go nang le maina a a bontshang dilo tsa tlhago; fa mo setlhopheng sa maina sa 5 le sa 6 gona go nang le maina a dilo tse di tlhagelelang ka sebedi, go tshwana le matsogo, maoto, matlho; setlhopha sa 7

le sa 8 tsona e le ditlhopha tsa maina a dilo tse di bontshang boitseanape le a ditso le a dipuo tse di farologaneng; fa setlhopha sa 9 le sa 10, tsona e le ditlhopha tsa maina a diphologolo kwa ntle ga dilo tse dingwe tse dintsi tse di fitlhelwang mo ditlhopheng tse, fela ditlhopha tse tsona di itsege thata e le ditlhopha tsa maina a diphologolo; setlhopha sa maina sa 14, sona se itsege thata fa e le setlhopha sa mainakgopolo. Tsotlhe tse di umakilweng fa godimo fa, ke tshosobanyo fela ya tshekatsheko ya rona ya diteng tse di malebana le bokao jwa ditlhopha tsa maina.

Tiro

Mo karolong e e umakilweng fa godimo ya 2.4.2, re tlhalositswe gore ditlhopha tse dingwe di na le maina a a tshwanang ka bokao, sekao: mo setlhopheng sa 1 le sa 2, tse di tlhagisang maina a batho, fa setlhopha sa 3 le sa 4 di na le maina a dilo tsa tlhago fa ditlhopha tse dingwe tsona di na le maina dipuo, kwa ntle ga bokao jo re setseng re buile ka ga jona fa godimofa.

Pegelo/tsibogelo

Ka gongwe, o setse o tlhokometse gore mo ditlhopheng tse dingwe tsa maina, go bonolo go bona bokao bongwe jo bo rileng. Sengwe gape se e leng boammaaruri, ke gore mo maineng a a bontshang bokao bo tshwanang/tlwaelegileng, maina ao ga a mo setlhopheng se le sengwe, sekao: go na le maina a e leng a batho a a leng teng mo ditlhopheng tse dingwe kwa ntle ga setlhopha sa 1 le sa 2, tse e leng ditlhopha tsa maina a batho; maina a diphologolo le ona a ka fitlhelwa mo ditlhopheng tse dingwe e seng fela mo setlhopheng sa 9 le sa 10, jalo jalo. Go arologanngwa ga maina go ya ka bokao jwa ona go ka se ke ga kopana le ditlhopha tsa maina tse di arologantsweng go ya popego ya ditlhogo tsa ona. Go na le ditlhopha tse dingwe tse dintsi tse di fapogileng.

Go rarabolola bothata joo jwa go se dumelelane magareng ga ditlhopha tsa maina le diteng tsa tsona, Hendrikse le Poulos (1992) ba tlile ka tiori e nngwe gape. Mo athekileng ya bona e e bidiwang gore ke "*A continuum interpretation of the Bantu noun class system*" ba batlisisa ka mokgatlho o o itsegeng o o ka bong o na le thulaganyo ya maina. Ba tshithshinya gore maina a arologanngwe go ya ka bokao jo bo rulagantsweng ka tatelano, go tloga go jo bo itsiweng go ya go jo bo sa itsiweng (jwa mannete go ya go jo e seng jwa mannete). Itlhagiso ya bona ke go rulaganya gape/sešwa ditlhopha dingwe tsa maina go ya ka kakanyo ya bokao. Go tloga mo kakanyong ya bokao ke gore mo setlhopheng sengwe le sengwe, motlhaomongwe, go ka ntshiwa marei a a tlwaelegileng jaaka mofuta le popego. Dintlha ka ga patlisiso ga di kitla di tlhagisiwa mo

karolong e. Fa o batla go itse go le gontsi ka ga setlhogo se, o ka nna wa buisa diathikele tse di leng mo lenaneng la metlobo le le tlhagisitsweng kwa bokhutlong jwa yuniti ithuto e, e leng, athikele ya ga Hendrikse le Poulos (1992) le ya ga Hendrikse (1990).

2.5 POPEGO YA MAINA MO POPEGOPUONG

Maina a bopilwe ka dikarolo tse di botlhokwa, tse di bidiwang gore ke **dipopi**. Dipopi ke tatelano ya medumo e e tsweleng go nna teng le bokao jo bo tshwanang go tswa mo maineng a a farologaneng, sekao: tho, ke modi wa bokao mo leineng la motho) mo mafokong a a latelang mo puong ya Setswana.

Popi tho, ka gone e re naya diteng tsa bokao (bokao jwa motheo) jwa leina, e bidiwa gore ke **modi**. Modi wa lefoko ke ona karolo e e mosola thata mo lefokong lengwe le lengwe gape e e ka se keng ya tlogelwa fa go bopiwa leina.

Kwa ntle ga dipopi tse di tlhomelwang mo leineng, go na gape le dipopi tsa thutapuo. Tsona dipopi tseo tsa thutapuo di dirisiwa go tlhaola dipopi tse di tlhomelwang mo maineng ka mokgwa o mongwe, go tshwana le ditlhongwa, sekao: me – mo dikaong tse di latelang mo puong ya Setswana:

me-tse me-
oka
me-llo

mo-tho ba-
tho se-tho
bo-tho

Mo dikaong tse re sa tswang go di bona, popi ya thutapuo, e leng, me - e re bontsha gore leina le mo setlhopheng sa 4. Ka ntlha ya seo, popi e e dira jaaka letshwao le le tsenngwang mo mafokong mo ditlhopheng tsa bosadi, bonna le setlhopho se e seng sa bosadi kgotsa sa bonna, e leng, bong. Gape popi e, e dirisiwa jaaka letshwao la bontsi, ke go re e oketsa bokao jwa bontsi mo go se se bopiwang ke modi.

Dipopi tsa thutapuo go tshwana le mo -, ba – se -, bo – tse di tlang pele ga modi, - tho, mo dikaong tse di tlhagisitsweng lwa ntlha, di na le kgono ya go senola kgotsa go gatelela bokao jwa modi. Modi, ke karolo e e kgethegileng e e nang le bokao jwa botho.

Ditlhongwa ka botsona di ka nna tsa kgaoganngwa gape go ya ka mefuta e e farologaneng, ditlhongwa tses pedi tse di botlhokwa mo dipuong tsa

maAforika ke **ditlhogo** le **megatlana**. Ditlhogo ke ditlhongwa tse di tlang pele ga modi, fa megatlana yona e tla morago ga modi. Tlhogo ke yona e e bontshang gore leina le le rileng le bonwa mo setlhopheng sefe sa maina. Ka jalo, popi e, e bidiwa tlhogo ya setlhopha (gape e itsege ka gore ke popi e e bontshang palo e tlhogo ya leina mo ditlhopheng tsa maina le fitlhelwang teng kgotsa ke popi e e tsenyang mafoko mo ditlhopheng tsa bosadi, bonna le mo setlhopheng se e seng sa bosadi kgotsa sa bonna, e leng, bong).

Ka phapogo e e leng teng mo dipuong dingwe tsa maAforika, ke palo e nnyane fela ya dipopi mo o fitlhelang maina a na le dipopi di le pedi fela, e leng popi e e leng tlhogo (popi ya ntlha) le modi (popi e e rweleng bokao jwa lefoko). Go dumelesegele gore re bue ka karolo e e salang tlhogo morago, e leng, kutu, go na le e e leng modi, lebelela:

Setswana: tlhogo le kutu (= modi)
mo--tho ma--ru

Mo dipuong tsa seNguni, dikao tse di tsamaelanang le tse di fa godimo tsona di na le dipopi di le tharo ka ntlha ya gore go na le dikarolo di le pedi tsa ditlhogo (e leng, tlhogo ya ntlha le tlhogo ya motheo), ke gore re oketsa popie nngwe mo leineng, lebelela:

Popi ya ntlha le popi ya motheo (= modi) *u--mu--ntu ' a--ma--fu*

Go fitlha fano fa, re tlhokometse fela dikutu tsa maina tse di nang le popi e le nngwe (**ke go re dikutu tse di nangle popi e le nngwe**). Maina a a nang le dikutu tse di nang le popi e le nngwe, a bidiwa gore ke maina a meetlha ya ntlha/bogologolo kgotsa maina a tlhago ka ntlha ya gore ga a bopiwa go tswa dikarolong dingwe tsa lefoko. Bontsi jwa maina, ona a na le dikutu tse di nang le dipopi tse di fetang bongwe (ke gore dikutu tseo di bidiwa tsa dipopibontsi). Gona foo, go raya gore kutu e na le modi jaaka karolo e e botlhokwa le mogatlana o le mongwe. Maina a mothale oo, ke ona a re a bitsang gore ke **mainamatswa** ka ntlha ya gore a bopilwe go tswa mo dikarolong dingwe tsa puo. Mo dikaong tse di fa tlase tse, tse di ntshitsweng mo puong ya Setswana, maina a, a bopilwe go tswa mo mading, go aga, go buisa, go roma le go dula kgotsa nna.

Tlhogo ya setlhopha + kutu stem (kutu e e bopiwang ke modi + mogatlana/megatlana: ditlamanyi ka fa molemeng/mojeng wa dipopi di bontsha gore go sa ntse go na le popi e e tlang ka fa pele/morago ga tsona, mme dipopi tse di ka se ke tsa bopa mafoko a a ikemetseng ka boona kwa ntle ga tsona. Le tsona ke ntlha nngwe ya lefoko gape di na le mosola mo bokaong

jwa lefoko leo. Bokao jwa dipopi tsa motheo mo lefokong lengwe le lengwe, bo tlhaga mo moding o le mo go ona go ka nnang le diphethogomodumo tse di rileng. Go mosola thata go itse melao ya diphethogomodumo (melao ya fonoloji/diphethogomodumo) mo puong, go sa nneng jalo, motho ga a kitla a dira tlhaloganyo epe mo dipopegong tse di farologaneng tsa dipopi. Tshwantshanya/bapisa medi mo dikaong tse di fa godimo fa: *bal-* > *-pal-*, *-rom-* > *-rong-* *ledul-* > *-tul-*.

Tlhogo+Modi + Mogatlana + Mogatlana
 ba -ag -is -an -i : baagisani di -pal -o -nyana : dipalonyana mo -rong -w -a :
 morongwa se -tul -o : setulo

Gantsi dipuo tsa maAforika di a momagana fa re tla mo popegopuong. Seno se raya gore:

- bontsi jwa mafoko a tsona bo na le dipopi tse di fetang bongwe
- dipopi tse di bopang mafoko di ka nna tsa kgaoganngwa bonolo, mme nngwe le nngwe ya tsona ya sala e na le bokao jwa yona kana ya mosola ka boyona, sekao:
- dipopi ga di fetoge, ke gore di nna mo sebopegong se se itsegeng sa tsona fa di kopanngwa le dipopi tse dingwe tsa lefoko.

Setswana: barekelani

ba	-rek	-el	-an	-i
Tlhogo ya leina mo setlhopheng e bontsha gore leina ke la setlhopha sa 2, mme le mo bontsing bontsing indicatgender 2 and plural		Tirela (tiro e dirwa ke mongwe, boemong jwa yo mongwe)	Tirana (mongwe le mongwe o dira tiro)	Mogatlana o bontsha modiri wa tiro

Mo tshosobanyong e, go bontsha gore maina ke mafoko a a nang le tlhogo ya leina (e e bonalang kgotsa e e fitlhegileng) le kutu. Kutu e ka nna le popi e le nngwe kgotsa dipopibontsi. Kutu e e nang le popi e le nngwe e lekana le modi, sekao: mo puong ya Setswana: - tho mo leinengmotho. Fa kutu e na le dipopi

tse dintsi, modi o tla salwa morago ke mogatlana kgotsa megatlana e mentsi, sekao:thwana mo gomothwana (<mo + tho + ana).

2.6 MAINA FELA A A BOPIWENG GO TSWA MO DIKAROLONG DINGWE

Maina a ka nna a bopiwa go tswa mo dikarolong dingwe, karolo e e itsegeng thata mo maina a ka bopiwang go tswa mo go yona ke lediri. Leina le le bopilweng go tswa mo lediring le bidiwa **leinaletswa**. Go bopa maina go tswa mo madiring ke ntlha e nngwe e e mosola thata mo dipuong tsa maAforika ka gonne go oketsa tlotlofoko. Ona modi o wa lediri e ka nna popi ya bokao ya mannete mo go bopeng maina a mantsi a mantšhwa. Maina ao a mantšhwa a ka nna mo ditlhopheng tse di farologaneng tsa maina, a bidiwa ka go farologana, mme a tsamaelana ka bokao, sekao:

Setswana: -rut->moruti (setlhopha1)

Baithuti (setlhopha 2) (rut-e fetogetse go nnathut-) thuto (setlhopha 9) (-rut- e fetogetse go nna thut-)

Ditumanosi tsa bofelo ke megatlana e e bontshang gore leina le le bopilweng ke la mofuta mang, ke gore, ke gore mogatlana / e bontsha gore leina le le bopilweng ke leina la motho kgotsa didiri tsa tiro e e diriwang, fa mogatlana o ona o bontsha gore ke eng se se bopilweng kgotsa bofelo jwa tiro e e diriwang ke eng (Ditumanosi tse dingwe le tsona di ka nna teng go tlhagisa bokao jo bongwe jo bo sa tshwaneng le jwa tse dingwe tse, fela go tlaya le gore dipuo e e buiwang ke efe) . Ka tatelano, mogatlana ile mogatlana ole yona e bidiwa **megatlana ya mainamatswa a batho** le **mainamatswa a e seng a batho**. Go na gape le megatlana e e ka bonwang fa gare ga modi le mogatlana wa bofelo mo lefokong. Megatlana e yona e bidiwa gore ke **megatlana ya katoloso**. Ka mafoko a mangwe go raya gore maina a ka nna a bopiwa go tswa mo madiring a a katolositsweng, sekao.

Setswana: go rek-is-a > mo-rek-is-i (setlhopha1) (tlhogo ya leina mo-+ modi wa ledirirek-+ setlhongwa sa katoloso sa tirisi-is+ mogatlana wa lediriletswai o bontshang gore ke motho)

Mo dipalong tsa karologanyo ya ditlhopha tsa maina, mainamatswa ke ona a e leng a mantsi go feta a mangwe ka ntlha ya gore maina a a bopiwang go tswa mo madiring ke thulaganyo e nngwe e e atlegileng thata mo dipuong tsa maAforika.

Tiro

O ka nna wa tlhopha modi wa lediri lengwe le lengwe go tswa mo puong e wena o itlhophelang yona, mme o bone gore ke maina a makae a mantšhwa go tswa mo lediring leo ka go oketsa ditlhogo tsa maina tse di farologaneng. Gape o be o neye bokao jo bontšhwa jwa leina lengwe le lengwe le o le bopileng.

Simolola go dira ka popego e e bonolo, mme e re o ntse o tsweletse pele o bo o oketsa ka ditlhongwa tse dintsi jaaka go dirilwe ka modi -rut- mo puong e ya Setswana:

Modi + mogatlana thut-oTlhogo + modi + mogatlanamo-rut-iTlhogo+tlhogo+
modi + mogatlanabo-i-thut-iMogatlana+ modi + mogatlana +tlhogo+ modi
+mogatlanaba-rut-a – ba- n - a Mogatlana + modi + mogatlana + mogatlana +
mogatlanaba-rut-el-an-i.

Pegelo/tsibogelo

Thulaganyo ya go tsenya mafoko mo ditlhopheng tsa bosadi le tsa bonna le mo setlhopheng se e seng sa bosadi kgotsa bonna, setlhopha se se bontshang bong, ke sengwe **se se siameng thata**, mme seno se tlhalosa gore go tla nna le maina a mantši thata a mantshwa a tla bopiwang go tswa mo mading a a leng teng kgotsa mo mading a mantšhwa a a sa ntseng a tla bopiwa gape mo nakong e ya segompiano. Mo karolong ya 2.5 re buile gore madiri ga a nne mo sebopegong se le sengwe ka ntlha diphetogomodumo tse di diragalang mo go ona mo dinakong tse dingwe go tshwana le mo modingrut- o o fetogang go nna thut- mo lefokong thuto. Gape re tlhalositse gore le mo dipuong tsa seNguni tlhogo ya setlhopha e ka kgaoganngwa ka dikarolo di le pedi, e leng, tlhogo ya ntlha le tlhogo ya motheo ya setlhopha seo se se rileng; fa go ntse jalo, go raya gore mo dipuong tsa seNguni, maina ka kakaretso a tshwanetse go nna le tlhogo e le nngwe go feta maina mo dipuong tsa maAforika, isiVend le isiTsonga. Bapisa dikao tse di latelang tsa puo ya isiZulu le tse di tshwanang le tsona mo puong ya Setswana:

isiZulu (modidlal-)

Tlhogo+ tlhogo +modi +mogatlana *abadlali*

Tlhogo + tlhogo+ modi + mogatlana + mogatlana+mogatlana *umdlalisani*

Setswana (motshamek-)

Tlhogo +modi+ mogatlana motshameki

Tlhogo + modi + mogatlana + mogatlana + mogatlana motshamekisani

2.7 KAROLOGANYO YA MAINA A A ADIMILWENG (MAADINGWA)

Ka ntlha ya kopakopano ya dibui tsa dipuo tse di farologaneng, kadimo ya mafoko go tloga mo puong e nngwe go ya go e ngwe ke sengwe se se ka se keng sa tilwa. Jaaka maina a tlhago a arologantswe go ya ka ditlhophha, maadingwa le ona a tshwanetse go nna le ditlhophha tse a arologannwang go ya ka tsona gore a kgone go nna le dipopi tse di dumelelanang le ona tse di tla dirang gore a kgone go tsamaelana le dipopi tse dingwe mo dipolelong. Dikarolo tse di bopang maadingwa a, di tshwanetse go tlhokomelwa sentle, bogolosegolo, ka gore tshedimose tse e e tshwanetse go ranolwa ka mokgwa wa eleketeroniki go fetola dipolelo go di dira ditemana kgotsa ditemana go di dira dipolelo, go batla gape tshedimose tse e e bolokilweng/e ntšhwa kgotsa go e fetolela. Gantsi maadingwa a ka bewa mo go sengwe sa ditlhophha go ya popego ya modumo (phetogomodumo) kgotsa go ya ka bokao (thuto ya tlhabololo ya puo ka go arologanya le go tlhatlhoba diphetogo mo bokaong).

Popego modumo mo dipuong tsa maAforika, ke fa modumo o le mo leadingwa le simololang teng kgotsa o le gaufi le fa leina le le adimiwang le simololang teng

Lefoko le dumelana le modumo wa ntlha mo ditlhogong tsa maina, fa go le jalo leina leo le ka nna mo setlhopheng seo, sekao: Aforikanse *brood* “bread” ke leina le le nang le tlhogo bo-: borotho, mme le wela mo setlhopheng sa 14, Seesimane “hospital” ke leina le le welang mo setlhopheng sa 7 ka tlhogo ya leina se/bo-: sepetlele.

Bokao

- Fa e le gore modumo wa ntlha ga o bontshe gore leina le wela mo setlhopheng sefe, mme e le gore leina leo ke la motho, gona le tla nna mo setlhopheng sa 1, mme bontsi jwa lona bo tla mo setlhopheng sa 2b.
- Fa e le gore modumo wa ntlha/medumo ya ntlha e tsamaelana le setlhophha sengwe sa maina, gona leina le le adimilweng le tla nna mo setlhopheng seo fa fela e le gore ga go kitla go nna le kgotlhang e e malebana le bokao. A re tseye lefoko le jaaka sekao, “*machine*” le bewa mo setlhopheng sa 3 gonne fa le fetolwa e nna *motšhini* ka tlhogo *mo-*, mo bongweng, mo bontsing e *nnemetšhini* mo setlhopheng sa 4. Ke ka ntlha ya eng le sa bewa mo setlhopheng sa 6 mo tlhogo ya leina *ma* – e tsamaelanang le medumo e mebedi ya ntlha ya lefoko “*machine*”? Fa go

ka bo go nnile jalo, go ne go ka se nne le tlhaloganyo epe, ka ntlha ya gore setlhopho se ke sa maina mo bontsing, mme seno se raya gore mo setlhopheng se se supang bontsi leina le e ka bo e le **matšhene* gape le ka bo le sa tsamaelane le popego epe mo bongweng e leng (**letšhene*, popego e e seng teng).

Leina le "*mattress*" (*materase*), lona le mo setlhopheng sa 9go na le gore le nne mo setlhopheng sa 6 *ma-*, ka gonne re le tlhaloganya e lefoko le le mo bongweng e seng mo bontsing. Fa le le mo bontsing le tshwanetse go nna mo setlhopheng sa 10 (*dimaterase*).

Fa go se nang phetogomodumo kgotsa bokao bope mo leineng, go raya gore leina leo le tshwanetse go bewa mo setlhopheng se e seng sona. Go ya ka Demuth (2000:279), setlhopho seo e tshwanetse go nna sa 9/10 mo dipuong tsa Sesotho, mme ya nna setlhopho sa 5/6 mo dipuong tse di tshwanang le isi Zulu. Sekao:

Setswana: khomphiutara, bontsidikhomphiutara

Zulu: i(li)posikhadi 'post card', mo bontsing amaposikhadi

Setswana: diposekarata

Fa maadingwa a bewa mo ditlhopheng mo dipuong tsa maAforika, tatelano ya medumo e a fetoga gore medumo eo e kgone go tsamaelana le thulaganyo ya dinoko mo puong eo ya maAforika. Gantsi seno se, se dira gore go nne le go tsenya tumanosi fa gare (tumanosi eo e bidiwa tumanosi e e tsentsweng fa gare ga lefoko) ka maikaelelo a go tlhatlhamolola tatelano e e sa amogelesegeng ya ditumammogo, sekao: "sk" mo lefokong "*skool*" (*school*) lefoko le le kgaoganngwa ka go tsenya tumanosi e mo puong ya Setswana. Go ka nna ga batliwa ditumanosi tse dingwe go tla go dumelelana le popego e e bulegileng ya dinoko mo dipuong tsa maAforika (tatelano e e kgethegileng ya ditumanosi). Sekao: go ka okediwa tumanosi e le nngwe mo boemong jwa bofelo jwa leina go tshwana le mo lefokong "*skool*" le le feletsang go nna leina sekolo. Morago ga foo, lefoko leo le tla fiwa setlhopho sa 7 ka tlha ya go bopiwa ga tlhogo ya leina e leng, se-.

2.8 POPEGOPUO MO POPEGONG YA MADIRI LE DITHUANYI MO THUTAPUONG

Fa re ne re kwala yuniti ithuto e, re gateletse thata karologanyo ya maina go ya ka ditlhopho gore ke sengwe se se botlhokwa. Lebaka ke gore seno se ke ntlha e e laolang tumelano ya dipopi mo maineng le mo dikarolong dingwe tsa

dipolelo. Go tla ya ka gore leina leo le mo setlhopheng sefe, mme ke setlhopha se se tla dirang gore go nne le elemente/karolo ya puo e e gokaganyang leina le lediri. (kgotsa go nne le maina a mangwe a a tshwanang le maemedi gammogo le mafoko a a tlhaolang). Sekao:

Setswana:

- Kgokaganyo mo lediring: moano ke ona o o busang setšhaba
- Kgokaganyo mo lefokong le le tlhaolang (lerui) **moano wa bogologolo** 'an old slogan' (phetolela ntswe ka ntswe: *a slogan of long ago*)

Mo dikaong tse di filweng fa godimo fa, lefoko moanole dira jaaaka leina le legolo le le leng mo setlhopheng sa 3, mme mafoko otlhe a a tsamaelanang le leina le a tshwanetse go dumelana le lona ka tiriso ya dipopi tse di nepagetseng tsa thutapuo. Mo dikarolong di le dintsi, tumelano ke sengwe se se diragalang letsatsi lengwe le lengwe gape se mo go sona go bonalang diphethogomodumo, fela go na le fa tumelano e e sa diragaleng teng. Mo dikaong tse di filweng, tlhogo ya leina mo e e bidiwang gore ke popi ya sediri) e dumelana sentle thata le leina le legolo le le dirisitsweng, fa-wa-(e leng, popi ya lerui) yona e na le popego e e farologaneng. Ka kakaretso, popi e e leng ya tumelano, e ka nna ya tlhagisiwa go tswa mo leineng le legolo le e leng sediri sa polelo.

Le fa gone go na le dipuo dingwe sa Sesotho tse mo go tsona go senang tlhogo ya leina e e bonalang sentle (bogolosegolo, fa go lebeleletse maina mo setlhopheng sa 9), maina ao a sa ntsane a kgona go ipopela dipopi tsa tumelano tse di tshwanetseng. Sekao:

Podi ea fula

Sekasetlhopha sa 1a le sa 2b di dirisa ka tatealano dipopego tsa tumelano tse di tshwanang le tsa setlhopha sa 1 le tsa setlhopha sa 2, ka ntlha ya gore le tsona ke ditlhopha tse di nang le maina a batho, sekao ke: mme mo puong ya Setswana:

mme o apaya bogobe. Dipopi tsa tumelano kana dithuanyi ga di oketse bokao jwa dipopi tsa motheo mo polelong. Fela go nna teng ga dipopi tse go a batlega gore di kgone go bopa dipolelo tse di tlhamegileng sentle mo thutapueng go ya ka fa melao ya popegopolelo e batlang ka teng mo puong.

Popego e e botlhokwa ya lediri ke: popi ya sediri + kutu ya lediri. Sekao:

Setswana: di + fulago tshwana le mo godi fula mo nokeng

Dipopi tse dingwe (ditlhogo kgotsa megatlana) di ka nna tsa okediwa mo popegong e ya motheo. Popi ya sediri ke karolo e nngwe e go patelesegang gore e nne teng ka gonne ke bontlhanngwe jwa lediri, nako e popi ya sediri e seng karolo ya lediri ke fa lediri le dirisiwa go bontsha taelo (mo popegong ya modiriso taelo), sekao: Bona/lebelela!

Fa leina le dirisiwa jaaka sedirwa sa polelo, popi ya lona ya tumelano kana thuanyi e ka bonala mo lediring ka tiriso ya popi ya sedirwa. Bapisa dikao tse di latelang go tswa mo puong ya Setswana:

Popi ya sediri: Dipodi **di** nwa metsi. Popi ya sedirwa: (Dipodi)ke a **di** bona

Mo sekaong sa bobedi, leina le ka nna la tlogelwa ka gonne leina le emetswe ke popi ya sedirwa, e leng, di-.

Se e leng pharologantsho mo dipuong tsa maAforika ke gore lediri le ka nna la atolosiwa ka megatlana e e farologaneng, megatlana e e itsegeng ka gore ke dikatoloso tsa madiri. Ka mokgwa oo, ke gore bokao jwa lediri bo a fetolwa. Gantsi megatlana e, e a latelana ka mokgwa o o kgethegileng le fa e le gore go na le pharologano e e tlhokometsweng mo dikatolosong dingwe tsa madiri. Dikatoloso dingwe tsa madiritse di tlwaelegileng ke tse di latelang:

Katoloso	Bokao	Sekao
Tirela, sekao: Setswana: reka >rekela	Go direla yo mongwe sengwe kgotsa go dira sengwe mo boemong jwa yo mongwe	go rekela bana dimpho
Tirisi, sekao: Setswana: rwala >rwadisa	Go dira gore mongwe a dire sengwe kgotsa go thusa mongwe go dira sengwe	Go dira gore mongwe gore a rwale kgotsa go rwadisa mongwe morwalo
Tirana, sekao: Setswana: bona >bonana	Go dira sengwe kgotsa go dira le mongwe sengwe	go bonana gape
Tirwa, sekao: Setswana: kwala > kwalwa	Dira sengwe kgotsa mongwe o dira sengwe	Go kwalwa makwalo

Tiro

Nopola temana go tswa mo go nngwe ya dibuka tsa puo e wena o itlhophetseng yona, mme o leke go ntsha madiri otlhe a go builweng ka ga ona a a nang le ditlhongwa tsa katoloso go tshwana le mo dikaong tse di filweng fa godimo fa. A kwale o bo o neye bokao jwa ona jwa motheo ga mmogo le bokao jo bo fetogileng jwa lediri.

Pegelo/tsibogelo

Jaaka re setse re tlhalositse fa godimo fa gore ditlhongwa tse nne tsa katoloso ya lediri di diragala gantsi, o ka bo o setse o kopane le dikao di sekaenyana fela mo temaneng e o nopotseng. Gape o ka bo o setse o kopane le madiri a mmalwanyana a mo go ona go nang le ditlhongwa tsa katoloso di le pedi kgotsa go feta tse di dirisitswseng mmogo mo lefokong, jaaka go bontshwa mo sekaong se se fa tlase fa:

Northern Sotmo go: Bana ba rekel-ana dikuku (tiredi + tirana) ke gore mongwe le mongwe **o rekela yo mongwe** dikuku.

Kitso ya dikarolwana tsa lediri, go bitswa ga tsona le tatelano e e amogelesegang ya tlhometsetso ke dilo tse di mosola thata fa e le gore tshedimosetso eno e ya go dirisiwa mo mo motšhinipalelong/ khomphiutareng fa go sekasekiwa.

2.9 BOKHUTLO

Mo yuniting ithuto e, re ne re tlhokometse thata popego ya maina le madiri. Ntlha ya gore maina a ka kgaoganngwa go ya ka ditlhopha go lebeleletswe ditlhogo tsa ona, (le bokao) go dirile gore dipuo tsa maAforika di bonwe gore ke **dipuo tsa ditlhopha**. Go tlhaloganya ntlha e ya gore maina a kgaogantswe go ya ka ditlhopha ke sengwe se se mosola thata mo tshekatshekong le mo go tlhaloganyeng dipuo tse tsa maAforika. Go nna le kgono ya go tlhaola, go sekaseka le go bitsa dikarolo tse di farologaneng tsa mafoko ka maina a tsona ke sengwe se se itumedisang, sekao: mo tlabololong nngwe le nngwe ya tlhaeletsano e e malebana le go buisana ga batho ka tiriso ya metšhene.

Thutiso e e boelelsang/thutiso ya go boelela 1

Lereo le “modi” le kaya eng?

2 setlhongwa ke eng?

3 tlhogo ke eng?

4 mogatlana ona ke eng?

- 5 Ke dikarolo dife tsa popegopuo tse di leng mosola thata mo go bopeng maina mo dipuong tsa maAforika?
- 6 Naya dikao go bontsha gore maina a a adimilweng (maadingwa) a farologana jang le maina a tlhago.
- 7 O tlhaloganya eng ka lereo le, leinaletswa? Naya dikao tse di maleba go tswa mo puong ya gago.
- 8 A ditlhopha tsotlhe tsa maina di na le ditlhogo tse di bonagalang? Go ntseng jang mo puong ya gago?
- 9 Fa o lebeletse, a gona le karologanyo e e tshwanang sentle ya maina magareng ga ya semmuso le ya maina go ya bokao? Sedifatsa karabo o tlhokometse puo e o itlhophetseng yona.
- 10 Kwala ditlhopha tsotlhe tsa maina tse di leng teng mo puong nngwe ya maAforika e wena o itlhophetseng yona, mme o bo o bontsha gore ke ditlhopha dife tsa maina tse di tsamaelanang ka fa bongwe le ka fa bontsing.
- 11 Ditlhopha tse dingwe tsa maina ka fa bongweng, di ka tsaya ditlhogo tsa maina ka fa bontsing go tswa mo ditlhopheng tse dingwe tsa maina, go sena matshwenyego ape a a ka tlhagelelang mo maineng a a tsamaelanang le ditlhogo tseo tsa ka fa bontsing. Fa e le gore seno se a diragala go tswa mo puong e o itlhophetseng yona, naya dikao go netefatsa seo. Kwa ntle ga phetogo e e ka tlhagelelang mo palong ya setlhopha sa leina, (ke gore go tloga ka fa bongweng go ya ka fa bontsing), a go na le phetogo e nngwe e wena o e lemogileng go tshwana le ya bokao e mo go yona leina le bopilweng ka fa bontsing go tswa mo setlhopheng se e seng sona se se ka fa bontsing.
- 12 Naya dikao tse mmalwanaya tsa maina a a leng ka fa bontsing fela (ke gore maina a a senang bongwe jwa ona). Bontsha ditlhopha tse maina ao a fitlhelwang mo go tsona.
- 13 Jaaka go na le maina a a leng ka fa bontsing fela, mme a se na bongwe jwa ona, seno se raya gore go na le maina a mangwe a mantsia a ka se kgoneng go badiwa a a leng ka fa bongweng fela, mme a se na bontsi jwa ona. A o ka kgona go naya maina ao go tswa mo puong ya gago ya maAforika? Re bua ka mainakgopolo (maina a setlhopha 14).
Setlhopha se, ke sona se se tla go nayang dikao di le dintsi tsa maina.
- 14 Ke popego ya mofuta mang ya lediri e e fitlhelwang gantsi mo dipuong tsa maAforika? 15 Ke ka ntlha ya eng maina a a adimilweng (maadingwa) a tshwanetseng go bewa mo setlhopheng se sengwe sa maina? Pele o araba potso e, akanya ka mosola wa thulaganyo ya tumelano e kwa ntle ga yona go ka se keng ga nna le polelo e e tlabosang e e ka bopiwang.

Metlobo

Alexandre, P. 1972. *An introduction to languages and language in Africa* (original in French 1967, English translation by Leary, F.A.). London, Ibadan, Nairobi: Heinemann.

Demuth, K. 2000. Bantu noun class systems: Loan word and acquisition evidence of semantic productivity. In *Classification systems*, edited by G. Senft. Cambridge: Cambridge University Press. (270–292)

Doke, C.M. *Textbook of Zulu grammar*. 6th edition. Cape Town, Johannesburg: Longmans Southern Africa.

Hendrikse, A.P. 1990. Number as a categorizing parameter in Southern Bantu. An exploration in cognitive grammar. *South African Journal of African Languages* 10(4). (384–400)

Hendrikse, A.P. & Poulos, G. 1992. A continuum interpretation of the Bantu noun class system. In *African linguistic contributions*, edited by D.F. Gowlett. Pretoria: Via Afrika Ltd. (195–209)

Meinhof, C. 1906. *Grundzüge einer vergleichenden Grammatik der Bantu-sprachen*. Berlin: Dietrich Reimer.

YUNITI ITHUTO 3

Popegopolelo le tshedimosetso mo popegong

SE Bosch

3.1 MATSENO

Mo yuniti ithutong e re sa tswang mo go yona, re ne re ithuta ka ga popegopuo e e malebana le mokgwa le popego ya mafoko go tswa mo puong. Mo go yona, o bontshitswe melao ya popegopuo e dipopi di tshwanetseng go tsamaelana le yona gore di kgone go bopa mafoko a a nepagetseng a puo. Sengwe gape se re se go bontshitseng ke gore mafoko a, a arologantswe go ya ka mefuta ya ona, e leng, maina le madiri. Se se neng se gatelelwa moo, ke popego ya mafoko gape le dikarolwana tsa ona.

Go na mo yuniti ithutong e ya 2, re buisane ka ga popego ya maina le ya madiri. Jaanong, mo yuniti ithutong e, re ya go tswelapele go bona gore mosola wa maina le wa madiri a ke eng mo dipolelong. Gape re ya go sekaseka gore mafoko a, a ka kgopanngwa jang go tlhama dipaterone dingwe tse di rileng go bopa dikapolelo le dipolelo tse di tlhabosegang tse di ka tlhalosang dikakanyo tsa ronale gore tshedimosetso e e fetisiwang e nne mosola go dira gore ditlhokwa tsa tlhaeletsano tsa go fetisa tshedimosetso go tloga mo go yo mongwe go ya kwa go yo mongwe di bontshiwe.

Dipoelothuto

Kwa bokhutlong jwa yuniti ithuto e, o tla bo o kgona go:

- Bopa tshedimosetso ka mekgwa e e farologaneng gore o bone pheto ya mosola wa yona gammogo le kutlwalo ya yona mo tlhaeletsanong go tswa mo dipuong tsa maAforika.
- Sekaseka tshedimosetso ya padi mo puong go tswa mo metsweding e e farologaneng (ya bokwadi le ya mekgwaphasalatso) fa go etswe tlhoko popego ya tshedimosetso.

Fa re sekaseka mafoko mo dipolelong, re lemogile gore maina a ka dirisiwa jaaka **didiri** kgotsa **didirwatsa** polelo. O setse o itse ka ga dipopi tse di bidiwang gore ke dithuanyi tsa didiri le tsa didirwa. Fa go le jalo, gona go kaya gore dithuanyi tse, di tlhomamisiwa ke maina a e leng didiri le a e leng didirwa mo dipolelong. Sekao:

isiZulu:

Udokotela usiza iziguli

Ngaka e thusa balwetse

Mo polelong e, leina *udokotela*, ngaka le dirisitswe jaaka sediri sa polelo. Leina *iziguli* balwetselona le dirisitswe jaaka sedirwa sa polelo. Mo mabakeng a mangwe, a re tla a tlhalosang mo nakong e e tlang gona mo yuniting ithuto e, thuanyi ya leina e ka bontsha tumelano ya sedirwa le lediri. Dikao:

Udokotela uyazisiza iziguli

Ngaka e thusa **balwetse**

Madiri a dira jaaka **letiro** mo polelong. Go mosola thata go lemoga gore dikopulatifi le tsona di kgona go dirisiwa jaaka matiro mo dipolelong. Sekao:

Zulu:

Inkosikazi ipheka ukudla

Mosadi o apaya **dijo**

Inkosikazi isekhaya

Mosadi o kwa gae

Mo sekaong sa ntlha **lediriipheka** o apaya le dirisitswe jaaka lediri, fa mo sekaong sa bona sona, kago ya **kopulatifiisekhaya**, o kwa gae” le yona e dirisitswe jaaka lediri.

Thuto ya dikarolwana tse di bopang dipolelo e bidiwa gore ke **popegopolelo**. Fromkin, Rodman le Hyams (2003:118), fa ba tlhalosa popegopolelo ba re ke: “[t]he part of the grammar that represents the speakers’ knowledge of sentences and their structures”. Ka jalo, yuniti ithuto e, e ya go go neela tshoboloko ya popegopolelo mo dipuong tsa maAforika, bogolosegolo, go tlhokometswe kago ya dipolelo, tiragatso/mosola le kutlwalo ya tsona mo tlhaeletsanong.

Re tla simolola ka go lebelela kelelo ya mafoko mo dipuong tsa maAforika le gore seemosa mafoko a a tshwanang le sediri, sedirwa le letiro se ka bonwa jang gore re nne le ntlhatlhakanelo. Go tloga foo, o tla lemosiwa ka kakanyo ya tshedimosetso ya puo le gore tshedimosetso ya mothale oo e ka tlhomamisa jang kago/popego ya dipolelo. Sengwe gape se re tla se dirang ke go gona mo yuniti ithutong e, ke go go bontsha kgolagano e e leng teng magareng ga tatelano/kologano ya mafoko le popego ya tshedimosetso ka dikao tse di maleba. Go na le mefuta e e farologaneng e e dirisiwang mo tatelanong ya mafoko go tlhagisa popego ya tshedimosetso, go tshwana le tlhagiso ya tshedimosetso e ntšhwa kgotsa tshedimosetso e e neilweng go dirisiwa mo

puong, le ya go gatelela kgotsa go bapisa mo mabakeng a a tshwanang le a mo thuanyong ya mafoko.

Tlhokomela gore puisano tebang le ditemana/kgannyana gape le go sekasekiwa ga ditemana/dikgannyana tseo go tla tsweliswa mo yuniti ithutong 4, mo go tla gatelelwang teng thuto ya dikgolagano/botsalano jwa bokao.

3.2 THULAGANYO YA MAFOKO MO DIPUONG TSA MAAFORIKA

Batho ba ba sa bueng dipuo tsa maAforika gantsi, ba nna le bothata jwa go bontsha tlhologanyo fa ba bua polelo go tswa mo puong ya isiZulu ka ntlha ya kologano/tatelano ya mafoko mo polelong. Sekao ke mo puong ya Seesimane, mo tatelano ya mafoko e sa fetogeng teng mo e leng gore ke sediri fela se se tshwanetseng gosimolola polelo, mme se salwe morago ke letiro go tle sedirwa fa e le gore se teng. Seemo se farologane fa go tliwa mo dipuong tsa maAfora ka gonne mo go tsona go na le tatelano e e elelang ya mafoko a a dirisiwang mo polelong.

Lebaka le le tholang tatelano e e elelang e, ke thulaganyo ya tumelano ya dithuanyi. Dithuanyi tse, ga di tshwaraganye mafoko fela mo dipolelong gape ke tsona tse di nang le kgono ya go bontsha dikarolwana tse di leng teng mo polelong. Ka ntlha ya go gagamala ga thulaganyo e, dikarolwana tse tsa bokgoni gammogo le tsa madiri di ka nna tsa diriswa felo gongwe le gongwe kwa ntle ga go ranolwa ka mokgwa o o sa tshwanelang.

Tiro

Fetolela polelo e e latelang e mo puong ya maAforika e wena o itlhophelang yona:

All the students arrived at Unisa yesterday to write their examinations.

A o kgona go fetola thulaganyo ya mafoko a polelo e o e fetolelang mo puong ya maAforika kwa ntle ga go fetola bokao jwa polelo eo?

Pegelo/tsibogelo

Re tshepa gore o setse o lemogile gore mo dipuong tsa maAforika go na le mekgwa e le mentsi e e farologaneng ya tatelano ya mafoko mo polelong. Le fa tota bokao jwa polelo bo ka se fetoge fa go fetolwa tatelano ya mafoko, fela go tla nna le lefoko le le lengwe le le kgethegileng le le tshwanetseng go tlhokomelwa thata le le dirisitsweng felo gongwe mo polelong eo.

Kgololosego e ya tiriso ya mafoko mo dipolelong le yona e na le mosola o mogolo mo thutong e. Dipuo tsa maAforika ga di na kgatelelo e kgolo mo go tsona go tshwana le kgatelelo e e leng teng mo puong ya Seesimane le ya seAforikaanse. Fa o batla go lebelela ka kelotlhoko lefoko lengwe le le rileng mo dipuong tsa maAforika, ga o a tshwanela go kgarakgatshega ka go le buela kwa godimo go gaisa mafoko a mangwe a a leng teng mo polelong jaaka go le jalo mo dipuong dingwe tsa basweu . Boammaaruri ke gore dipuo tsa maAforika di dirisa ditsela dingwe tsa tatelano ya mafoko go atlega mo go se se tla bong se batliwa.

3.2.1 Maemo a sediri le a letiro

A re simololeng ka tshekatsheko ya maemo a sediri le a letiro. Lebelela dipolelonolo tse di latelang go tswa mo puong ya isiZulu.

Ntuli, ts. 1

Lisamfoma igazi Madi a santse
a tswa mo go ena

Mo polelong e e fa godimo e, sedirisa polelo *igazi* “*blood*” se mo maemofetileng a letiro. Ke gore sediri se, se theoletswe kwa tlase ka maemo go gaisa sediri se se tlwaelegileng. Lediri le, *lisamfoma* “(it) is still oozing from him” le godiseditswe pele gore re tle re kgone go lebelela ka kelotlhoko “go tshorotla ga madi, ”“*the oozing*”, mme jaanong, sediri se, *igazi* ke sa maemo a bobedi ka gonne lefoko le, le setse le dirisitswe mo temaneng ya ntlha ya kgannyana e e filweng. Bapisa polelo eo le e e filweng gona jaanong fa tlase fa:

Ntuli, ts. 1

Umzimba wakhe uthuthumele
‘*His body is shivering*’

Mo polelong e, sediri *umzimba* “*body*” ke lwa ntlha se umakiwa go tswa mo kgannyaneng. Ka jalo, se abelwa maemo a ntlha pele ga letiro. Tshedimose tso e ntshwa e e tshwanang le e, ke yona gantsi e tsewang tsia. Jaanong, lebelela gore tlhokomelo e kgolo e phatlaladitswe jang go tswa mo polelotswakongpolelopateng e e latelang e:

Ntuli, ts. 2

Usendleleni nje uMpiyakhe nekhanda ulizwa lisinda Letiro
Sediri. Sediri/Sedirwa Letiro Letiro

'Mpiyakhe is just on his way and his head feels heavy

Phetolelo ntswe ka ntswe:

Mpiyakhe is just on the way and the head he feels it, it is heavy

Mo polelong ya ntlha letiro *usendleleni* “*he is on his way*” ke lona le le tshwanetseng go tlhokomelwa thata, mme mo ntlheng e nngwe, ke sedirisedirwa *nekhanda* “*le(his) head*” se tlhokomelo e leng godimo ga sona. Karolo e e leng botlhokwa ke ya bobedi gape ke yona e e kgethegileng mo popelelong ya isiZulu. Sa ntlha ke *gorenekhanda* e dirisitswe jaaka sedirwa sa letiroulizwa “*he feels it*”. Se o tshwanetseng go se lemoga ke gore didirwa mo polelong di ka dirisiwa fa pele ga letiro fa e le gore ke tsona tse di tshwanetseng go tlhokomelwa thata. Re tla buisana thata ka sedirwa mo nakong e e tlang. Sa bobedi, ke gore *nekhanda* e dirisitswe jaaka sediri salisinda “*it is heavy*”. Ka go tlotla matiro a mabedi a, e leng, *ulizwa lelisinda*, leina a *nekhanda* le dirisitswe pele go bontsha tlhokomelo e kgolo eo. Bapisa/tshwantshanya mosola/tiragatso e polelo e e latelang e e nang le ona fa maemo a lefoko le, *nekhanda* ka mokgwa o o latelang:

*Usendleleni nje uMpiyakhe ulizwa **nekhanda** lisinda.*

Fano fa, mosola/tiragatso ya lefoko lenekhanda e fokoditswe ka ntlha ya gore e malebana le lediri le le dirisitsweng ka fa bongweng, e leng, *lisinda*. Fa re ka baya lefoko le *nekhanda* mo maamong a a seng botlhokwa/mosola, gona go raya gore re tshwanetse go tlosa tiragatso e gatelelang ya lefoko -*na*- gore re kgone go nna le polelo e e latelang:

*Usendleleni nje uMpiyakhe ulizwa lisinda **ikhanda**.*

Fa re ka baya lefokonekhanda kwa bofelong jwa polelo, le tla thulana le tiragatso/mosola o o renang mo lefokonggape le mo polelong yotlhe. Se o tshwanetseng go se lemoga ke gore fa mafoko a, *nekhanda/ikhanda*, a ka newa maemo mangwe le mangwe mo polelong, ga go kitla go nna le bothata mo go tlhaloganyeng se se batlang go tlhagisiwa. Gantsi ke sedirise se bontshang gore thuanyi ya sona e ya go nna efe go tshwana le mo go *lisinda* mo thuanyi ya sediri e leng, *li-gape* ke yona sedirwa saulizwa go ya ka fa thuanyi ya sedirwa e leng, *-li-* e kaelang ka teng.

3.2.2 Maemo a sedirwa

Jaanong a re latlhele bofoku mo sedirweng sa polelo. Gantsi re akanya gore sedirwa e tshwanetse go nna leina kgotsa leemedi le le tlang ka bonako fela morago ga letiro. A re lebelele dikao tse dingwe gape go tswa mo puong ya isiZulu tse di tla re bontshang gore fa se ka dinako tsotlhe mo sedirwa e leng leina kgotsa leemedi mo polelong.

Mncwango, ts. 62

Ukufa sengivele ngizinikele kukho
'I am already quite prepared to die'

Mo polelong e, lefoko *ukufa* "to die" ke sedirwa sa polelo, mme ke sona se se simololang polelo, go bontsha gore *ukufa*, *death* ke lefoko la maemogodimo mo kakanyong ya sebui. Gona ka mo bukeng yona eo, re fitlhela mo Simelane a reng:

Mncwango, ts. 81

Ukhondo lokuthi uHilwayo noZenzile bathubeleza ngendle la
 ebange kwelakwaZulu sengilutholile.
*'I have found the path on which Hilwayo and Zenzile are dodging
 (me) on their way to KwaZulu.'*

A o lemogile gore mo polelong e e fa godimo fa, sedirwa e leng, *ukhondo* "the path" ke sona se se tshwanetseng go tlhokomelwa thata gape ke sona se se tlhalosetswang moreetsi/mmuise gore ke karolo e e mosola gonne e na le kitso mo go yona. Gape o tshwanetse go lemoga gore sedirwa sa polelokutu e leng, *sengilutholile* "I have found it" se fitlhelwa kwa bokhutlong thata jwa polelo e telele e. Ke letiro le *ukhondo* e leng sedirwa wa lona. Seno se, se tlhagisiwa sentle ke thuanyi ya sedirwa, e leng, -lu-.

Re tshepa gore ka matseno a makhutshwane mo re neng re leka go go tlhalosetsa ka ga tatelano ya mafoko go tswa mo puong ya isiZulu o tla bona thuso mo go tlhaloganyeng botoka mokgwa o batho ba kwalang le go buisana ka ona. Kologanyo e e elelang ya mafoko ke sengwe se segolo mo mokwading wa setswerere yo o kgonang go dirisa sebebofatsi se go tlatlosa maemo a gagwe a setaele/mokgwa o a kwalang ka ona.

3.3 TSHEDIMOSETSO YA PUO

Temana e e kwadilweng ka ga sengwe ke eng? E ka nna kang nngwe le nngwe e e ka dirisiwang ke sebui/mmui, mme a tlhaeletsana le moreetsi a le mongwe kgotsa go feta bongwe, mo gongwe, e ka nna tlhaeletsasno magareng a mokwadi wa sekwalwa le mmuisi wa sona. Fa ba tlhalosa se lereo le le se kayang, Keenan le Schieffelin (1975:340) ba re:

“... we take discourse to be any sequence of two or more utterances produced by a single speaker or by two or more speakers who are interacting with one another (at some point in time and space)”

Go ya ka se se tlhalosiwang fa, ke gore kgannyana e e kwadilweng e na le tshedimosetso e e e itsiweng ke batsayakarolo/badiragatsi/babuisani ba yona botlhe (ke gore ke tshedimosetso e e neilweng/ya bogologolo le tshedimosetso e e leng e ntšhwa mo ditsebeng tsa a motho a l e mongwe wa batsayakarolo/batho ba ba nang le seabe mo go yona.

NB: GA KE KGONE GO FETOLELA MAFOKO A A LENG MO LENANENG LE LE FA GODIMO LE.

Tiro

Ipatelele sekao sa tshedimosetso go tswa mo sekwalweng sengwe se se kwadilweng ka puo ya maAforika e wena o itlhophetseng yona, e ka nna buka, lokwalodikgang, makasine kgotsa sekao go tswa mo motsweding mongwe le mongwe o o kwadilweng. Kwala leina la motswedi o o tla bong o o dirisitse go ntsha sekao mo go ona. Tlhalosa gore ke tshedimosetso ya mofuta mang e o tla bong o e ntshitse mo motsweding o o tlhagisitseng ka go sala morago dikaelo tse di latelang:

Pegelo/tsibogelo

Fa o araba dipotso tse di fa godimo, o tshwanetse go tlhokomela dilo tse di latelang:

Fa go tlhalosa tshedimosetso e e neilweng gore ke eng, Chafe(1957) a re ke: *“that knowledge which the speaker assumes to be in the consciousness of the addressee at the time of the utterance”*. Tshedimosetso e, ke yona e e leng setlhogo se re tlang go buisana ka ga sona. Ka mafoko a mangwe, tshedimosetso e, ke pinagare e e itsegeng thata mo dipuisanong. Fa go ntse jalo, gona go raya gore ke karolo nngwe ya tshedimosetso “e e tsegeng” kgotsa “e e neilweng” (Louwrens 1981a:23).

Fa a tlhalosa tshedimisetso e ntšhwa Chafe (1976:30) a re ke: *“what the speaker assumes he is introducing into the addressee’s consciousness by what he says”*. Tshedimisetso e, ke yona e e okediwang mo kgannyaneng e e leng pinagare e dipuisano di itshetlegileng ka yona, yona e e nang le boemo jwa tshedimisetso jo bo sa itsegeng kgotsa jo bontšhwa (Louwrens 1981a:23).

Mokgwa o o itsegeng thata wa go tlhotlheletsa puisano magareng ga batho ke fa go okediwa tshedimisetso e ntšhwa mo go se se kaiwang mo puong. Go tla tswa mo go mmui/sebui gore ke eng se a ka se kayang go nna tshedimisetso e e neilweng kana e ntšhwa.

Mo nakong e, ke gona mo o ka botsang gore ke ka ntlha ya eng tshedimisetso ya maemo a maina e le mosola thata jaana le gore ke goreng re tshwanetse go e ela tlhoko. Go tswa mo puisanong e re yang go e tshwara fa tlase fa ke gona mo o tla lemogang gore tshedimisetso e ke yona e gantsi e tlhomamisang popego/kago ya dipolelo mo dipuong tsa maAforika.

3.3.1 Tshedimisetso e e neilweng mo puong

Leina la bogologolo, tshedimisetso e e neilweng kgotsa e e itsiweng, e na le kaelo ya mofuta wa yona e le nosi mo puong. Ka mafoko a mangwe, e re kaela ka sengwe se e leng sona fela se se tshwanetseng mo puong. Go naya ke sesupo se se bontshang ka bonako gore kgopolo nngwe e e rileng e teng mo kabelanong ya kitso go tswa mo dibuing/babuing tse di amegang.

Dibui/bakwadi botlhe ba ka nna ba atlega mo maikaelelong a bona a puo fa fela ba ka itlwaetsa gore diteng tsa se ba buisanang ka ga sona mo nakong eo di tsamaisane le dikakanyo tsa motho yo ba tlhaeletsanang nae. Sekaseka puisano e khutshwane e e tlhagelelang mo puong ya isiZulu:

Sipho: Uphuma ngamandla (eshukumisa ithambo elinomnkantsha) ‘It is coming out fast’ (shaking a bone with marrow)

Thandi : Yintoni ephuma ngamandla? ‘What is coming out fast?’ Sipho : Umnkantsha ‘The marrow’

Puo ya ntlha ya ga Sipho ga e tlhagise maikaelelo ape ka gone Thandi o ne a sa mo tlhaloganye. Sipho o tsaya gore mo nakong yotlhe e, Thandi o ne a ntse a mo lebeletse gore o dira eng ke ka ntlha e a kgonang go batlisisa ka se thuanyi ya sediri *u* e kaelang ka ga sona mo tikologong. Ka ntlha ya fa Thandi a sena sepe se a ka se tlhagisang se se mabapi le ditiro tsa ga Sipho, le go nna mo seemong sa go bontsha gore selo se se tlhalosiwang ke thuanyi ya sediri, e leng, *-u* se mo ntlheng efe mo tikologong. Jaaka Thandi a sena se a ka se tlhagisang

go bontsha gore o ne a tlhokometse se Siphon a se dirang, o retelwa ke go bontsha selo se se tshwanang ke thunya ya sediri. Ga a na le fa e ka nna motlha go tswa mo puong e go buiweng lwa ntlha ka ga yona. Ka mafoko a mangwe, ke Siphon yo o tshwanang go bua kaumnkantsha “marrow” Ke gore Siphon yo neng a tshwanetse go bua ka ga sengwe se se tshwanang le fa a ne a ka re: *Ngizokudla umnkantsha manje “I am going to eat bone marrow now”*. Seno se, se ka bo se dirile gore Thandi a nne le motswedi o montle o a ka o dirisang go bona selo se se batlegang seo.

Sekao se, ke setshwantshose se bonalang sentle se se bontshang mosola wa go dirisa sentle tshedimisetso ya puo go netefatsa puo e e nang le bokaelelo.

Go tswa mo dikaong tse di fa godimo fa, go ka tshwanang gore tshedimisetso ya bogologolo ke tshedimisetso e e itsegeng go ya ka katlholo ya sebui. Gape ke tshedimisetso e motho yo go buiwang le ena a e itseng go ya ka fa e tshwanang ka teng ka puo e e neilweng. Go mosola thata mo go wena go lemoga gore ke tshwetso ya sebui se se rileng gore ke tshedimisetso efe e e tshwanetseng go itsiwe mo pusanong ya puo e e e rileng le gore tshedimisetso eo e tsewe jaaka tshedimisetso ya bogologolo.

Go na le dintlha di le pedi tse di dirang gore go nne le togamaano mo maineng a a dirisiwang mo puong, e leng, togamaano/tharaano ya mafoko mo puong le mo puong e e okeditsweng.

3.3.1.1 Tshedimisetso e e neilweng jaaka e tlhomamisitswe ke dintlha tsa borutapuo

Mo nakong e e fetileng re dirisitse gantsi lereo le la “togamaano/tharaano ya mafoko mo puong”. Gape re tshwanetse gore go na le mefuta e le mebedi ya togamaano/tharaano e ya mafoko mo puong e e tshwanetseng go tsewa tsia mo tshwanetseng ya puo.

Togamaano/tharaano ya mafoko mo puong e amana thata le dipolelo tse di buiwang fa pele kgotsa fa morago ga polelo e e tshwanang/sekasekiwang. Tshedimisetso e e itsegeng go tswa mo togamaanong/tharaanong ya mafoko mo puong, ke tshedimisetso e e buiwang ke sebui/mokwadi, mme ke yona tshedimisetso e e itsiweng le ke motho yo go buiwang le nae. Fa go ntse jalo, gona re ka bua gore leina leo le le rileng le bidiwa gore ke leina le le dirang tiro e le nngwe go tshwana le leina le go bulweng ka lona mo pusanong e e fetileng. Sekao:

isiZulu:

Nyembezi (1977:96)

*Kepha esikhundleni sokuba isandla azosixhawula, kwaqhamuka **insabula** ende, ibengezela kulo lolu fifi. Nempela wayibamba **insabula**, wezwa ukuthi ayibukhali nje yinsingo.*

*'But instead of a hand appearing to shake his hand, a long **bayonet** appeared shining in that dimness. Indeed he took hold of **the bayonet**, he felt that it was not only sharp, it was a razor.'*

Fa leina le, *insabula* le buiwa lwa bobedi mo temaneng e e fa godimo e, go raya gore ke yona tshedimose tso e e neilweng ka ntlha ya gore le re tlhalosetsa ka ga bayonet e nngwe e e kgethegileng e e go builweng ka ga yona mo nakong e e fetileng mo temaneng.

Lebelela temana e e latelang ya Northern Sotho:

Ramaila (1960:82)

*Ka lona lebaka leo gwa phathologa **lebone le le bogale** kua pele — Ge re batamelana re sešo ra fapana, **lebone lela** thee, le soka tsela, le nketa pele — E! Ke **sepitikopo** mohlanka wa mmušo wa lekgotla la boraditsela — Ge bjale re eme re lebelelane, **sepitikopo** se a thoma se re: —*

*'At that moment a sharp **light** appeared in front — While we were still approaching one another, that **light** turned and awaited me. O! it is a **traffic officer** in the service of the government's traffic department — While we were now standing opposing one another the **traffic officer** started saying: —'*

Fa maina a, *lebone (le le bogale)* “(sharp) light” and *sepitikopo* “traffic officer” a buiwa lwa bobedi, e nna tshedimose tso e e neilweng ka ntlha ya gore a re tlhalosetsa ka lesedi le le rileng le motlankedi wa pharakano yo o rileng e leng maina a a builweng pele mo temaneng.

Tshedimose tso e e neilweng kgotsa ya bogologolo mo maemong a maina e e ka neng e tlhagisiwa ke togamaano/tharaano ya mafoko mo temaneng ka ntlha ya gore motho yo o e tlhagisang ga a ise a ke a buiwe gope mo temaneng. Fa e le gore go ntse jalo, gona leina la motho yo go buiwang ka ga gagwe le tlhagisiwa mo tshedimose tso e e nngwe go tswa mo temaneng. Sekao:

isiZulu: Ntuli (1971:12)

Antengezele uDunguzela aye kuMpiyakhe. Afike abuke amanxentshana enyoka. Livele limphelele lonke ithemba. Atshele uMphiyakhe ukuthi

*akalale phansi ecansini ... Uya kwenye indlu lapho ekhumbula ukuthi sasikhona **isibiba** senyoka.*

'Dunguzela gets up shakily and then goes to Mpiyakhe. He immediately inspects the wound of the snake bite. Without thinking further, he loses all hope. He tells Mpiyakhe to lie down on the rush mat ... He goes to another hut remembering that there was antidote (used to counteract snake poison).'

Go tswa mo temaneng e e fa godimo e lefoko, *isibiba* "antidote" le buiwa lwa ntlha jaaka leina le e leng la mmatota, le fa gone le sa buiwa pele mo temaneng e. Se go buiwang ka ga sone e leng, *isibiba* se tlhagisiwa ke dilo dingwe gona mo temaneng e, e leng, *amazinyo enyoka* "teeth of a snake"; *ubuthi benyoka* "snake poison"; jalo jalo. Ka jalo, mokwadi ena o tsaya go re:

Tshedimose tso e e tsalanang le e nngwe mo temaneng, mmuisi o kgona go e dirisa go bona se e mo kaelang ka ga sona, e leng, *isibiba*.

Lebelela nopo e e ntshitsweng mo khutshweng ya Northern Sotho:

Ramaila (1960:127)

*Angelo ke seteišene sa setimela mo gare ga Germiston le Boksburg. Gona fao ke mo gwa go namela mokgalabje wa Mosotho a šetše e le mantšiboa a la Mokibelo .... Ge a šetše a dutše gabotse ka mo kgaolong ya ba "sêkêê", ya ba gona **radithekete** a tsenago go tlo botšiša dithekete.*

*"Angelo is a railway station between Germiston and Boksburg. There an old Sotho man got onto a train late one Saturday evening ... When he sat comfortably in a second class compartment, **the conductor** entered to ask for tickets."*

Leina le e leng lona sediri sa polelo, e leng, *radithekete* "conductor" le tlhagisiwa jaaka tshedimose tso e e neilweng kwa ntle ga gore ga le a ka la buiwa pele mo karolong e e tlhagisitsweng lwa ntlha mo khutshweng. Le fa go ntse jalo, leina le go buiwang ka ga lona e leng, *radithekete* senolwa ke dilo tse di mmalwanyana gona fa temaneng, e leng, (sekao: *seteišene sa setimela* "railway station", *kgaolong* "compartment"). Ka mafoko a mangwe, mokwadi o tsaya gore ka ntlha ya tshedimose tso e e leng mo temaneng, mmuisi o tla kgona go e golaganya le se go buiwang ka ga sona, e leng, *radithekete*.

Inola temana go tswa mo bukeng nngwe ya dikhutshwe e e kwadilweng ka puo ya maAforika e wena o itlhophelang yona. Thalela tshedimisetso yotlhe e e neilweng go ya ka fa e tlhomamisiwang ka teng ke dintlha tsa borutapuo. Setlega tlhopho ya gago ka mabaka a a utlwalang.

Pegelo/tsibogelo

Gakologelwa gore dintlha tsa borutapuo ke dingwe tsa dintlha tse di mosola thata tse di malebana le tshedimisetso e e umakilweng lwa ntlha mo temaneng, gape tshedimisetso eo e tshwanetse go nna e e tlhagisiwang ke togamaano/tharaano ya mafoko mo sekwalweng seo se se rileng. Sekao: Fa re bua ka ga yunibesithi, tshedimisetso e e tshwanang le e, *professor, students, library*, e ka nna ya tsewa jaaka tshedimisetso e e setseng e neilwe mo temaneng.

3.3.1.2 Tshedimisetso e esetseng e neilwe e e tlhomamisiwang ke dintlha dingwe gape tsa borutapuo

Togamaano/tharaano ya mafoko a a dirisiwang mo temaneng/sekwalweng e ka nna ya refosanngwa le e nngwe, mme fa go le jalo, ke gona fa re tla buang ka ntlha ya borutapuo gore bon a le dintlha tse dingwe gape tse di tlhomamisang tshedimisetso jaaka re itse gore tlhaeletsano e diragala mo lefatsheng la mannete le mo go lona go tshelang batho. “[c]ommunication always takes place within a real world situation” (Louwrens 1981a:28). Ka mafoko a mangwe, go raya gore go na le dintlha tse dingwe gape tse le tsona e leng tsa borutapuo, mme di golagana le lefatshe la mannete le rona batho ba re tlhaeletsanang re tshelang mo go lona. Mo gongwe, mokwadi/mmui wa mafoko a ka tsaya gore tshedimisetso e nngwe e go buiwang ka ga yona e e tsalanang le botshelo jwa mannete/boammaaruri mmuisi/moreetsi o na le kitso ya yona le fa e le gore ga e ise e ke e umakiwe felo gongwe mo temaneng/sekwalweng. Ka tsela e, gona go tlhalosa gore mmui/mokwadi wa mafoko o itshwarelela/ikana thata mo go se monagano wa gagwe o mmolelelang sona, e leng selo se a se abelanang le moreetsi/mmuisi wa temana/sekwalwa.

Dintlha dingwe gape tse e leng tsa borutapuo ke tsona tse di tlhomamisang tshedimisetso e e setseng e neilwe mo mefuteng e le meraro ya maina, e leng, maina a dilo tsa mofuta wa ona o le nosi, tse go buiwang ka ga tsona, maina otlhe a dilo tse di tsamaelanang ka kakaretso gammogo le maina a dilo tse go buiwang ka ga tsona tse di motho a kgonang go di bona ka matlho a gagwe.

Maina a dilo tsa mofuta wa ona o le nosi tse go buiwang ka ga tsona

Maina a dilo tsa mofuta wa ona di le nosi o gantsi e lenng, tshedimosetso e e neilweng ka ntlha ya fa e na le selo se le sengwe se e buang ka ga sona. Maina a a tshwanang leizulu “*the sky*”, umhlabathi “*the earth*”, ilanga “*the sun*” leinyanga “*the moon*” ka bojotlhe jwa ona a na le dilo dingwe tsa mofuta wa ona o le nosi. Batho ba ba buisanang/tlhaeletsanang ka bojotlhe ba bona ba na le kitso ka ga botshelo jwa mannete yona e e ba kgontshang go go ntsha/tlhaola maina a a tlhalosang selo sengwe se se kgethegileng se go buiwang ka ga sona. Sekao: isiZulu:

Nyembezi (1972:13) *Liyashisa*

ilanga.

*‘The **sun** is hot.’*

Sekao se se latelang sa nopo mo go dirisitsweng puo ya Northern Sotho se ntshitswe mo temaneng ya ntlha go tswa mo bukeng ya Genesis 1:

*Mathomong Modimo a na a hlola **legodimo le lefase.***

*‘In the beginning God created **the heaven and the earth**’*

Maina otlhe a dirisitswe go tlhalosa ka mokgwa o o kgethegileng maina a a latelang: “*the heaven*” le “*the earth*” jaaka lefoko le lengwe le le tlhalosang selo se le sengwe mo mabakeng otlhe.

Maina otlhe a dilo tse di tsamaelanang ka kakaretso

Maina otlhe a dilo tse di tsamaelang ka kakaretso ke maina a a re tlhalosetsang ka dilo tse di nang le pharologantsho nngwe e e tshwanang e e leng ya mofuta wa yona e le nosi e go buiwang ka ga yona. Fa go buiwa ka leina la selo sa mofuta wa sona se le nosi mo temaneng/kgannyaneng, leina la mothale oo, ga le kaye selo se le sengwe fela, mme le tlhalosa ka mokgwa o o kgethegileng dilo tsotlhe tseo tse di tsamaelanang. Ka mafoko a mangwe, go raya gore maina a otlhe a dilo tse di tsamaelanang ka kakaretso, ke maina a a umakilweng pele/lwa ntlha ke mmui/mokwadi gore a bonwe/tlhaolwe ke mmuisi/moreetsi ka mokgwa o o kgethegileng go ya ka kitso ya gagwe ya botshelo jwa mannete jaaka a bo itse.

isiZulu:

Ntuli (1982:17)

*Zinonya **izinyosi** ... **Intuthwane** incane kakhulu.*

*'Bees are cruel ... The **ant** is very small.'*

Izinyosi "*bees*" leintuthwane "*(the) ant*" ke maina a a sa tlhaloseng dinotshe dingwe kgotsa ditshoswane dingwe tse di rileng ka ntlha ya gore ga go ise go ke go buiwe ka ga tsona mo temaneng e e filweng lwa ntlha, gape ga go na fa go kileng ga tlhalosiwa ka ga tsona kana gona go umakiwa fela ka tatelano mo tshedimosetsong e e neilweng go tswa mo dintlheng dingwe tse di leng teng mo temaneng/kgannyaneng. Le fa go ntse jalo, di na le ka mokgwa o di kgethegileng ka ona, e leng, gore ke dilo tsa mofuta wa tsona di le nosi, mofuta wa dinotshe le wa ditshoswane ka go farologana ga tsona. Ka jalo, ke gore dikapolelo tse pedi tse tsa maina di tlhagisiwa jaaka tshedimosetso e e neilweng.

Seno se, se tlhagelela gape mo maineng a a latelang a a ntshitsweng mo nopolong ya Northern Sotho, e leng, *mohlwa* "*(the) termite*" le *dinose* "*bees*":

Matsepe (1969:47)

***Mohlwa** o boloka mabjang ka seolong lehlabula, obolokela marega e lego mohlwa o mothata; **dinose** di boloka todi le matšhita lehlabula, di bolokela marega ...*

*'The **termite** preserves grass in antheaps during summer, saving it for winter which is a difficult time; **bees** preserve honey and pollen in summer, saving it for winter ...'*

Maina a, e leng, didiri *mohlwa* le *dinose* ga a ise a ke a buiwe lwa ntlha mo kanelong, le gona motho a ka se ke a fetsa ka gore ke tshedimosetso e e neilweng go tswa mo go tse go neng go buiwa ka ga tsona mo temaneng. Gore maina a a fiwe maemo a gore ke tshedimosetso e e neilweng ke ka ntlha ya gore ke dilo tsa mofuta wa ona di le nosi go tshwana le makeke le dinotshe. Lemoga gore maina a, a filwe maemo a ntlha e kete ke madiri, mme bobedi jwa ona a bontsha tumelano le sediri.

Tiriso e e bonalang ya mafoko

Lefelo le le bonalang mo ditiragalo di diragalelang teng le lona le ka tlhomamisa maemo a a fiwang leina. Mmui wa mafoko a ka nna a bitsa leina gore ke tshedimosetso e e neilweng fa e le gore selo se se tlhalosiwang ke leina leo ke selo se se ka bonwang ka matlho mo lefelong le le rileng leo mo mmui/mokwadi le mmuisi/moreetsi ba tlhaeletsanang teng "*A speaker may regard a noun as given information "if its referent is physically observable in the environment in which the interlocutors converse"* (Louwrens 1981a:31). Go bonala ga tshedimosetso e e neilweng e, go tsamaelana fela le fa e le gore

batho ba a buisana jaaka go bontshiwa mo setshwantshong se se ntshitsweng mo CD. Gona foo, o tla bona ka matlho a gago gore mo go nang le tiriso ya mafoko teng maina a dilo tse go buiwang ka ga tsona go tsewa gore a itsiwe go ya ka fa Chafe (1972:8) a buang ka teng:

“Suppose you and I are in a room which has a prominent blackboard on one wall. If I want to talk about the blackboard, I am at liberty to assume you know what blackboard I mean. That is, I can treat blackboard as definite on the basis of the presence of this particular blackboard in the environment of our conversation.”

Mo CDRomong eo, go na le dikao tse di tla tlhagelelang tse di bontshang mo batho ba tlhaeletsang ka go bua ka puo e wena o itlhophetseng yona mo tiriso ya mafoko e bonalang teng go tlhomamisa maemo a maina a a dirisitsweng.

3.3.2 Tshedimostso e ntšhwa ya tiriso ya puo

Tshedimose tso e ntšhwa ya tiriso ya puo ke tshedimose tso e mmuisi/moreetsi a kopanang le yona lwa ntlha. Ka mafoko a mangwe, ke tshedimose tso e mmuisi/moreetsi a sa solofelang go e itse ka nako ya fa go buisanwa. Mo nopolong e nngwe e e ntshitsweng e e latelang, sekao: *inganyana* “small child”, ke leina le le tlhagisiwang mo monaganong wa mmuisi/moreetsi lwa ntlha, ka jalo, ke tshedimose tso e ntšhwa:

isiZulu:

Nyembezi (1977:93)

*Ngemuva kwesikhashana behlezi, kwaqhamuka **inganyana** iphethe isiphefana sikaphalafini, sivuthela phansi.*

‘After they had been sitting for a while, a small child appeared carrying a small homemade paraffin lamp that was burning low.’

Nopolo e e latelang e ntshitswe mo dikhutshweng tsa Northern Sotho mo *mokgalabje wa Mosotho* “old Sotho man” a itsisiweng mmusi/moreetsi lwa ntlha jaaka tshedimose tso e ntšhwa.

Ramaila (1960:127)

Angelo ke seteišene sa setimela mo gare ga Germiston le Boksburg. Gona fao ke mo gwa go namela mokgalabje wa Mosotho e šetše e le mantšiboa a la Mokibelo ....

*‘Angelo is a railway station between Germiston and Boksburg. There **an old Sotho man** ascended (a train) late one Saturday evening...’*

Mo dipuong tsa maAforika, lereo le la “tshedimisetso e ntšhwa ya tiriso ya puo le botlhokwa, ka gonne maina a a nang le maemo a tshedimisetso e ntšhwa a farologana le a tshedimisetso e e neilweng/ bogologolo ka popegopuo go ya ka dipuo tse di farologaneng tsa maAforika. Lebelela gape maina a tshedimisetso e ntšhwa a o ka kgonang go a bona mo lenaneng 3.1. A o kgona go bona pharologanyo ya popegopuo magareng ga maina tshedimisetso e ntšhwa le a tshedimisetso e e neilweng/ bogologolo?

Maina a tshedimisetso e ntšhwa a ka nna a bonala morago ga tlhaeletsano mo go buiwang teng, mme ga se ke ga nna le tumelano mo puisanong. Seno se, se tlhalosiwa ke dikao tse di fa tlase fa:

isiZulu:

*kwaqhamuka **inganyana***

Phetolelo ntswe ka ntswe:

*‘there appeared **a small child**’*

Northern Sotho:

*go namela **mokgalabje wa Mosotho*** Phetolelo

ntswe ka ntswe:

*‘there ascended **an old Sotho man**’*

Seno se tla tlhalosiwa ka botlalo mo karolong e e latelang, mo re tla bontshang gore mekgwa e mengwe ya popegopuo mo go bopiwang dipolelo teng e ikaegile ka tshedimisetso ya maemo a maina, sekao: tumelano mo puong, tatelano ya mafoko le dipopego tsa thuanyo mo mafoko a tshwanang ka bokao teng le dipopego tsa tirwa.

3.3.3 Tshedimisetso e e neilweng le e ntšhwa di bonala jang?

Mo dipuong dingwe tsa basweu, tshedimisetso e e neilweng le e ntšhwa di bonala ka mokwalonyana le kgatelelo ya mafoko. Mo puong ya Seesimane, mokwalonyana “o” “the” o bontsha leina jaaka tshedimisetso e e neilweng:

The man is hungry.

Ka fa letlhakoreng le lengwe, tshedimisetso e ntšhwa, e bontshwa ka mokwalonyana, “a/an” mo puong ya Seesimane, sekao:

A man will be delivering the parcel.

Jaaka mo dipuong tsa maAforika re se na mekwalong e le dikgatelelo mo mafokong a mangwe go tshwana le mo puong ya Seesimane, go na le mekgwa e mengwe e e dirisiwang go bontsha gore tshedimosetso e ke e neilweng kgotsa ke e ntšhwa, e leng, tumelano mo mading le tatelano ya mafoko.

3.3.3.1 Tumelano le madiri

Ke tshedimosetso e e neilweng ya maina e e bontshang tumelano le madiri mo dipuong tsa maAforika. Ka fa letlhakoreng le lengwe, seno se, se tlhalosa gore ga se pateletso gore maina otlhe a a dumelelanang le madiri ke tshedimosetso e e neilweng/bogologolo, bogolosegolo, mo maineng a a kayang dilo. Tumelano le madiri e ka nna ya dirisiwa jaaka molawana wa nakwana go ya ka fa tshedimosetso e e neilweng le tshedimosetso e ntšhwa ya maina di ka atlholwang ka teng.

Le fa go ntse jalo, tshedimosetso e ntšhwa ya maina ga e bontshe tumelano ya madiri.

3.3.3.2 Tatelano ya mafoko

Tshedimosetso e e neilweng ya maina e ka nna teng fa pele kgotsa fa morago ga lediri, ke gore e ka nna ya tla pele kgotsa morago ga lediri. Tshedimosetso e ntšhwa ya maina. Re ka fetsa ka gore maemo a morago ga lediri a kgona go tsaya tshedimosetso e e neilweng le tshedimosetso e ntšhwa, mme maemo a go tla pele a beelwa tshedimosetso e e neilweng fela. Gantsi maina a dira tiro ya go nna didiri le didirwa mo dipolelong.

3.3.4 Tshedimosetso e e neilweng/ bogologolo le e ntšhwa ya didiri

Tatelano ya mafoko mo dipuong tsa maAforika ke **Sediri – lediri – sedirwa (SLS)** ka jalo, maemo a motheo a leina le e leng sediri a tla pele ga lediri. Tshedimosetso e ntšhwa ya leina le e leng sediri sa polelo e ka se kgone go itsisiwe mo tirisong ya puo mo maamong a polelo a motheo. Gape leina le e leng lona sediri sa polelo le le tlang pele ga lediri ke lona le le bontshang tumelano ya thuanyi e e tshwanetseng go dirisiwa magareng ga lediri le leina. Seno se, ga se amogelesege mo tshedimosetsong e ntšhwa ya maina.

Dikgoreletsi tse pedi tse tsa popegopolelo malebana le tshedimosetso e ntšhwa ya maina di ka nna ya tilwa ka go dirisa mekgwa e mengwe ya popegopolelo. Mekgwa/ditsela tsa popegopolelo tse tshedimosetso e ntšhwa ya maina e itsisiweng ka tsona mo tirisong ya puo ke ka go dirisa *ku-* e e tlang

fa pele ga /go- e le yona e tlang fa pele ga /hu- e e tlang fa pele ga popego ya tirwa.

3.3.4.1 Ku-e e tlang fa pele ga /go- e e tlang fa pele ga /hu-e e tlang fa pele preposing/go-preposing/hu-preposing

Ku e e tlang fa pele ga /hu- e e tlang fa pele ga /go- e akaretsa go dirisiwa ga popi ya sediri e e tlhokang kemo, e leng, /ku- go tswa mo dipuong tsa seNguni le tsa isiTsonga, fa /go e e tlang pele yona e dirisiwa mo dipuong tsa Sesotho, mme /ku- e e tlang pele yona e dirisiwa mo puong ya iseVenda, fa ka fa letlhakoreng le lengwe, leina le le bontshang ka tlhomamo kgotsa sediri sa popegopolelo lona le bnala ka fa ntlheng ya moja ya lediri, ke gore le diriswa fa morago ga lediri: sekao: isiZulu:

Kuhamba indoda
'There walks a man'

Popi e e sa tlhomamang e leng, *ku-ke* yona e e bontshang go tlhomama/popegopolelo ya sediri, e leng, *indoda* "man", ga e a tlhomama ka ntlha ya se: Tshwantshanya: renders the logical/semantic subject *indoda* 'man' indefinite in this sentence. Compare:

Indoda iyahamba
'The man walks'

Mo polelong ya bobedi *indoda* ke leina le le tlhomameng le e leng lona sediri sa polelo, mme le na le tshedimose tso e e neilweng. Seno se tlhagelela sentle ka ntlha ya polelo le tumelano ya lediri.

is a definite subject noun containing old information. This is made clear by its sentence position as well as by verbal agreement.

Northern Sotho:

Go fihlile moeng
'There arrived a visitor'

Popi e e sa tlhomamang, e leng, *go-* e bontsha tlhomamo/popegopolelo ya sediri, *moeng* e leng leina le le sa tlhomamang mo polelong. Tshwantshanya:

Moeng o fihlile
'The visitor arrived'

Mo polelong ya bobedi, *moeng* ke leina le le tlhomameng le e leng lona sediri sa polelo, mme le na le tshedimosetso e e neilweng. Seno se, se bonala jaana ka ntlha ya maemo a polelo le tumelano ya lediri.

is a definite subject noun containing old information. This is made clear by its sentence position as well as by verbal agreement.

3.3.4.2 *Tirwa*

Go batlega ga maina a a nang le tshedimosetso e ntšhwa mo tirisong ya puo go a tlhokega go tla go bontsha botsalano jwa sediri le jwa ledirilethusi jo bo nnang teng mo polelong ka ntlha ya go refosana go go tlisiwang jaaka sedirisi sa popego ya tirwa, jaaka go bontshwa mo temaneng e e ntshitsweng mo bukeng ya go buisiwa ya isiZulu:

Nyembezi (1977:95)

*Lokhu uzithandele wena, awucindezelwanga **muntu**.*

*'This was your own choice, you were not forced by **anybody**.'*

Muntu ke sekaleina le le bontshang mongwe yo o sa kgoneng go ka lemogwa mo tirisong ya puo, ka jalo, ke sengwe se se sa tlhomamang go ya ka mofuta wa sona kgotsa ke tshedimosetso e ntšhwa. Leina le, *Muntu* ga le kgone go ka bidiwa gore ke sediri sa polelo se se tlang fa pele ga lediri ka ntlha ya gore (*u*) *muntu* ke lefoko le go tsewang gore ke sekapolelo sa leina le le tlhomameng le le seng teng mo temaneng:

Umuntu akakucindezelanga.

'The person did not force you.'

Popego ya tirwa ga e dirisetswe fela go go itsise ka tshedimosetso e ntšhwa mo tirisong ya puo. Sedirisi mo popegong ya tirwa gantsi ke tshedimosetso e e neilweng, jaaka go bontshiwa mo sekaong se se latelang:

Nyembezi (1977:90)

Zonke lezi zindawo uzikhonjiswa nguJack.

'All these places, he was shown by Jack.'

Jack ke leina la motho, gape ke tshedimosetso e e neilweng go tswa mo babuisanang.

Sekao sengwe se se latelang, mme se tshwana le se ke se se ntshitsweng mo Northern Sotho:

Matome o hlasetšwe ke tau

'Matome was attacked by a lion' OR 'Matome was attacked by the lion'

Tau e hlasetše Matome

'The lion attacked Matome'

Lemoga gore le fa go se na tumelano ya lediri e e ka nnang teng magareng ga sediriswa *tau* "*lion*" le lediri *o hlasetšwego* tswa mo polelong ya ntlha, fela mokgwa o polelo e buiwang ka teng ke ona o o tla tlhomamisang gore leina ke le lentshwa kgotsa ke tshedimisetso e e neilweng. Mo polelong ya bobedi, ke boammaaruri gore go na le tumelano magareng ga leinatau "*lion*" le lediri e *hlasetše*. Ka jalo, leina ke tshedimisetso e e neilweng.

3.3.5 Tshedimisetso e e neilweng/ya bogologolo le e ntšhwa ka ga didirwa

O tla gopola gore mo karolong ya 3.3.3 re tlhalositse gore go na le mekgwa/ditsela di le pedi tse di ka dirisiwang go bontsha tshedimisetso e e neilweng le e ntšhwa, e leng, tumelano ya lediri le ya tatelano ya mafoko. Go tlhalositswe gore tshedimisetso e ntšhwa ga e bontshe tumelano ya lediri gape ga e ka ke ya tla fa pele ga lona mo polelong fa tshedimisetso e e neilweng ya maina yona e bontsha tumelano ya lediri gape e ka nna ya tla fa pele ga lediri kgotsa morago ga lona.

Fa re tlhomamisa gore maemo a motheo a sedirwa mo dipuong tsa maAforika a tla morago ga lediri le gore tumelano ya sedirwa ga e gapeletsege, ke gona mo re tla bonang sentle gore kitsiso ya tshedimisetso ya didirwa tsa maina e tlhakatlhakane gannyane fa e bapisiwa le ya didiri tsa maina. Lebaka ke gore mo popegopolelong ya puo ya isiZulu, tshedimisetso e ntšhwa ya didirwa e amogelesegile/dumeletswe go bonala sentle mo maamong a motheo a sedirwa fa e dirisitswe morago ga lediri. Bapisa dikao tse di latelang:

Nyembezi (1977:95)

*Kuthe lapho efika ngasetafuleni wabona **incwadi** abekade engayiboni ngesikhathi elaphaya emuva. Wayibona ukuthi yiBhayibheli. Lathi izwi, "Uyayazi **le ncwadi** ukuthi ncwadini?"*

'When he arrived at the table he saw a book which he had not seen when he was way there at the back. He saw that it was a Bible. The voice said: "Do you know what kind of book this is?"'

Mo nakong e, leinaincwadi "*book*" ke tshedimisetso e ntšhwa mo temaneng ka gonne mmuisi o kgona go le ranola jaaka le kaya buka nngwe le nngwe. Le *ncwadi* "*this book*", le fa go ntse jalo, le na le sengwe sa mofuta wa sona se le nosi se se kaiwang, e leng, *iBhayibheli* "*the Bible*", e e tsewang jaaka

tshedimosetso e e neilweng. Go tlhagisiwa sentle ga lefoko, *le ncwadi* go tswelala pele go gatelelwa ke tiriso ya popi ya sedirwa sa lona mo lediring gape le lesupi *le*.

Mo dipuong tsa maAforika go tlwaelegile gore tshedimosetso tota kgotsa tshedimosetso e e neilweng ya sedirwa sa leina e bonale sentle mo maemong a yona a motheo a popegopolelo fa e dirisitswe morago ga lediri, mme go ya ka thutapuo e dumelana le lediri. Le fa tota bangwe ba bakwadi ba thutapuo ba lekile go tlhalosa ponagalo e. Le fa go ntse jalo, ga re kitla re tsenelela mo kgannyeng e jaanong.

Le fa go ntse jalo, o tshwanetse go tlhokomela gore o se ke wa dira phoso gape go tshwana le bangwe ba bakwadi ba bogologolo ba thutapuo ba ba neng ba tsaya gore popi ya sedirwa ke yona e e bontshang tshedimosetso e e neilweng. Se re batlisisitseng ka ga sona ga se tsamaelane le kgang e ka gonne maemo a tshedimosetso e e neilweng ke sengwe se se tlang pele mo tirisong ya popi ya sedirwa. Maina ka tota /a a tlhomameng a e leng didirwa a a tlang fa morago ga lediri mo polelong a ka nna a se bontshe tumelano ya lediri jaaka go bontshiwa mo sekaong se se latelang:

Ntuli (1971:9)

*Tibi! Ngofo! Yinyoka! Agxume ageleqeke uMpiyakhe, **umkhonto** uwele laphaya, kusale ihawana kuphela ... Athi nyathu, nyathu, acoshe **umkhonto**. Uqathake. Awucoshe futhi ... Afake **umkhonto** emgodini.*

“Something gives underfoot! He feels a prick! It is a snake! Mpiyakhe jumps up sharply, the spear falls over there, only a small shield is left ... He gives a step or two and picks up the spear. It falls down. He picks it up again. He sticks the spear into the hole.”

Umkhonto “spear” ke tshedimosetso e e neilweng mo go mmuisi jaaka e bontsha ke tumelano ya sediri mo temaneng ya ntlha. Mo temaneng ya bobedi *umkhonto* e tlhagelela gabedi jaaka tshedimosetso ya leina le e leng sedirwa sa polelo kwa ntle ga go bontsha tumelano le lediri. Seno se, se re tlisa mo bokhutlong jwa gore tshedimosetso e e neilweng kgotsa tshedimosetso e ntšhwa ya maemo a leina le e leng sedirwa sa polelo e ka tlhomamisiwa ke ka mokgwa o e dirisitsweng ka teng fa leina leo le tlhagisiwa morago ga lediri kwa ntle ga tumelano ya sedirwa. Tumelano ya sedirwa e ya patelesega fa leina le e leng sedirwa le tloswa mo maemong a lona a motheo fa morago ga lediri mo popegopolelong. Sekao:

*Umfana washayainja 'The
boy hit the dog'*

Kgatlhanong le:

*Inja umfana wayishaya 'The
dog, the boy hit it'*

3.4 TIRISO YA LEEMEDI

Mo puisanong e e latelang re tla ithuta lwa ntlha ka tiriso ya leemedi. Morago ga foo, re tla tswelela pele ka go buisana le go sekaseka bokao jwa lesupi le jwa leemeditota.

Fa re lebelela dipuo tsa basweu go tshwana le Seesimane le seAforikaanse, re bua ka tiriso ya leemedi fa le dirisiwa mo boemong jwa leina. Lebelela polelo ya (a) le ya (b) tse di leng fa tlase fa:

- (a) The boys speak Zulu.*
- (b) They speak Zulu.*

Se re se lemogang ke gore leemedi le bona mo polelong ya (b) le dirisitswe mo boemong jwa leina basimane. Fa go le jalo re tla bua gore basimane mo polelong ya (a) e emetswe ke leemedi, bona.

Gona foo, go na le botsalano/kgolagano e e rileng e e kgethegileng magareng a leina 'basimane' le leemedi 'bona'. Botsalano/kgolagano e, e bidiwa gore ke tiriso e e diragalang nako nngwe le nngwe mo thutapuong go emela leina leo le le rileng. Yona tiriso e ya leemedi 'bona', e tlhalosa se go buiwang ka ga sona e leng, basimane. Tlhokomela gore leemedi ga le kitla le dirisiwa go emela leina fa e le gore leina le go buiwang ka ga lona babuisani mmogo ga ba le itse. (a) Re tsaya gore leina le go buiwang ka ga lona e leng 'basimane' mo polelong e e fa godimo babuisani ba a le itse, gape (b) ba le itse sentle fela gore ga sesekao sa leina le le buang ka basetsana, banna kgotsa motho yo mongwe.

Mo dipuong tse dingwe go tshwana le puo ya seAforikaanse le ya Seesimane, tiriso ya leemedi ke thulaganyo ya thefosano, ka gonne leemedi le emela leina le le dirisitsweng mo polelong.

Mo dingwageng di le dintsi bakwadi ba thutapuo go tswa mo dipuong tsa maAforika, ka ntlha ya tlhotlheletso ya ga Doke (1992:88), ba amogetse gore

tiriso ya leemedi mo dipuong tse di tshwanang le isiZulu le yona e ikaegile ka thulaganyo ya thefosano. Go tserwe gore leemedi 'bona' mo go (b) fa tlase fa, le dirisitswe boemong jwa leina *abafana*, mme mo go (a) leina *abafana* le emetswe ke *bona*.

isiZulu:

- (a) ***Abafana*** bakhuluma isiZulu *The boys speak Zulu* (b)
Bona bakhuluma isiZulu *They speak Zulu*

Dikao mo puong ya Northern Sotho ke tse:

- (a) ***Bašemane*** ba bolela Sezulu *The boysspeak Zulu* (b)
Bona ba bolela Sezulu *They speak Zulu*

Dipatlisiso tsa (Lebelela Wilkes 1976 & Louwrens 1981b) di tlisitse lesedi mo go rona go re bontsha gore ga go a siama go tsaya gore *bona* mo go (b) e emela leina *abafana/bašemane* le mo go (a). Go na le dingangisano di le pedi tse di ka dirisiwang kgatlhanong le thanolo ya mofuta oo mo tirisong ya leemedi mo puong ya seiZulu le ya Northern Sotho:

- (i) Fa e le gore re amogela gore botsalano/kgolagano magareng *abona* mo go (b) *leabafana/ bašemane* mo go (a) ke nngwe ya thulaganyo ya thefosano, re tla kgona jang go tlhalosa mosola wa *bona* mo ntlheng ya (c) le (d) mo e dirang selo se le sengwe mo go *abafana/bašemane*?
Tlhokomela gore go baya dilo mmogo mo go dirang gore e nne selo se le sengwe go tlhalosa gore dilo tseo tse pedi di a tsamaelana, mo sekaong se se latelang se, leemedi le dirisitswe mmogo le leina.

- (c) ***Abafana bona*** bakhuluma isiZulu
(d) ***Bona abafana*** bakhuluma isiZulu

Dikao go tswa mo puong ya Northern Sotho ke tse:

- (c) ***Bašemane bona*** ba bolela Sezulu
(d) ***Bona bašemane*** ba bolela Sezulu

Go tswa mo dikaong tse di fa godimo tse, *bona* ga e kitla e dira tiro ya leemedi ka gone leina le se go tweng ke leemedi di fitlhelwa mo polelong e le nngwe.

- (ii) Fa re bapisa bokao jwa polelo tse di fa godimo fa, go tswa mo go (a) le mo go (b), re lemoga gore go na le pharologanyo ya popegopolelo.

Polelo e e mo go (a) e tlhalosa gore “*The boys speak Zulu*”. Ka fa letlhakoreng le lengwe, polelo e e leng mo go (b), yona ga e tlhalose fela gore “*They speak Zulu*”, mme e re: “*They (specifically) speak Zulu*” kgotsa “*They, in contrast with someone else, speak Zulu*”. Ka mokgwa oo, go raya gore polelo e e mo go (b) e na le dintlha di le pedi tsa thuto ya bokao (semantiki) tse di seng teng mo polelong e e mo go(a), e leng, totobatso le pharologanyo. Jaanong, potso e e tlhagelelang ke gore thefosanyo ya *abafana/bašemane* mo go(a) ka *bona* mo go (b) e ka dira gore go nne le phetogo e e ntseng jalo mo bokaong?

Dikgogakgogano tse di bontsha gore mo puong ya isiZulu, tiriso ya leemedi le mo puong ya Northern Sotho, ga di a lebana le thefosanyo. Bokao jwa tsona bo tla sekasekiwa gape fa tlase fa:

3.4.1 Maemo a mannete a maemedi

Mafoko a a bidiwang go tloga bogologolo gore ke maemedi mo dithutapuong tsa dipuo tsa maAforika ga se maemedi. Maemomagolo a mafoko a le mosola wa ona ke gore ke ditlhaodi tse dinnyane. Tshwantshanya dikao tse di latelang mo leemeditota, lesupi le lesoboki di dirang tiro ya botlhomamisi kgotsa ya tiro e nnyane ya go tlhaola maina a a tshwanang le *abantwana* mo puong ya isiZulu le *bana* mo puong ya Northern Sotho.

isiZulu:

- (a) ***Abantwana bonabafikile*** ‘*The children, on the other hand, arrived*’
- (b) ***Abantwana labo bafikile*** ‘*Those children arrived*’
- (c) ***Abantwana bonke bafikile*** ‘*All the children arrived*’

Mo dipolelong tse sa isiZulu *bona* e dira mosola wa setlhomamisi sa pharologanyo mo leineng *abantwana*, *labo* jaaka tlhotlhomisi ya lesupi mo leineng *abantwana lebonke* jaaka tlhomamisi ya lesoboki mo leineng *abantwana*. Dipolelo tse di bontsha mosola o mogolo wa maemedi a a tshwanang le *bona*, *labo lebonke*: mafoko a, a bidiwa ditlhomamisi tsa leina *abantwana*, mme fa a dirisitswe jalo ga a na maemo a boemedi.

Northern Sotho:

- (a) ***Bana bona ba fihlile*** ‘*The children, on the other hand, arrived*’
- (b) ***Bana bao ba fihlile*** ‘*Those children arrived*’

(c) **Bana bôhlê** ba fihlile 'All the children arrived

Mo dipolelong tsa Northern Sothobona le yona e dira mosola wa tlhomamisi ya pharologanyo mo leineng *bana*, mme *ba* yona ke tlhomamisi ya lesupi ya leina *bana lebôhlê* jaaka tlhomamisi ya lesoboki mo leineng*bana*. Ke gore mafoko a, ke ditlhomamisi tsa leinabana, mme mo tirisong e e ntseng jaana ga gona maemo a go nna leemdi/ boemedi.

Go mosola go lemoga gore tumelano ya dipopi e teng mo dipolelong tsotlhe tse di mo godimo mo, e mo magareng ga leina *abantwana/bana* le mo maemeding a a latelang. Ponagalo e ya tumelano, ke yona e e ikaelelang go re bontsha gore mo mabakeng mangwe a a rileng, ditlhomamisi tse di tshwanang le *bona, labo lebonke* mo puong ya isiZulu *lebona, bao lebôhlê* mo puong ya Northern Sotho di ka nna tsa bona maemo a bobedi mo maemeding. Seno se, se tlhagelela sentle fa se go buiwang ka ga sona e leng, "children" e e leng leina le le tlhalosang *abantwana/bana*, mo tirisong nngwe ya mafoko mo thutapuong, mme **go a itsege** go tswa mo babuisaneng. Ka mafoko a mangwe, ke tshedimosetso e e neilweng. Fa go le jalo, lefoko leina le ka nna la tlogelwa. Bokhutlo jwa tlogelo e e ntseng jalo, e a bontshiwa go tswa mo dikaong tse di latelang:

isiZulu:

- (a) ( ) *bona bafikile* 'They, on the other hand, arrived'
- (b) ( ) *labo bafikile* 'Those arrived'
- (c) ( ) *bonke bafikile* 'All arrived'

Northern Sotho:

- (a) ( ) *bona ba fihlile* 'They, on the other hand, arrived' (b)
- ( ) *ba ba fihlile* 'Those arrived'
- (c) ( ) *bôhlê ba fihlile* 'All arrived'

Tlhokomela gore ( ) e bontsha lefelo mo go tlogetsweng teng leina, *abantwana/bana*.

Ntlha ya gore ditlhomamisi tse, *bona, labo lebonke* (isiZulu) *lebona, bao lebôhlê* (Northern Sotho) di dumelana le leina le le tlogetsweng le e leng lona le go buiwang ka ga lona le e leng, leina le le tlhalosang gore ke *abantwana/bana*, mme a dira jaaka maemedi a maina a. Maemo a a tiriso ya leemedi a tlhomamisi di a bonang ka ntlha ya tlogelo ya leina ke maemo **a bobedi**. Re tshwanetse go konotela ka gore tiriso ya leemedi mo dipuong tsa maAforika e a diragadiwa ka ntlha ya tlogelo ya leina, e leng ntlha e e se teng mo puong ya seAforikaanse le

mo puong ya Seesimane. Ka ntlha ya se, go kaya gore ditlhomamisibona, labolebonke (isiZulu) lebona, bao le *bôhlê* (Northern Sotho) mo dipolelong tse di mo godimo mo go tswa mo go (a)–(c) ga di a ema mo boemong jwa maina aabantwana/bana, mme di emetse maina a a tlogetsweng e leng, abantwana/bana, mme seno se tlhola se ditlhomamisi tse di se amogelang gape e leng, mosola wa leemedi.

Le fa gone ditlhomamisi tse e se maemedi a magolo, fela go tloga bogologolo a ntse a bidiwa gore ke maemedi. Mo nakong e e tlang, go thibela tlhakatlhakano efe kgotsa efe, re tla dirisa lereo le, leemedi, jaaka le ne le dirisiwa go tloga bogologolo.

3.4.2 Lesupi le leemeditota

Mo nakong e e fetileng gona mo karolong e, re lekile go sekaseka ka botlalo bokao le mosola wa popegopolelo mo masuping le mo maemeditoteng. Mefuta e mebedi ya maemedi e ya bontshiwa ka ntlha ya gore go na le dintlha tse dintsi tse di iseng di tlhokomelwe ka tsenelelo tebang le bokao jwa ona le popegopolelo.

3.4.2.1 Lesupi

Go ya ka popegopolelo masupi a kgona go dirisiwa fa pele ga leina (ke gore pele ga leina) kgotsa go dirisiwa fa morago ga leina (ke gore morago ga leina). Sekao:

Zulu:

- (a) **Lo** mntwana ugangile
- (b) *Umntwana lo* ugangile ‘This child is naughty’

Tiriso ya lesupi fa morago ga leina ke yona e e tlwaelegileng thata. Fela ga go na pharologanyo e ntsi thata mo bokaong magareng ga polelo ya (a) le ya (b) mo lesupi le dirisiwang pele/morago ga leina. Go bonala e kete tiriso ya lesupi e tsamaelana thata le kgatelelo e kgolo mo ntlheng ya bokao jwa lona.

Go ya ka tiriso ya puo/bokao re tshwanetse go farologanya magareng ga tiriso di le pedi tsa lesupi, e leng, tiriso mo lesupi le supang ka tllhamalalo le mo le supang selo ka go kaela fela.

Tiriso ya lesupi ka go tllhalosa ka tllhamalalo The deictic usage

Fa masupi a dirisiwa ka go supa ka tlhamalalo, gona a na le bokao jwa bosupi bo bo ka tlhalosiwang gore ke se kgotsa sele jalo jalo. Dikao tse di latelang di bontsha tiriso ya lesupi.

Zulu:

- (a) **Leli** bhuku ngelami '**This** book is mine'
- (b) **Lelo** bhuku ngelakho '**That** book is yours'

Fa re re lesupi le dirisiwa go tlhalosa ka tlhamalao re a bo re kaya gore le supa selo sengwe se se rileng mo lefelong le le rileng mo go buiwang teng.

Ka ntlha ya popego ya ona mo popegopuong, re farologanya maemo a ona a a farologaneng. Maemo a 1 ona a tlhalosa gore selo se fa/fano/se, mme a tlhalosa gore selo se go buiwang ka ga sona se gaufi le mmui, jaaka go bontshiwa mo dikaong tse di latelang go tswa mo dinopolong tsa isiZulu:

Ntuli (1971:11)

*Akhuphukele endlini enoyise. Angene. Ahlale ngase mnyango.
Noyise **lona** akaphathekile kahle.*

*'He goes up to the house in which his father is. He enters. He sits down next to the door. Also **this** father of his is not well.'*

Ntuli (1971:6)

*Kuthule du **lapha** endlini 'Then it is
dead quiet **here** in the house'*

Maemo a 2 a bontsha gore selo se go buiwang ka ga sona se kgakajana le mmui, mme lona le ka tlhalosiwa ka fao/tseo/leo. Dikao:

Ntuli (1971:17)

*Ibona uMpiyakhe lona osengangezintaba. Iphelhe imishana yayo. Ithi ukumcumbacumbaza uMpiyakhe, akhuze: "Suka eduze kwami Qolotha. **Leyo** mithi isiyosiza abanye. Elami ilanga selishonile." 'He sees Mpiyakhe who is already as big as the mountains. He has his medicine in his hand. When he wants to touch Mpiyakhe, he cries out: "Go away from me, Qolotha. **That** medicine will help others. My sun has already set.'"*

Maemo a 3ona a tlhalosiwa ka gore selo se go buiwang ka ga sona se kgakalakakala le mmui.

Ntuli (1971:10)

*Nayo **leya** nkungwana esentabeni uCijojo, nhle kakhulu namhlanje.
'Also **yonder** mistiness on the mountain Cijojo is very beautiful
today.'*

Ntuli (1971:1)

*"Angiqondi, wena wakomkhulu. Ngimbone ehamha eyosi thela
laphaya eggqumeni."
"I do not understand, you of the big one. I saw him going and
disappearing **over there** at the hillock."*

Go a iponagatsa gore maemo a a farologaneng a lesupi mo puong ya isiZulu a golagane le gore selo se mmui a buang ka ga sona se bokgakala jang le ena.

Tiriso ya lesupi go tlhalosa selo se go buiwang ka ga sona Demonstratives used referentially

Kwa ntle ga mosola wa lesupi, lesupi le ka nna la dira tiro ya go kaela fela. Lesupi le le sekamisitsweng mo temaneng e e ntshitsweng ya isiZulu le bontsha tiriso ya lesupi:

Ntuli (1971:4, 6)

*"Inyoka **lena** ikuluma ukuphi?" "Laphaya ngasehlozaneni elibheke
kuCijojo." "Bekunyokani?" "Angiyazi **leya** nyoka, kodwa ibinamabala
ansundu namhlophe" ... Bese kuyalwa nabanye ukuba bazame
ukuyothola **le** nyoka edale lokhu.
"Where were you when **this** snake bit you?" "Over yonder at the small
thicket which grows in the direction of Cijojo." "What kind of snake was
it?" "I don't know **that** snake, but it was of a dark brown and white
colour." ... And then it was argued with the others that they try to find
this snake which caused this."*

Go tswa mo nopolong e e fa godimo, go a itshupa gore mo mosoleng wa ona, masupi ga a dirisediwe go tlhalosa bogaufi kgotsa bokgakala jwa sediri go tloga mo mmui a leng teng. Mokwadi o dirisa masupi go tlhalosa dilo tse go setseng go builwe ka ga tsona mo nakong e e fetileng go tswa mo temaneng, mme dilo tseo ke tse mmuisi a di itseng.

Tiro

Pele re tswelela pele, lebelela buka ya thutapuo go tswa mo puong e wena o itlhophetseng yona, mme o bone gore masupi a tlhalosiwa jang. Netefatsa gore o kgona go tlhola masupi a ditlhopha tsotlhe tsa maina go tloga mo lesuping la maemo a ntlha go fitlha go la maemo a boraro. Jaanong, batla dikao tsa masupi go tswa o temaneng nngwe le nngwe e e kwadilweng mo masupi a bontshang /netefatsang ka tlhamalalo le tiriso ya ona mo go se a se tlhalosang.

Pegelo/tsibogelo

Fa o araba potso e e fa godimo o tla tshwanela ke go gopola gore masupi a a dirisiwang ka tlhamalalo a ka nna a fetoletswa gore ke “se”, seo, “tseo” jalo jalo.

3.4.2.2 Leemeditota

Sengwe se se tshwanang le masupi, ke maemeditota a a dirisiwang go baya dilo mmogo mo botsalanong jwa thutapuo, bogolosegolo, maina le dikapolelo. Leemeditota le ka nna la dirisiwa pele ga leina jaaka mo polelong e e mo (a) fa tlase gape le ka dirisiwa morago ga leina go tshwana le mo po lelong e e leng mo go (b):

isiZulu:

- (a) **Wona** amaxhegu ayasazi isiZulu they – old men – they know – Zulu
- (b) Amaxhegu **wona** ayasazi isiZulu old men – they – they know – Zulu

Fa re lekola mosola wa leemeditota go tswa mo puong ya isiZulu, go na le dintlha di le pedi tse di tlhagelelang mo leseding. Lwa ntlha, e kete maemeditota a a tlang fa pele ga maina a na le mosola o mongwe gape o o farologanang le o o leng teng fa leemedi le dirisiwa fa morago ga leina. Sa bobedi, go a itshupa gore maemedi a dirisiwa ka go farologana ga ona go ya ka dipopi tsa didiri le tsa didirwa tsa maina. Jaanong, re tla bua ka ga dilo tse pedi tse.

Tiro

Pele re tswelela, lebelela dibuka go tswa mo puong e wena o itlhophetseng yona, mme o bone fa o ka se fitlhele tlhaloso ya maemeditota. Netefatsa gore

o kgona go bona maemedi otlhe go ya ka ditlhophha tsa maina. Jaanong, batla temana e e kwadilweng e mo go yona go nang le maemedi a mantsi.

Maemedi ao, a dirisitswe jang mo dipolelong?

Pegelo/tsibogelo

Mo karabong ya gago, tshitshinya/tshwaela ka maemo a dipolelo gona mo go nang le maemedi teng.

Tiro/mosola wa thuto ya bokao mo maemedingtota (semantiki) he semantic functions of absolute pronouns

Fa leemeditota le dirisiwa fa pele ga leina, le na le tiro ya go totobatsa leina leo mo polelong kgotsa le supa kgatelelo kgotsa tiisetso mo leineng leo. Fa leemeditota le dirisiwa fa morago ga leina, le gona foo le sa ntse le supa kgatelelo kgotsa go farologanya leina leo. Tiriso ya leemeditota e tla bontshiwa mo ditemaneng tse di latelang go tswa mo dibukeng tse di kwadilweng ka puo ya isiZulu.

Mncwango, ts. 29

*Awubheke abakwaZulu abakwenze kuZwide ... Izwe lakhe lidliwe, abantu bakhe bahlakazeke bagcwala umhlaba wonke, baphenduka izinkedama ezingenabani, kwathi **yena** uZwide uqobo wadinga. 'Just look at what the Zulus did to Zwide ... His country has been confiscated, his people are scattered, they fill the whole country, they have become orphans who have nobody, and **specifically** Zwide was in reality homeless.'*

Mo temaneng e, Zwide o a tlhaolwa, ka mafoko a mangwe, ke motho yo o kgethegileng gore ke ena yo o tshwentsewang go gaisa thata, jaaka a tlogetswe a se na legae. Ke ka ntlha e leemeditota *yena* le dirisitsweng fa pele ga leina.

Mo temaneng e e latelang, leina *igoso* "leader" le a gatelelwa ka go dirisa leemedi fa pele ga lona. Kgatelelo e, e bontsha e bonala sentle mo phetolelong ya leina "the leader (totobetseng)".

Mncwango, ts. 26

*Ugqayinyanga wesithathu: Usho igoso lebutho lenduna, uSomjumase? Simelane: Yebo, **lona** igoso uqobol
'Third sentry: Do you mean the leader of the chief's regiment, Somjumase? Simelane: Yes, indeed the leader (specifically)!'*

Leemeditotayena le dirisitswe fa morago ga leinau**Mzimba** go bontsha pharologanyo e e leng teng mo nopolong e. Fano, **Mzimba**, o tthalosiwa ka go farologanngwa le manaba a mangwe gore ena a ka nna le thuso.

Mncwango, ts. 34

*Angifuni kudaleke ubutha phakathi kwezwe lami noMzimba ngoba singamdingeka uMzimba uma sihlaselwa yizitha ... **UMzimba yena** uyindoda ngemithi yakhe engaba lusizo olukhulu kimi kungase kweqhatheke impi.*

*'I don't want to cause enmity between my country and Mzimba as we may need Mzimba if we are attacked by the enemy ... **Mzimba, on the other hand**, is a man with his own medicine which can be of great help to me if the enemy attacks.'*

Tiro

Lebelela dikao tse dingwe maina le maemeditota a dirisitsweng mmogo teng go tswa mo puong e wena o itlhophetseng yona (ke gore mo leina le dirisitsweng gaufo le leemeditota). Leka go ithuta dikao go ya ka bokao jwa tsona. (a) Leka go tihomamisa gore a mo tirisong eo ya ona go na le pharologanyo ya bokao fa tiriso eo e tlanololwa, le (b) gape lebelela gore go diragala eng fa leemeditota le tlositsweng gotlhelele mo polelong.

Pegelo/tsibogelo

Fa o araba potso e, o tshwanetse go ela tlhoko gore fa leemeditota le dirisiwa fa pele ga leina, le na le tiro ya go totobatsa leina leo kgotsa go le gatelela. Fa leemeditota le dirisitswe fa morago ga leina, gona moo leemeditota le na le tiro ya go bontsha pharologanyo mo leineng. Leka go tihomamisa gore ke maina afe a mabedi a a farologanngwang.

Tiragalo ya go nna teng ga maemeditota, didiri le didirwa mo dipolelong

Mo nakong e e fetileng go tthalositswe gore maemeditota a ka dirisiwa mmogo le maina mo polelong. Go dirisiwa ga maemedi gaufo le maina go ya le gore leina leo ke sediri kgotsa ke sedirwa sa polelo. Fa e le gore go ntse jalo, mo puong ya isiZulu go na le molao o o leng botlhokwa malebana le se. Fa leina e le sediri sa polelo, leemedi le ka dirisiwa fa pele ga leina go tshwana le mo polelong e e leng mo go (a) gape le ka dirisiwa fa morago ga leina go tshwana le mo polelong e e leng mo go (b).

- (a) **Wona** amaxhegu ayasazi isiZulu '*Specifically the old men know Zulu*'
- (b) Amaxhegu **wona** ayasazi isiZulu '*The old men, on the other hand, know Zulu*'

Le fa go ntse jalo, fa e le gore leina ke lona sedirwa sa polelo, leemeditota le ka dirisiwa fa pele ga leina leo jaaka go dirilwe mo polelong e e leng mo go (c), e seng go tshwana le mo polelong e e leng mo go (d):

- (c) Amaxhegu ayasazi **sona** isiZulu '*The old men know specifically Zulu*'
- (d) *Amaxhegu ayasazi isiZulu **sona** (polelo e ga e teng mo thutapuong) (* e bontsha gore mo thutapuong ga go na polelo e e ntseng jalo).Go a itumedisa go lemoga gore fa maina a e leng didirwa a sutisediwa ka fa molemeng wa lediri jaaka mo polelong e e mo go (e), leemedi le ka dirisiwa fela fa morago ga sedirwa.
- (e) IsiZulu **sona**, asazi amaxhegu '*Zulu, on the other hand, the old men know it*'

Mo kgatong e, ga go na lebaka le le tlhalosegang/bonalang gore sedirwa se tshwanetse go sutisediwa ka fa molemeng mo polelong pele ga fa le ka farologanngwa. Ntlha e, e tshwanetse go tlotlhomisiwa go ya pele, fela mo nakong e, re tla e tlogela gona fa.

Dipotso tsa go boelela/boeletsa

Buisa nngwe ya dipuisano tse di latelange e kwadilweng ka puo e wena o itlhophetseng yona.

- 1 Tlhalosa gore o tlhaloganya eng ka tshedimosetso e e dirisitsweng mo temaneng.
- 2 Ntsha tshedimosetso yotlhe e e neilweng le e ntšhwa ya maina.
- 3 O itse ka eng gore maina a a dirisitsweng ke tshedimosetso e e neilweng kgotsa ke e ntšhwa?
- 4 Ntsha masupi otlhe a a tlhagelelan mo mmuisanong mongwe le mongwe, mme o tlhalose gore a dirisitswe go tlhalosa ka tlhamalalo kgotsa ka go bontsha fela selo se go buiwang ka ga sona.

ISIZULU Ehhovisi

Okhulumayo A: Mnumzane, lezi zincwadi zidinga ukuba uzisayine futhi le khompyutha iyahlupha, angazi ukuthi inkinga ikuphi.

Okhulumayo B: Kulungile nkosikazi, ngizozisayina lezo zincwadi. Uthi leyo khompyutha yenzani? La makhompyutha amada- la ayahlupha. Ngizocela abantu abakwazi ukulungisa amakhompyutha ukuba bake bazosihlolela yona.

Okhulumayo A: Ngiyabonga mnumzane, kodwa kufike isaziso ngomhlanga- no ozoba khona kusasa. Lo mhlango uzoba ngo-9 ekuse- ni, emahhovisi amakhulu ale nkampani.

ISIXHOSA Eofisini

Othethayo A: Mnumzana, ezi leta zifuna ukusayinwa nguwe kwaye iya- ndihlupha le kompyutha. Andazi ukuba ingxaki iphi kanye.

Othethayo B: Kulungile nkosikazi, ndizozisayina ezo leta. Uthi le khompyutha yenzani? Ezi khompyutha zindala ziyahlupha. Ndizocela abantu abalungisa iikhompyutha ukuba bazos- ijongela zona.

Othethayo A: Ndiyabulela mnumzana, kodwa kufike isaziso malunga nentlanganiso ezoba ngomso. Le ntlanganiso izoba ngo-9 kwiihofisi zikandlunkulu wale nkampani.

SISWATI Ehhovisi

- Sikhulumi A: Mnumzane, letincwadzi tidzinga kutsi tisayinwe nguwe kantsi nalekhompiyutha yami iyangicaka. Angati kutsi inkinga ikuphi.
- Sikhulumi B: Kulungile nkhosatana, ngitawutisayina letincwadzi. Kwente njani ngalekhompiyutha yakho? Lamakhompiyutha lamadzala asibangela inkinga. Ngitawutjela laba labalungisa ema- khompiyutha kutsi bete sebatewusihlolela yona kutsi inani.
- Sikhulumi A: Ngiyabonga Mnumzane, kepha naku kufika satiso lesibika umhlangano lotawubanjwa kusasa. Lomhlangano utawubanjwa ngensimbi ye-9 emahhovisi lamakhulu alenkampani.

SEPEDI/SESOTHO SA LEBOA

Ka ofising

- Mmoledi A: Mohlomphegi, mangwalo a a swanetše go saenwa ke wena fela khomphuta ye e mpha bothata, ga ke tsebe gore molato o mo kae.
- Mmoledi B: Go lokile mohumagadi, ke tla saena mangwalo ao. Molato ke eng ka khomphuta yeo? Dikhomphutha tše tša kgale di a tshwenya. Ke tla kgopela batho ba go lokiša dikhomphutha go tla go e lebelediša.
- Mmoledi A: Ke a leboga mohlomphegi, fela go tlile tsebišo ya kopano ye e tlogo swarwa gosasa. Kopano ye e tlo ba ka 9 diofising- kgolo tša khamphani ye.

SETSWANA

Mmui A: Rra, makwalo a, a tshwanetse go saeniwa ke wena e bile kgomphuta e, e na le bothata. Ga ke itse gore bothata jwa yona bo fa kae?

Mmui B: Go siame mma, ke tla saena makwalo ao. Bothata jwa kgomphuta eo ke eng? Dikgomphuta tse, tsa kgale di na le mathata. Ke tla kopa basiamisi ba dikgomphuta go tla ba e re tlhatlhobela.

Mmui A: Ke a leboga rra, fela go gorogile kitsiso ya pitso e e epetsweng ka moso. Pitso e, e tla tshwarwa ka ura ya 9 kwa dikantorokgolong tsa kgampani.

SESOTHO Ka ofising

Sebui A: Monghadi, o tshwanela ho saena mangolo ana khomputa ya ka e na le mathata, ha ke tsebe hore bothata bo hokae.

Sebui B: Ho lokile mme, ke tla saena mangolo ao. Bothata bo hokae ka khomputa ya hao? Dikhomputa tsena tsa kgale di na le mathata. Ke tla kopa batho ba lokisang dikhomputa ho tla re shebela yona.

Sebui A: Ke a leboha monghadi, empa ho na le molaetsa o fihlang o mabapi le kopano ya hosane Kopano e tla ka hore ya 9 ofising ya khamphane.

TSHIVENጻA Ofisini

Muambi A: Muhulisei, haya marifhi a khou tea u sainiwa nga vhone na hei khomphuyutha ngoho i khou mpha thaidzo nga maanጻa, a thi khou kona u ጻivha uri thaidzo i ngafhi.

Muambi B: Zwo luga vhomme. Marifhi ayo ndi ɔo a saina. Hone thaidzo ndi mini kha iyo khomphuyutha? Hedzi khomphuyutha dza kale dzi na thaidzo nga maandā. Ndi ɔo humbela vhathu vhane vha lugisa dzikhomphuyutha uri vha i sedze.

Muambi A: Ndi a livhuwa Muhulisei, hone ho swika nɔivhadzo ya muɤangano wo dzudzanyelwaho matshelo. Muɤangano wonoyu u ɔo farelwa ngei ofisini khulwane ya ino khamphani nga 9h00.

XITSONGA Ehofisini

Xivulavuri A: Tatana, mapapila lama ya fanele ya sayiniwa hi n'wina kasi khomphyuta na yona hi leyi ya ndzi karhata, a ndzi tivi leswaku swi lo yini.

Xivulavuri B: Swi lulamile mhani, ndzi ta ma sayina mapapila lama. U ri khomphyuta yona yi endla yini xana? No tona tikhomphyuta leta xikhale a hi ku karhata ka tona. Ndzi ta kombela lavo lunghisa tikhomphyuta va ta hi kambela yona.

Xivulavuri A: Inkomu Tatana, ku fikile xitiviso xa nhlengeletano leyi nga ta khomiwa mundzuku. Nhlengeletano ya kona yi ta nghena hi awara ya 9 etihofisininkulu ta khampani leyi.

ENGLISH At the office

Speaker A: Sir, these letters need to be signed by you and this computer is giving me trouble. I do not know where the problem is.

Speaker B: It is okay madam, I will sign those letters. What is the matter with that computer? These old computers are problematic. I shall request the people who repair computers to come and examine it for us.

Speaker A: Thank you Sir, but there arrived a notice about a meeting scheduled for tomorrow. This meeting will be at 9 at the head offices of this company.

Metlobo

- Chafe, W. 1972. Discourse structure and human knowledge. In Roy O. Freedle and John B. Carrol. (eds). *Language comprehension and the acquisition of knowledge*. New York: Halsted Press.
- Chafe, W. 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. In Charles Li (ed). *Subject and topic*. New York: Academic Press. (25–55)
- Doke, C.M. 1992. *Textbook of Zulu grammar*. Johannesburg: University of the Witwatersrand Press.
- Fromkin, V., Rodman, R. & Hyams, N. 2003. *An introduction to language*. Massachusetts, USA: Thomson/Heinle.
- Keenan, E.O. & Schieffelin, B.B. 1975. Topic as a discourse notion: a study of topic in the conversation of children and adults. In Charles Li (ed). *Subject and topic*. New York: Academic Press. (335–384)
- Louwrens, L.J. 1981a. The relevance of the notions “given” and “new” discourse information in the study of Northern Sotho syntax. *South African Journal of African Languages* 1.1: 21–44.
- Louwrens, L.J. 1981b. 'n Perspektief op Louwrens se delesiehipotese oor pronominalisasie in Bantoe. *Studies in Bantoetale* 8.1: 36–57.
- Matsepe, O.K. 1969. *Megokgo ya Bjoko*. Johannesburg: Bona Press.
- Ramaila, E.M. 1960. *Molomatsebe*. Pretoria: Van Schaik.
- Wilkes, A. 1976. Oor die voornaamwoorde van Zulu met besondere verwysing na die sogenaamde demonstratiewe en absolute voornaamwoorde. *Studies in Bantoetale* 3.1: 60–83.

YUNITI ITHUTO 4

Thutabokao – Dr J C le Roux

4.1 MATSENO

Mo thutisong e e fetileng, o ithutile ka ga diponagalo tsa thutapopopolelo ga mmogo le seabe sa tsona mo puisanong. Re lo rutile ka ga dikarolo kgotsa ditokololo tsa thutapopopolelo tse di jaaka didiri le didirwa. Re lo rutile gape ka ga dikakanyo le mareo puisano ga mmogo le tshedimosetso ya puisano/maemo a puisano; tshedimosetso e ntšhwa le e e neetsweng; le ditiro tse di farologaneng tsa puo.

Mo thutisong e, re tlhalosa ka botlalo dikgwetlho tsa thutabokao, segolo jang gore o tle o kgone go:

- Go tlhalosa le go sobokanya bokao jwa lefoko “thutabokao”
- Go tlhaloganya mareo “bokao” le “lesupi”
- Go farologanya magareng ga dikamano tsa thefosano ya mafoko le tatelano ya mafoko mo dipolelong, ga mmogo le seabe sa tsona mo molokololong wa bokao
- Go ithuta mefuta e e farologaneng ya dikamano tsa bokao

Bontsi jwa dikai tse di mo thutisong e, di tswa mo Setswaneng. Tsweetswee, lebelela dikaelo tsa maleme ka fa tlase ga “Additional Resources” (Metswedi ya tlaleletso) mo go myUnisa, go bona dikai tsa loleme lwa Seaforika le o le itlhophetseng.

Dipoelo tsa thuto:

Fa o fetsa go buisa karolo e, o tla be o kgona go:

- tlhalosa bokao jwa thutabokao le gore e amana jang le dikgato tse dingwe tsa molokololo wa puo
  - tlhaloganya kamano magareng ga bokao le lesupi
  - tlhalosa seabe sa dithibedi kgotsa ditekanyetso tsa tlhopho ya mafoko mo thutabokaong
  - farologanya magareng ga dikamano tsa thefosano ya mafoko le tatelano ya mafoko mo dipolelong
  - tlhalosa mefuta e e farologaneng ya dikamano tsa bokao, le go neela dikai
-

4.2 BOKAO JWA LEREO “THUTABOKAO”

Fa re ka go botsa potso e e latelang, o ka e araba jang?

Bokao jwa thutabokao ke eng?

Go go thusa go araba potso e, a re tlhatlhobeng ditlhaloso tse di mo tafoleng e e fa tlase fa.

Tafole 4.1: Ditlhaloso tsa thutabokao

Tlhaloso	Mo(Ba)kwadi
Thutabokao ke dithuto tsa bokao.	Richards, Platt le Platt (1992)
Thutabokao ke dithuto tsa bokao.	Lyons (1977)
Thutabokao ke dithuto tsa bokao mo puong.	Hurford le Heasley (1983)
Thutabokao ke bokao jo bo buiwang ka puo.	Saeed (1997)
Thutabokao mo thutapuong, ke dithuto tsa bokao jwa popopolelo jwa tlhamalalo, jo bo sa ikaegeng mo maemong a tikologo ya puisano.	Fawley (1992)
Thutabokao mo thutapuong, ke dithuto tsa gore dipuo/maleme di rulaganya bokao jang di bo di bo tlhagisa jang.	Kreidler (1998)

Tirwana

Dirisa ditlhaloso tse di mo tafoleng 4.1 e e fa godimo fa, go araba dipotso tse di latelang:

1. Ke sekapolelo sefe se se tlhagelelang thata mo ditlhalosong tse?
2. Go ya ka ditlhaloso tse, kamano ke eng magareng ga thutabokao le bokao?
3. Go ya ka diteng tsa ditlhaloso tse, o ka kgaoganya ditlhaloso tse go ya ka ditlhopha tse kae?
4. Fa o akaretse thutabokao jaaka karolo ya thutapuo, go nna le dikarolo tse kae?

Pegelo

Fa o ne o le kelotlhoko tota, o ka bo o lemogile gore sekapolelo se se boeleditsweng kgabetsakgabetsa mo ditlhalosong tse ke gore thutabokao e ka ga dithuto tsa bokao. Ka jalo, re ka fetsa ka gore thutabokao le bokao di kaya selo se le sengwe. “Thutabokao” ke serutwa se se dumeletsweng sa botswerere jwa thutapuo. Ka gonne dipharologanyo tsa ditlhaloso tse di sa itemose bonolo, ditlhaloso tse di ka kgaoganngwa go ya ka ditlhopha tse tharo. Bakwadi ba ditlhaloso tse di mo setlhopheng sa ntlha (Lyons 1977 le Richards et al 1992) ba tlhalosa thutabokao gore ka kakaretso le gotlhelele ke dithuto tsa bokao. Bakwadi ba ditlhaloso tse di mo setlhopheng sa bobedi (sk Hurford & Heasley 1983 le Saeed 1997) ba baya maemo a tikologo ya dithuto tsa thutabokao mo puong/lolemeng. Ba e tsaya fela jaaka karolo ya puisano kgotsa tlhaeletsano, e ka tswa e le ka mafoko kgotsa ka matshwao a puo. Bakwadi ba ditlhaloso tse di mo setlhopheng sa bofelo (sk Fawley 1992) ba lekanyetsa kgotsa ba thibeleda thutabokao go nna

bokao jwa tthamalalo e bile ba lokolola bokao jwa lefoko lengwe le lengwe mo polelong ka bo lona, le le esi.

Mo thutisong e, re tsaya thutabokao jaaka molokololo wa dikamano tsa popego le bokao mo puong. Fa re akaretsa thutabokao jaaka karolo ya molokololo wa puo, puo e lokololwa mo dikgatong tse tlhano, e bong thutamedumopuo (fonoloji); thutapopofoko (mofoloji); thutapopopolelo; puisano ga mmogo le thutabokao. Thutabokao ga e felele kgotsa ga e a lekanyediwa fela mo mafokong. E rarabolola gape bokao jo bo kwa tlase ga maemo a lefoko (mo dipoping) gape le mo bokaong jo bo kwa godimo ga maemo a dipolelo (mo dipolelwaneng, mo dipolelong, le mo dikarolong tse dikgolo tsa puisano). Mo thutisong e, re lebelela thata bokao jwa lefoko.

Mo malobeng, sebeng thata mabapi le molebo wa tharabololo ya molokololo wa puo ga mmogo le molebo wa melao ya popopolelo, botswerere jwa thutabokao bo ne bo sa tsewe tsia mo molokololong wa puo. Lebaka e le gore balatedi kgotsa batshegetsisi ba melebo e ba bone thutabokao e le thata go rarabololwa. Ka jalo, ba bo ba re e ka se lokololwe ka mokgwa wa saense. Mme fela, maemo a a fetogile ka tshimologo ya molebo wa kamano ya bokao jwa puo le maemo a puisano le ka tshimologo ya molebo wa thutapuo ya tlhaloganyo. Mo melebong e, thutabokao e tsewa jaaka selo sa botlhokwa mo puong.

4.3 DITSELA TSE THARO TSA GO LOKOLOLA BOKAO

Mo dithutisong tse di fetileng, re lokolotse mafoko go ya ka dipopi; ra lokolola dipolelo go ya ka didiri, didirwa le letiro. Mafoko a ka lokololwa gape go ya ka dikarolo tsa ona tsa bokao. Se se ka dirwa go ya ka ditsela tse tharo tse di farologaneng. Tsela ya ntlha e ama tlhatlhobo ya mafoko go ya ka diponagalo tsa ona tsa bokao; ya bobedi e ama tlhatlhobo ya mafoko go ya ka ditiro tsa ona tsa bokao; ya bofelo, go ya ka gore a amana jang ka bokao le mafoko a mangwe. Mo karolong e e latelang, re lebelela ditsela tse tharo tse tsa molokololo wa bokao.

4.3.1 Diponagalo tsa bokao jwa mafoko

Diponagalo tsa bokao di tsewa jaaka ditlhaloso tsa ditokololo tsa mafoko. Diponagalo tse ke dipopego tsa mafoko. Mo maineng, di tlhaloswa jaaka popego e e tshwanang ya masupiwa kgotsa dilo tse di kaiwang. Mo tirisong, diponagalo tse di tlhagisiwa ka matshwao a ee (*e na le ponagalo*) (+) le nyaa (*ga e na ponagalo*) (–). Mofuta o wa molokololo o bidiwa molokololo wa ditokololo.

Mo tafoleng e e latelang, diponagalo tsa bokao tsa mafoko “monna”, “mosimane”, “mosadi” le “mosetsana” di tlametswe mafoko a a lekalekanang le ona a Sezulu.

Tafole 4.2: Molokololo wa ditokololo tsa lefoko

Ponagalo	<i>monna/ indoda</i>	<i>mosimane/ umfana</i>	<i>mosadi/ inkosikazi</i>	<i>mosetsana/ intombazane</i>
Setshedi	±	±	±	±
Motho	±	±	±	±

Bongtshadi/Namagadi	–	–	±	±
Mogolo	±	–	±	–

Pharologano magareng ga “monna” le “mosimane” e mo ponagalong [±mogolo] ka gone “monna” o na le ponagalo [+mogolo] fa “mosimane” a na le ponagalo [–mogolo]. Pharologano magareng ga “monna” le “mosadi” e mo ponagalong [±bongtona] ka gone “monna” o na le ponagalo [+bongtona] fa “mosadi” a na le ponagalo [–bongtona]. Sa bofelo, pharologano magareng ga “monna” le “mosetsana” e mo diponagalong [±mogolo] le [±bongtona] ka gone “monna” o na le diponagalo [+mogolo] le [+bongtona] fa “mosetsana” a na le diponagalo [–mogolo] le [–bongtona].

Fa re dirisa puo, diponagalo tsotlhe tsa bokao mo lefokong di diragala kgotsa di dirisiwa ka nako e lenngwe mo sedirweng se se rileng. Ka jalo, fa re dirisa lefoko “*mosetsana/intombazane*” go kaya mosetsana, re dirisa diponagalo tsotlhe tsa bokao tse di diragalang mo bokaong jwa lefoko le (jaaka [+motho, + bongtshadi, –mogolo]) ka gangwe mo sedirweng “mosetsana”.

ITEKO

Neela molokololo wa ditokololo tsa lefoko lengwe le lengwe le le latelang, mo lolemeng lo o lo itlhophetseng lwa Seaforika: “kgosi”, “leradu” (sk. Sesotho sa Lebowa: “*kgoši*” le “*kgomogadi*”; Sezulu: “*inkosi*” le “*inkomazi*”).

4.3.2 Ditiro tsa bokao jwa mafoko

Re ka lokolola mafoko a a mo polelong, go ya ka melao ya popopolelo le go ya ka bokao. Mo molokololong wa popopolelo, sekai, mafoko a ka supiwa jaaka sediri, letiro, sedirwa le letlhalosi tsa polelo. Mme fela, mo molokololong wa bokao, mafoko a lokololwa jaaka sediri/modiri, seamogedi, moamogedi, sediriswa, letlhalosi la felo, j.j.

A re lokololeng mafoko a a gateletsweng ka bontsho go ya ka tiro ya bokao jwa one:

(a) Tom whips the dog .	Pule o betsa ntšwa.
(b) The wind opened the window .	Phefo e butse letlhabaphefo .
(c) Tim was given the award.	Pule e neetswe kabelo.
(d) The stadium accommodates 30 000 spectators.	Lebala le amogela babogedi ba ba le 30 000.

Mo polelong (a), **Tom/Pule** ke sediri/modiri ka gone o dira tiro ya **go betsa ntšwa**; fa **ntšwa** yona e le seamogedi ka gone e angwa ke tiro eo **Pule** a e dirang. Mo polelong (b), **phefo** ke sediriswa ka gone e dira gore letlhabaphefo le bulege; fa **letlhabaphefo** e le seamogedi ka gone maemo a lona a kwa tshimologong a amilwe ke phefo. Mo polelong (c), **Tim/Pule** ke moamogedi ka gone o amogetse kabelo. Sa bofelo, mo polelong (d) **lebala** ke letlhalosi la felo ka gone le supa lefelo leo babogedi ba amogetsweng mo go lone.

4.3.3 Bokao

Tsela ya boraro e leng ya bofelo, ya go lokolola bokao jwa mafoko e akaretsa tlhatlhobo ya mafoko go ya ka dikamano tsa one tsa bokao. Mo molokololong o, mafoko a supiwa go ya ka gore a ke makaelagongwe, malatodi, mafokotshwana/mainatshwana, maakarediwa kgotsa mafoko a bokaobontsi. Re tlhalosa dikamano tse tsa bokao ka botlalo mo karolong e e latelang. Sa ntlha, re tshwanetse go bontsha le go tlhalosa pharologano magareng ga lesupi le bokao.

4.4 LESUPI LE BOKAO

Mareo “lesupi” le “bokao” ke mafoko a a amanang thata. Ka jalo, a tshwanetse go lokololwa ka nako e lenngwe, lebaka e le go tlhagisa le go nolofatsa dipharologano magareng ga ona. Re simolola molokololo wa rona ka go tlhatlhoba lesupi, re bo re tswela ka bokao.

4.4.1 Lesupi

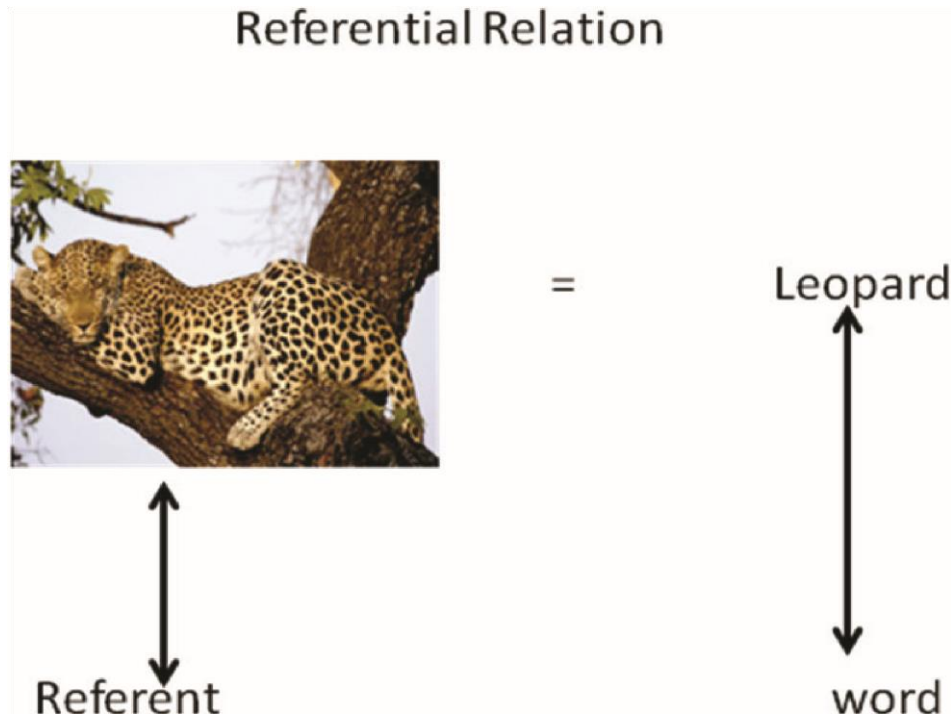
Lereo “lesupi” le dirisiwa kgabetsakgabetsa mo puong ya ka metlha. Re akanya fa o itse lefoko le, ka jalo akanya gore o tla araba jang dipotso tse di latelang tse:

- ka tlhalosa jang mareo “lesupi” le “lesupiwa”?
- Ke diponagalo dife tse di tsayang karolo mo molokololong wa lesupi?

Maemo a a latelang a tla go thusa go araba dipotso tse ka tsela e e nepagetseng. A re akanye gore gongwe ngwana wa gago o go botsa potso e e latelang:

Rre, nkwe/lengau ke eng?

Go na le ditsela di le dintsi tsa go araba potso e. Ya ntlha, e ka nna go supa setshwantsho sa nkwe mo bukeng ya dipholologo tse di tlhaga. Sa bobedi, e ka nna go supa nkwe mo thelebišeneng fa o lebeletse lenaneo la dikatse tse dikgolo. Sa boraro, e ka nna go supa nkwe e o e bonang e tletsetletse le naga. Sa bone e ka nna go tlhalosa tshobotsi ya nkwe jaaka katse e e tlhaga ya maoto a mane, ya letlalo le le putswa/khunou kgotsa le le setlha la dikolokolo tse dintsho.

Setshwantsho 4.1: Kamano ya lesupi le lesupiwa

Ka tsela e, lesupi le ka tlhaloswa jaaka kamano magareng ga mafoko le dilo, ditiragalo, ditiro, le boleng jwa tsone. Ka jalo, lesupi ke tsela ya go amogela dilo (tsa nnete kgotsa tse e seng tsa nnete) mo puong. Dilo tse di bidiwa masupiwa (dilo tse di kaiwang). Lesupi le ka bontshiwa ka diponagalo tsa bokao jaaka go supiwa mo tafoleng e e latelang:

Tafole 4.3: Diponagalo tsa bokao jwa “nkwe”

Diponagalo	Setshedi	Katse	Letlalo le le putswa/khunou/tshetlha	Dikolokolo tse ntsho
Nkwe	+	+	+	+

Ka jalo, “nkwe” e ka supiwa ka diponagalo tsa bokao tse di jaaka [+setshedi], [+katse], [+mmala] le [+dikolokolo]. Sa bofelo, mafoko a ka supa kgotsa a kaya lesupiwa kgotsa selo se le sengwe; sekai, “kopadilalelo (naledi ya maitsoa)” le “mphatlhalatsane (naledi ya masa)”. Fa godimo ga fao, lesupi le ka tlhagisiwa ka molokololo wa ditokololo tsa lefoko; le ka tlhagisiwa ka go tshwaya dilo le go raya batho maina.

4.4.2 Bokao

Lereo “bokao” le farologane le “lesupi” ka gone bokao jwa lefoko bo tlhaloswa ka bokao jwa lefoko le lengwe. Sekai, bokao jwa letlhaodi “mokogo/fedile/bopame/marapo” le kaya “otile” kgotsa “mosesane”. Ka tsela e, mongwe a ka tlhaloganya kgotsa a neela bokao jwa lefoko leo. Bokao jwa lefoko bo ka tlhagisiwa ka lefoko le le lengwe kgotsa ka ditlhaloso tse dileele jaaka dikapolelo le dipolelo. Mo thutisong e, re lebelela dikamano tsa bokao jwa mafoko, e seng tsa bokao jwa dikapolelo le dipolelo.

(1) Dikamano tsa thefosano ya mafoko le tatelano ya mafoko

Dikamano tsa bokao di ka tlhagiswa ka dikamano tsa thefosano ya mafoko ga mmogo le tatelano ya mafoko mo dipolelong. Dikakanyo tse pedi tse di botshiwa ka dikai tse di latelang:

(a) The **poor** rise at dawn. ***Bahumanegi** ba tsoga ka makuku.*

(b) The **rich** rise at dawn. ***Bahumi** ba tsoga ka makuku.*

Mafoko a a gateletsweng ka bontsho mo dipolelong (a) le (b) a amana ka thefosano ka gonne a a refosana mo maemong a a tshwanang a tiragalo. Mafoko a mangwe a a neng a ka tshwanelega mo maemong a ke “ba ba itekanetseng”, “balwetse”, “ba ba kima” le a mangwe a mantsi. Thefosano ya ona e diragala ka gonne mafoko a a dira tiro e e tshwanang ya popopolelo mo polelong. Fa godimo ga fao, thefosano ya ona e tshwara melao ya popopolelo mo polelong.

Mme fela, kamano ya tatelano ya mafoko mo popopolelong e kaya kopanyo ya mafoko go bopa polelo. Sekai, mo polelong (a) mafoko “bahumanegi”, “ba”, “tsoga”, “ka” le “makuku” a amana ka go latelana ga ona mo polelong ka gonne a golagantswe go bopa polelo “Bahumanegi ba tsoga ka makuku.”

4.4.3 Mefuta ya dikamano tsa bokao

Mo karolong e, re lebelela molokololo wa mefuta ya dikamano tsa bokao e e bonwang mo gare ga mafoko, jaaka go tshwana ga bokao (makaelagongwe), go latolana ga bokao (malatodi), go amana ga bokao (bokaobontsi), bokao jo bo sa amaneng mme popego e tshwana (mafokotshwana/mainatshwana), le kakaretso ya bokao (maakarediwa).

(1) Makaelagongwe

Fa re ka go botsa potso e e latelang o ka e araba jang? Ke eng bokao jwa lereo “makaelaongwe”?

Ditlhaloso tse di tlwaelegileng tse di latelang di tla go thusa go tlhaloganya bokao jwa makaelagongwe.

Tafole 4.4: Ditlhaloso tsa makaelagongwe

Tlhaloso	Mokwadi
Mafoko a mabedi kgotsa go feta, ke makaelagongwe, fa a na le bokao jo bo tshwanang.	Lyons (1968:447–448)
Mafoko a mabedi ke makaelagongwe, fa a na le bokao jo bo tshwanang.	Löbner (2002:46)
Mafoko ao go tshwanang ga bokao jwa one go leng mo pontsheng go feta dipharologano tsa one.	Cruse (2000:156)
Makaelagongwe ke mafoko a a farologanang ka tumiso mme a na le bokao jo bo tshwanang.	Saeed (1997:65)

Se se tlhagelelang thata mo ditlhalosong tse ke gore makaelagongwe a kaya go tshwana ga bokao. Mme fela, ditlhaloso tse di ka kgaoganngwa go ya ka ditlhopha tse pedi, ka gonne dipharologanyo tsa tsona di sa itemose bonolo. Bakwadi ba ditlhaloso tse di mo setlhopheng sa ntlha (Lyons 1968 & Löbner 2002) ba sekaseka makaelagongwe go ya ka bokaelagongwe jo bo feletseng kgotsa makaelagongwetota.

Go ya ka Lyons (1968), mafoko a mabedi kgotsa go feta ke makaelagongwe fa e le gore a kgona go refosana mo maemong a a tshwanang, ntle le go fetola bokao jwa polelo. Tlhaloso e, e ikaegile mo go makaelagongwetota.

Bakwadi ba ditlhaloso tse di mo setlhopheng sa bobedi (Cruse, 2000 le Saeed, 1997) ba tsaya makaelagongwe jaaka mafoko a mabedi kgotsa go feta a a nang le go tshwana le go farologana ka bokao. Fa godimo ga fao, go tshwana ga ona go gatelelwa thata go feta go farologana ga ona. Kakanyo e, e tlhagisa makaelagongwe a a bapileng.

Makaelagongwetota

Makaelagongwe a mofuta o a bidiwa ka mareo a a farologaneng, jaaka makaelagongwetota, makaelagongwe a a tletseng, makaelagongwe a a feletseng. Lereo “makaelagongwetota” le kaya setshwano se se tletseng sa bokao jotlhe jwa mafoko a mabedi kgotsa go feta, mo maemong otlhe.

Sekai, mafoko “go tlotlela”, “go anela” le “go bega”, a ka tlhaloswa jaaka makaelagongwetota. Lebaka ke gore a tshwana tota ka bokao (ga gona le pharologano e e iphitlhileng). Mme fela, mo thutapueng go a dumelwa gore makaelagongwetota ga a teng, kgotsa a a welwa, ga a a tlwaelega, ga a tlalatlala mo dipuong/malemeng.

Makaelagongwe a a bapileng

Makaelagongwe a a bapileng ke lereo la sešweng, le le tseneng mo thutapueng ka thuso ya Bathanodi. Ka dinako tse dingwe a bidiwa makaelagongwe a tlhaloganyo, a tlhaloso, a tumelo le kganetso, kgotsa a masupi. Bokao jwa makaelagongwe a a bapileng bo tlhagelela mo ditlhalosong tsa ga Cruse (2000) le Saeed (1997), ba ba a tlhalosang go ya ka go tshwana le go farologana mo bokaong. Makaelagongwe a tsewa jaaka mafoko a a nang le bokao jo bo tshwanang, mme fela a na le dipharologano tse di nnye tse di iphitlhileng. Mofuta o wa makaelagongwe o ka bontshwa ka sekai se se latelang (se se neng se filwe ke Cruse 2000:159 kwa tshimologong):

John was **killed** but I can assure you that he was **not murdered**, madam.

Pule o **bolailwe** mme nka go netefaletsa gore **ga a bolawa ka maikaelelo**, Mma.

Mafoko “killed” (bolaile/bolailwe ka phoso) le “murdered” (bolaile/bolailwe ka maikemisetso) ke makaelagongwe a a bapileng ka gonne a tshwana ka bokao jwa **go tlhola loso lwa mongwe kgotsa sengwe**. Pharologano magareng ga mafoko a ke gore **to murder (go bolaya ka maikemisetso)** ke selo se o se ikaeletseng e bile ke tlolomolao, etswa **to kill (go bolaya ka phoso)** go kaya gore polao kgotsa loso lo ga se la maikaelelo ke ka phoso.

Mefuta ya makaelagongwe a a bapileng

(i) Makaelagongwe a bokao jwa tlhamalalo

Makaelagongwe a a bapileng ke mafoko a a farologanang go ya ka bokao jwa tlhamalalo. Lereo “bokao jwa tlhamalalo” le tlhaloswa go ya ka tlhaloso ya lefoko ka mokgwa o le leng ka teng, tlhaloso e e tlhamaletseng ya lefoko e e sa ikaegeng mo maemong a tiragalo. Se se kaya gore mafoko a, a na le bokao jo bo tshwanang kgotsa jo bo tlhamaletseng. Sekai, madiri “go tlotlela”, “go anela” le “go bega” ke makaelagongwe a a amanang ka bokao jwa tlhamalalo ka gonne a na le bokao jo bo tshwanang jo bo tlhamaletseng.

(ii) Makaelagongwe a dikapuo

Mo mofuteng wa makaelagongwe a dikapuo re na le makaelagongwe a a nang le bokao jo bo tshwanang ka ntlha ya gore a wela mo dikapuong tse di farologaneng. Dikapuo di kgaogangwa go ya ka mefuta e mebedi, e leng dikapuo tsa dikgaolo le dikapuo tsa loago. Ya ntlha e bontshiwa ka dikai tse di latelang:

Seesimane sa Britani

autumn (*letlhafula*)

lift (*setsholetsi*)

Seesimane sa Amerika

fall (*kgwetla*)

Elevator(*setsholetsi*)

Mafoko a ke makaelagongwe a bokao jwa dikapuo ka gonne a wela mo dikapuong tsa dikgaolo. A mabedi a ntlha ke mafoko a Seesimane sa Britani, fa a mabedi a bobedi e le a Seesimane sa Amerika.

Makaelagongwe a ka tlholwa gape ke ditaele tsa puo tse di farologaneng, jaaka puo ya botsalano, ya semmuso le ya dikwalo. Dikai tsa makaelagongwe a ditaele tsa puo ke:

Puo ya semmuso

obtain (*go amogela*)

provide (*go tlamela*)

Puo ya

botsalano

get (*go bona*)

give (*fa/naya*)

Mafoko a mabedi a ntlha ke a setaele kgotsa puo ya semmuso, fa a mabedi a mangwe e le a puo ya botsalano.

Makaelagongwe a ka tlhagisiwa gape ka dikapuo kgotsa ka puisano e a dirisiwang mo go yone. Dikai tse di maleba ke:

matrimony (*tshwaragantsho*)

marriage (*kemiso*)

wedlock (*lenyalo*)

Lefoko la ntlha ke la puo ya semolao, la bobedi ke la puo ya bodumedi, fa la bofelo e le la semolao le bodumedi.

(iii) Makaelagongwe a a tlhalosang maikutlo

Makaelagongwe a ka tlhaolwa gape go ya ka boleng jwa maikutlo. Ka tsela e, makaelagongwe a tlhalosa maikutlo a sebui mabapi le se a buang ka sona. A mangwe a ka nna mo bogareng; a mangwe a tlotlomatsa; a tlhapaola kgotsa a nyenyefatsa. Sekai, akanya ka ga matlhaodi a a latelang:

slim (*monnyane/nnyenyana*)

skinny (*fedile/otile/mokogo*)

thin (*mosesane*)

Mafoko a ke makaelagongwe a a bapileng ka ntlha ya bokao jwa ona jo bo tlhagisang maikutlo. Lefoko la ntlha (*monnyane*) le a tlotlomatsa; la bobedi (*otile/mokogo*) le a tlhapaola; la bofelo (*mosesane*) le mo bogareng.

(iv) Makaelagongwe a popego

Makaelagongwe a a bapileng a ka tlhaolwa gape go ya ka ditekanyetso kgotsa dithibelo tsa thulaganyo ya mafoko mo polelong. Ka dinako tse dingwe ditekanyetso tse di bidiwa dithibelo tsa tlhopho. Dithibelo tse di re thusa go tlhola makaelagongwe go ya ka tiriso ya

one, ka gonne di supa maemo le mabaka a lekaelagongwe le le rileng le dirisiwang mo go one. Ka jalo di latela melao ya popopolelo mo tirisong. Sekai, mafoko “handsome” le “pretty” ke makaelagongwe ka gonne a na le bokao jo bo tshwanang. Mme fela, a laolwa ke dithibelo tsa tlhopho kgotsa thulaganyo ya mafoko tse di farologaneng; ka gonne kakanyo “handsome” e golaganngwa le “monna” fa kakanyo “pretty” e golaganngwa le “mosetsana”.

(2) *Malatodi*

Molokololo wa mofuta o wa kamano ya bokao o tletse ka mareo a a gakang a a tlhakanyang tlhogo a a ganetsanang. Mofuta o o tlwaelegile ka leina: lelatodi, bokao jo bo kgaatlhanong, le kganetsano ya bokao.

Fa re ka go botsa potso e e latelang, o tla e araba jang?

Ke eng bokao jwa lereo “lelatodi”?

Ditlhaloso tse di latelang di tla go thusa go tlhaloganya lereo le.

Tafole 4.5: Ditlhaloso tsa lelatodi

Tlhaloso	Mo(Ba)kwadi
Lelatodi ke lefoko le le ganetsanang le lefoko le lengwe ka bokao.	Richards, Platt le Weber (1985:14)
Lelatodi le kaya ka kakaretso mofuta yotlhe ya bokao jo bo ganetsanang.	Crystal (2008:28)
Lelatodi le kaya kganetsano ya bokao.	Lyons (1968:460)

Se se ipoapoeletsang mo ditlhalosong tsotlhe tse, ke gore malatodi ke mafoko a a farologanngwang go ya ka dipharologano tsa bokao jwa one. Ka tsela e, “lelatodi” le dirisiwa jaaka leakaretsi go kaya mofuta yotlhe ya kganetso. Ka jalo, lereo le le a etsaetsa, le a gaka ka gonne lelatodi le tsewa jaaka mofuta wa kganetsano ya bokao. Go thibela ketsaetsego e, re dirisa “kganetsano ya bokao” jaaka leakaretsi, re bo re dirisa “lelatodi” jaaka mofuta wa lona.

Mefuta ya kganetsano ya bokao

(i) Malatodi a a sa fetogeng (a a sa kgoneng go fetolwa boleng)

Mo dikwatareng tse dingwe mofuta o wa lelatodi o bidiwa tlatsano (Lyons 1968) gape malatodi a a tlatsanang, malatodi a a kgaatlhanong le malatodi a mafokomabedi/dikarolopedi. Kamano e e diragala magareng ga mafoko a a jaaka “tshela” le “tlhokofetse”; “monna” le “mosadi”; “monosi” le “motserwe”.

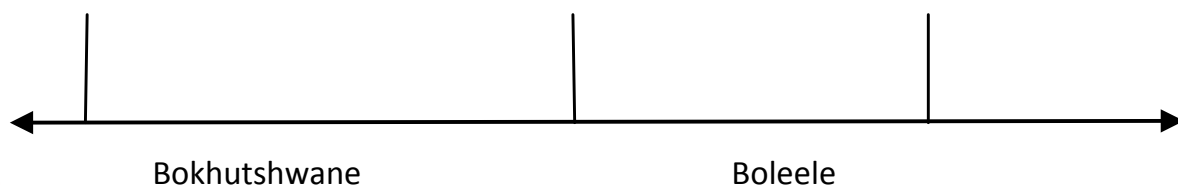
Lyons (1968:461) o tlhagisa mofuta o wa kganetsano ya bokao jaana: “Ke ponagalo ya dikarolopedi tseo tsa mafoko gore kganetso ya e nngwe e bo e kaya tumelo ya e nngwe; fela jalo, tumelo ya e nngwe e bo e kaya kganetso ya e nngwe”.

Sekai, polelo **Pitso ga a nyala** e kaya gore **Pitso ke lekgwatlha**; gape polelo **Pitso ga se lekgwatlha** e kaya gore **Pitso o nyetse**. Malatodi a, a na le dikarolo tse pedi fela tsa mafoko, e bile tlhopho ya karolo e nngwe e tlogela karolo e nngwe.

(ii) Malatodi a a fetogang (a a kgonang go fetolwa boleng)

Malatodi a a farologanngwa ka ponagalo ya bokao eo a nang le yona. Tiriso ya mafoko a ga e tshwane gotlhelele ka gonne kganetso ya lefoko le lengwe ga e kaya tumelo kgotsa bonnete jwa lefoko le lengwe. Sekai, fa re re “Pitso ga a moleele” ga re reye gore **Pitso o mokhutshwane**. Re ka tswa re raya gore **Pitso ga a mokhutshwane** e bile **ga a moleele**.

Lelatodi la mofuta o ke leamanyi ka gonne le tlhoka go bapisiwa kgotsa go tshwantshanngwa le selo se sengwe. Lelatodi la mofuta o le bontshwa ka tswelelo ya lona, ka tsela e e latelang:

Setshwantsho 4.2: Tsweledi ya malatodi a a kadiwang/a phetogo

(iii) Malatodi a a amanang le a a sa amaneng ka popofoko

Mafokomabedi kgotsa dikarolopedi tsa malatodi a, di amana ka popofoko ka gonne le lengwe la malatodi a le bopilwe go tswa mo go le lengwe. Se se ka dirwa ka kganetso (sk [bontle]/ [ga se bontle]) kgotsa ka lekgokedi (sk friendly [botsalano] /unfriendly [ga a na botsalano]).

Ka Sesotho sa Lebowa, sekai, megatlana ya ledirolodi, **-og-** le **-oll-** e dirisiwa go supa kganetsano ya bokao. Sekai [-tla] (tlaya)/ [-tloga] (tsamaya) le [-tlema] (bofa)/ [-tlemolla] (bofolola). Malatodi a ka nna a sa amane ka ntlha ya fa le lengwe la malatodi le sa ntshiwa kgotsa le sa bopiwa go tswa mo go le lengwe.

(iv) Malatodi a tekatekano/tumalano

Mofuta o wa kamano o diragala magareng ga mafoko a a jaaka “reka” le “rekisa”. Dikai:

- (1) *Pule o rekisetsa Pitso peretshitswana.*
- (2) *Pitso o reka peretshitswana mo go Pule.*

Polelo ya bobedi ke lelatodi le le lekalekanang/dumalanang le polelo ya ntlha, kgotsa polelo ya ntlha ke lelatodi le le dumalanang le polelo ya bobedi, ka gonne go reka sengwe mo

mothong yo mongwe go kaya gore sengwe sona se rekiseditswe mongwe. Kamano e e diragala gape magareng ga dipopego tsa tira le tirwa.

Tirwana

Araba nngwe le nngwe ya dipotso tse di latelang go ya ka dipolelo tse di tshwailweng (a), (b), (c) le (d):

1. Neela mefuta ya kamano ya bokao mo mafokong a a gateletsweng ka bontsho, mo dipolelong tse di neilweng tse.
2. Dikamano tsa thefosano ya mafoko kgotsa tsa tatelano ya mafoko (kgotsa tsone ka bobedi), di dirisitswe jang mo polelong nngwe le nngwe?
  - (a) ... *Ka jalo, ke tsere matsatsi go tlhokomela go **tlhatlogela** kwa setlhoeng. **Monamelo** o ne o le bonolo thata ...*
  - (b) (i) Pitso **o rata** ditlhapi.
  - (ii) Ditlhapi **di itumedisa** Pitso.
  - (c) (i) Sello **o rekiseditse** Mpule lopotseta.
  - (ii) Mpule **o rekile** lopotseta mo go Sello.
  - (d) ... *basetsana ba ba farologaneng ka dipopego le bokima le tlhaloso, basetsana ba meriri e metelele e e tlhamaletseng go fitlha mo mathekeng, basetsana ba meriri e e logilweng, basetsana ba meriri e e dirilweng ntlha, basetsana ba ba apereng dikgete **tse dikhutshwane**, basetsana ba ba apereng dikgete **tse ditelele**, basetsana ba basweu, ba bahibitswana, ba basetlha, ba bantsho... basetsana **ba bakima** le **ba basesane**, **ba bakhutshwane** le **ba batelele**, **ba ba phepa** le **ba ba ditshila**, le basetsana ba matswele **a makima** le basetsana ba mafatlha **a a phaphathi**. (Lodge 1994:194).*

Pegelo

Mo go (a) mafoko a a gateletsweng ka bontsho ke makaelagongwe a a bapileng ka gonne a na le bokao jo bo bapileng kgotsa jo bo tshwanang. Pharologano magareng ga mafoko a ke gore “go tlhatloga” ke lereo la semmuso, fa “go namela” e le lereo le le mo bogareng. Fa godimo ga fao, mafoko a a amana ka thefosano mo polelong ka gonne a ka refosana mo polelong e le esi. Gape a amana ka tatelano ya ona mo polelong ka gonne, jaaka go bontshitswe mo sekaing, a ka golaganngwa kgotsa a kopanngwa go bopa polelo.

Mafoko a a gateletsweng ka bontsho mo go (b) ke makaelagongwe a a bapileng a a tlhalosang dithibelo kgotsa ditekanyetso tsa tlhopho. Lebaka ke gore lediri “go rata” le tlhoka sediri se e leng motho; fa “itumedisa” le fetoletsa Pitso go nna sedirwa.

Mo go (c) kamano ya bokao e e tthagisiwang ke kganetsano ya bokao ya “tumalano/tekatekano” ka gonne (i) ke lelatodi le le lekalekanang/dumalanang le (ii).

Mo go (d) dikarolopedi tsa mafoko tse di latelang di tthagisa kamano ya bokao ya kganetsano ya bokao jwa mofuta wa malatodi a a kadiwang kgotsa a phetogo:

- ☐ tse dikhutshwane kgatlhanong le tse ditelele
- ☐ ba bakima kgatlhanong le ba basesane
- ☐ ba bakhutshwane kgatlhanong le ba batelele

☒ phepa kgatlhanong le ditshila

☒ a a makima kgatlhanong le a a phaphathi

Mafokomabedi mangwe le mangwe mo go (d) a tlhagisa kamano ya thefosano le kamano ya tatelano, ka bobedi ba tsona. Mafokomabedi a, a amana ka thefosano ka gonne lefoko lengwe le lengwe la mafokomabedi mangwe le mangwe le refosana le le lengwe. Gape a amana ka tatelano ka gonne mafoko a bobedi jo bongwe le jo bongwe a kopantswe go bopa polelo.

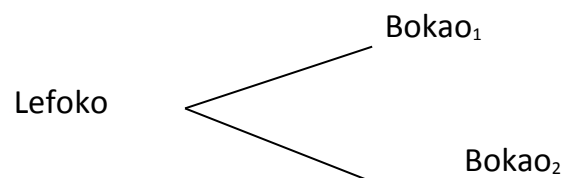
---

(3) Bokaobontsi le mafokotshwana/mainatshwana

Dikamano tsa bokao tse pedi tse, di kgaoganngwa mmogo kgotsa di bewa mmogo mo setlhopheng se le sengwe ka gonne di amana thata e bile go thata go di farologanya. Lebaka le lengwe la go bewa mmogo ke gore bobedi jo bo tlhola bokaobontsi.

Bokaobontsi

Lefoko “bokaobontsi” le na le dipopi tse pedi, e bong *bokao-* le *-bontsi*. Ka jalo lereo le le kaya lefoko le le nang le bokao jo bo ntsi kgotsa lefoko le le tlhaloganngwang ka ditsela tse di ntsi. Lefoko le le tlhaloswa jaaka bokao jo bo ntsintsi kgotsa losika lwa bokao jo bo golaganeng. Lefoko le “bokaobontsi” le na le bokao jo bo amanang ka ditsela tse pedi kgotsa go feta. Bokaobontsi jo bo ka amana ka lebaka la gore mafoko a teng a tswa mo lotsong lo le lengwe e bile a dira tiro e e tshwanang. Bokao jwa ntlha e ka nna jo bo tlhamaletseng, fa bokao jwa bobedi e le tshwantshiso kgotsa karolo ya puo. Kamano e ya bokao e bontshiwa ka tsela e e latelang:

Setshwantsho 4.3: Bokaobontsi

Lebelela dikai tse di latelang:

- (1) *tlhogo ya motho*
- (2) *tlhogo ya lefapha kgotsa sekolo*

Lefoko “tlhogo” mo dikaing tse, le na le bokaobontsi ka gonne le na le bokao jo bo gabedi jo bo amanang. Lefoko la ntlha ke tlhogo ya motho, fa la bobedi e le mookamedi kgotsa moeteledipele wa lefapha (e bile le bopilwe go tswa mo bokaong jwa ntlha).

Sekai sa bobedi ke:

Pitso ke phokojwe e e boferefere e e tsofetseng

Mo sekaing se, lefoko “phokojwe” le na le bokaobontsi ka gore bokao jwa ntlha bo raya phologolo e e tlhaga; fa bokao jwa bobedi bo kaya maitsholo a ga Pitso a a bapisiwang le a ga phokojwe.

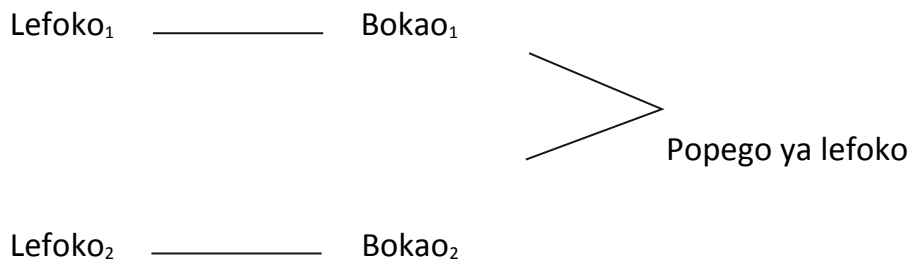
Mafokotshwana/mainatshwana

Mafokotshwana ke mafoko a mabedi kgotsa go feta a a tshwanang ka tumiso le mopeleto (kgotsa a tshwana ka nngwe ya dintlha tse), mme fela a sa amane ka bokao. Sekai:

Bank₁ (n) – *leriba la noka/leokariba*

Bank₂ (n) – *setheo se se amogelang, adimang le go tlhokomela tšhelete*

Mafoko “bank”₁ le “bank”₂ ke mafokotshwana ka gonne a na le popego e e tshwanang, le bokao jo bo sa amaneng. Mafoko a, a ka bo a le bokaobontsi fa a ka bo a na le bokao jo bo amanang. Mafokotshwana a tlhagisiwa mo setshwantshong ka tsela e e latelang:

Setshwantsho 4.4: Mafokotshwana/Mainatshwana

(i) Tlholego ya mafokotshwana mo puong

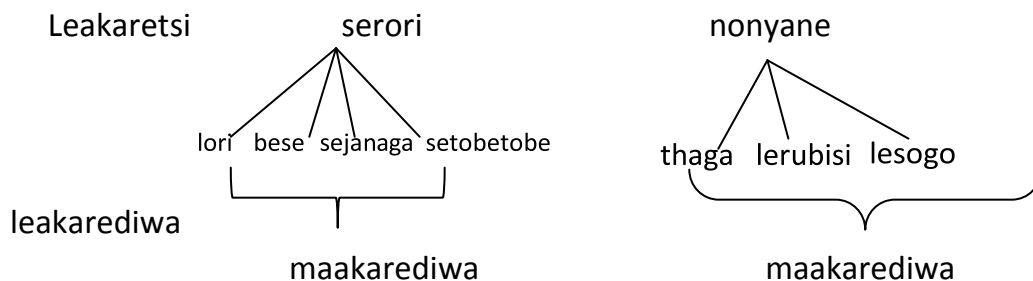
- Tlholego ya mafokotshwana e ka tswa e le ka sewelo. E ka tswa e le ditlamorago tsa phetogo ya medumopuo fa dipuo di ntse di tlhabololwa. Sekai, mafoko “knight” le “night” ke mafokotshwana ka ntlha ya mabaka a hisetori. Bogologolo, tumiso ya mafoko a e ne e farologane, moo modumo wa ntlha [k] mo go “knight” o neng o dumisiwa.
- Motswedi o mongwe wa mafokotshwana e ka tswa e le ka kadimo. Sekai, mafoko “match” (motshameko kgotsa tsereganyo) le “match” (letlhokwana la mokgwaro/metšhese) ke mafokotshwana ka lebaka la kadimo. Lefoko la bobedi (letlhokwana la mokgwaro) le adimilwe go tswa mo lolemeng lwa Sefora.
- Tlholego e nngwe ya mafokotshwana e ka nna ka khutshwafatso. Sekai, lefoko “fan” (morati/molatedi wa modiragatsi, motshameki, seopedi) ke popego e e khutshwafaditsweng ya “fanatic” (go tlala lerato/go rata sengwe thata). Ka jalo, ke lefokotshwana la “fan” (e e fokang phefo).

(ii) Kgaoganyo ya mafokotshwana go ya ka mafokotshwanatota, mopeletotshwana le ditumatshwana

- *Mafokotshwanatota* - ke mafoko a a tshwanang ka mopeleto le ka tumiso, etswa a sa amane ka bokao. Sekai, “match” (tsereganyo) le “match” (letlhokwa).
- *Mopeletotshwana* - ke mafoko a a tshwanang ka mopeleto mme a farologana ka popego le bokao. Sekai, “tear” (keledi) (leina: thoti ya metsi e e elelang go tswa mo matlhong) le “tear” (kgagola) (lediri: go kgagola diaparo).
- *Ditumatshwana* ke mafoko a a tshwanang ka tumiso le popego mme a farologana ka mopeleto le bokao. Sekai, “sea” (lewatile) le “see” (bona). Ke ditumatshwana ka gonne a dumisiwa ka go tshwana gape ke mopeletotshwana ka gonne a farologana ka mopeleto le ka popego ya modumo e bile a na le bokao jo bo sa amaneng).

(4) Maakarediwa

Maakarediwa a kaya kakaretso ya bokao. Sekai, lefoko lengwe le lengwe le: “lori”, “bese”, “sejanaga” le “setobetobe” ke leakarediwa la “serori” ka gonne bokao jwa lengwe le lengwe la mafoko a bo akareditswe mo bokaong jwa “serori”. Go ntse fela jalo le ka ga “thaga”, “lerubisi” le “lesogo” ka gonne ke maakarediwa a “nonyane”; bokao jwa lefoko lengwe le lengwe bo akareditswe kgotsa bo wela mo bokaong jwa “nonyane”. Mafoko “serori” le “nonyane” ke mareo a bogolo (maakaretsi) ka gonne a a akaretsa; fa “thaga”, “lerubisi” le “lesogo” e le mareo a bonnye (maakarediwa) ka ntlha ya gore nngwe le nngwe ya tsone e na le tlhago e e rileng. Kamano magareng ga maakaretsi (bogolo) le maakarediwa (bonnye) e tlhagisiwa mo setshwantshong jaana:

Setshwantsho 4.5: Kamano magareng ga mareo a bogolo le bonnye

A o ka kgona go neela dikai tsa gago tse di maleba?

ITEKO

1. Kamano ke eng magareng ga bokao le lesupi?
2. Bontsha gore diponagalo tsa bokao di ka dirisiwa jang go senola dipharologano tsa bokao magareng ga mafoko “prince” (morwakgosi) le “princess” (morwadiakgosi).
3. Neela ditsela tse tharo tsa go lokolola bokao jwa lefoko.
4. Go tewa eng ka “kamano ya thefosano” le “kamano ya tatelano”? Ditekanyetso kgotsa dithibelo tsa tlhopho di amega jang mo dikamanong tse?

5. Neela mofuta wa malatodi a a neilweng jaaka dikai tsa nngwe le nngwe ya dikarolopedi tsa mafoko a a latelang: “thata/boleta”, “rata/tlhoya” le “kgolwana/nnyenyana”.
6. O ka farologanya jang magareng ga makaelagongwetota le makaelagongwe a a bapileng?
7. Dipharologano ke eng magareng ga mafokotshwana le mafoko a bokaobontsi?
8. O ka tlhalosa jang maakarediwa?

4.5 BOKHUTLO

Jaamong ka gore o feditse thutiso e, re tshepa gore o tlhaloganya ka bophara gore “thutabokao” e ka ga eng. Re ne re lebile thata bokao jwa lefoko, mme fela o tshwanetse wa gakologelwa gore thutabokao e rarabolola gape bokao mo dipolelong; kgotsa le go feta, e sekaseka bokao mo ditokololong tse dikgolwana tsa puisano. Re tlhalositse mareo a a botlhokwa a a jaaka “bokao” le “lesupi”; dithibelo kgotsa ditekanyetso tsa tlhopho ya mafoko; molokololo wa ditokololo tsa lefoko; dikamano tsa thefosano le tatelano ya mafoko; le dikamano tse di farologaneng tsa bokao. Re go rotloetsa gore o tlaletse ka dikai tsa loleme lo o lo itlhophetseng lwa Seaforika, go oketsa tseo re di tlhagisitseng mo thutisong e. Gakologelwa gore re kgaogantse “bokao” go ya ka ditlhopho tse tharo mo go karolo 4.2 e e kwa godimo kwa. Mo thutisong e e latelang, re lebelela fela setlhopho sa bobedi seo mo go sona bokao e leng karolo ya puisano (puisano ya mafoko le ya matshwao).

METSWEDI

- Cruse, DA. 2000. *Lexical semantics*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Crystal, D. 2008. *A dictionary of linguistics and phonetics*. 6th edition. Oxford, Cambridge, MA: Blackwell Publishers.
- Fawley, FR. 1992. *Semantics*. London: Longman.
- Hurford, JR & Heasley, B. 1983. *Semantics: A course book*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Kreidler, C. 1998. *Introducing English semantics*. London: Routledge.
- Löbner, S. 2002. *Understanding semantics*. London: Arnold.
- Lodge, D. 1994. *Changing places*. Bath: Sterling Audio.
- Lyons, J. 1968. *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Lyons, J. 1977. *Semantics vol 1*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Richard, JC, Platt, J & Platt, H. 1992. *Dictionary of language and teaching and applied linguistics*. London: Longman.
- Saeed, JI. 1997. *Semantics*. Oxford: Blackwell.

YUNITI ITHUTO 5

Tlhaeletsano ka go bua le ka go se bue

NB Sekere & KY Ladzani

5.1 MATSENO

Yuniti ithuto e e fetileng e ne e tthalosa puo jaaka karolo nngwe ya tlhago. Jaanong, mo yuniti ithutong e, re ya go lebelela dilo dingwe tse di buiwang/dirwang ka go bua kgotsa ka go se bue jaaka didiriswa tsa tlhaeletsano.

Fa o ka tlhaloganya ka fa tlhaeletsano e dirang ka teng, o tla thusega thata ka gonne seno se, se tla tthatlosa tlhaeletsano ga gago le batho ba bangwe. Mo yuniti ithutong e, o ya go ithuta ka fa o ka dirisang kitso ya gago ka teng mo thulaganyong ya tlhaeletsano mo mafelong a a farologaneng go tshwana le mo o tsamayang teng, mo mafelong a boithutelo; go tlhokomela maikaelelo a gago ka dinako tsotlhe fa o tlhaeletsana le batho ba bangwe; go tila maparego otlhe a a ka tlhagelelang mo tlhaeletsanong ya gago le batho ba bangwe le go dirisa dikai ka go bua kgotsa go se bue go tlhagisa bokao jwa se o tlhaeletsang ka ga sona.

Dipoelothuto

Kwa bokhutlong jwa yuniti ithuto e, o tla bo o kgona go:

- Tlhalosa kgolagano/botsalano magareng ga tlhaeletsano ka go bua le ka go se bue
- Go dirisa tse o ithutileng tsona mo tlhaeletsanong ka go bua le ka go se bue mo maitemogelong a gago a tlhaeletsano a tsatsi lengwe le lengwe
- Tlhalosa gore dikai tsa tlhaeletsano ka go se bue di dirisiwa jang mo go tlhaloseng bokao jwa tlhaeletsano
- Tlhalosa gore ke ka ntlha ya eng puo ya matsogo e amogelesega mo merafeng e mengwe, mme e sa letlelelwa mo go e mengwe

Yuniti ithuto e, e tla go neela tlhaloso e nnyane malebana le dintlha tse di botlhokwa tsa tlhaeletsano mo go tla buiwang ka ga ditlhogo tse di latelang:

- Tlhaeletsano ka go bua
- Tlhaeletsano ka go se bue

Jaaka tlhaeletsano ka go se bue e le karolo ya tlhaeletsano mo go buiwang teng, e na le mosola o mogolo thata mo go bopeng bokao, gape le gore tiriso ya dikhoutu tsa tlhaeletsano ka go se bue di farologane go ya ka ditso tse di

Tlhaeletsano ka go bua le ka go se bue 87

farologaneng, go mosola thata go tlhokomela ka botlalo ntlha e ya tlhaeletsano.

Fa re akanya ka tlhaeletsano, re tsaya gore re akanya ka melaetsa e e buiwang. Fela mokgwa o re tlhaloganyang melaetsa ka teng, go itshetlegile ka mafoko a le mantsi e seng ka lefoko le le lengwe fela. Segalo sa lentswe, puo ya matsogo, tiriso ya sekgala le tshwaro, puo ya sefathlego, kapodiso ya mafoko le mokgwa o motho yo o tlhaeletsanang a apereng ka ona, tsotlhe tse di na le tlhotlheletso e kgolo mo go tlhaloganyeng dilo ga rona. Sekao: Fa re bontsha motho tsela gore o tshwanetse go tsamaya jang, re dirisa menwana go mo supetsa gore o tshwanetse go ya kae le puo e nngwe ya matsogo go netefatsa ditaelo tsa rona mo go ena. Baithuti ba tlhaeletsano ba kgaoganya puo ya tlhaeletsanao ka dikarolo di le tharo tse kgolo, e leng, tlhaeletsano ka go bua, ka go se bue le tlhaeletsano e e kwadilweng.

Tlhaeletsano ka go bua yona e tlhalosa matshwao a a buiwang le a a kwadilweng a a dirang puo e e rileng go tshwana le Seesimane kgotsa isiZulu. Batho ba ba buang puo e le nngwe ba a tlhaloganyana ka gonne gantsi ba kwala/naya bokao bo bo tshwanang jwa mafoko.

Fa e le tlhaeletsano ka go se bue yona e re kaela ka tlhaeletsano ya batho mo go sa dirisiweng matshwao a a kwadilweng kgotsa a a buiwang, go tshwana le go nyenya kgotsa go tshikinya/dumela/ganetsa ka tlhogo. Le fa e le gore matshwao a tlhaeletsano ka go se bue gantsi mo kopanong ya batho a na le kabelano mo bokaong, bokao jwa mothale oo, gantsi ga se jo bo dirisang ke batho botlhe. Mo merafeng/ditsong tsa maAforika, sekao: gantsi fa motho yo monnye a nyatsa/tlhaetsa mogolo matlho re tsaya gore o makgakga. go bontsha go nna le makgakga ga motho yo monnye go nyatsa mogolo. Fa re ithuta ka ga tlhaeletsano, ga re kgone go farologanya dikarolo tsa tlhaeletsano ka gonne mokgwa o re aparang ka ona le segalo sa lentswe, re naya sekao fela, di kgona go fitlhisana molaetsa sentle fela go tshwana le fa re bua. Matshwao a a dirisiwang mo tlhaeletsanong ka go bua le tlhaeletsano ka go se bue a dirisana mmogo go fitlhisana bokao jwa molaetsa.

Mo dithutisong dingwe tsa go boelela/boelelsa tse di fitlhelwang ka bofelong jwa yuniti ithuto, ga go kitla go nna le pegelo/tsibogelo. Dithutiso, ditiro le dipegelo tse o di newang mo yuniti ithutong e, ke tsona tse di tla go thusang go itshiamisa fa o tla go dira diasanenamente tsa gago gape le go itshiamisetsa tlhatlhobo mo bofelong jwa ngwaga. Ka jalo, go mosola mo go wena go nna le

jenale, e e ka nnang buka, faele kgotsa mofuta wa buka nngwe le nngwe e e ka dirisiwang go kwalela tshedimosetso yotlhe e o ka e tlhokang mo nakong eo.

Tiro

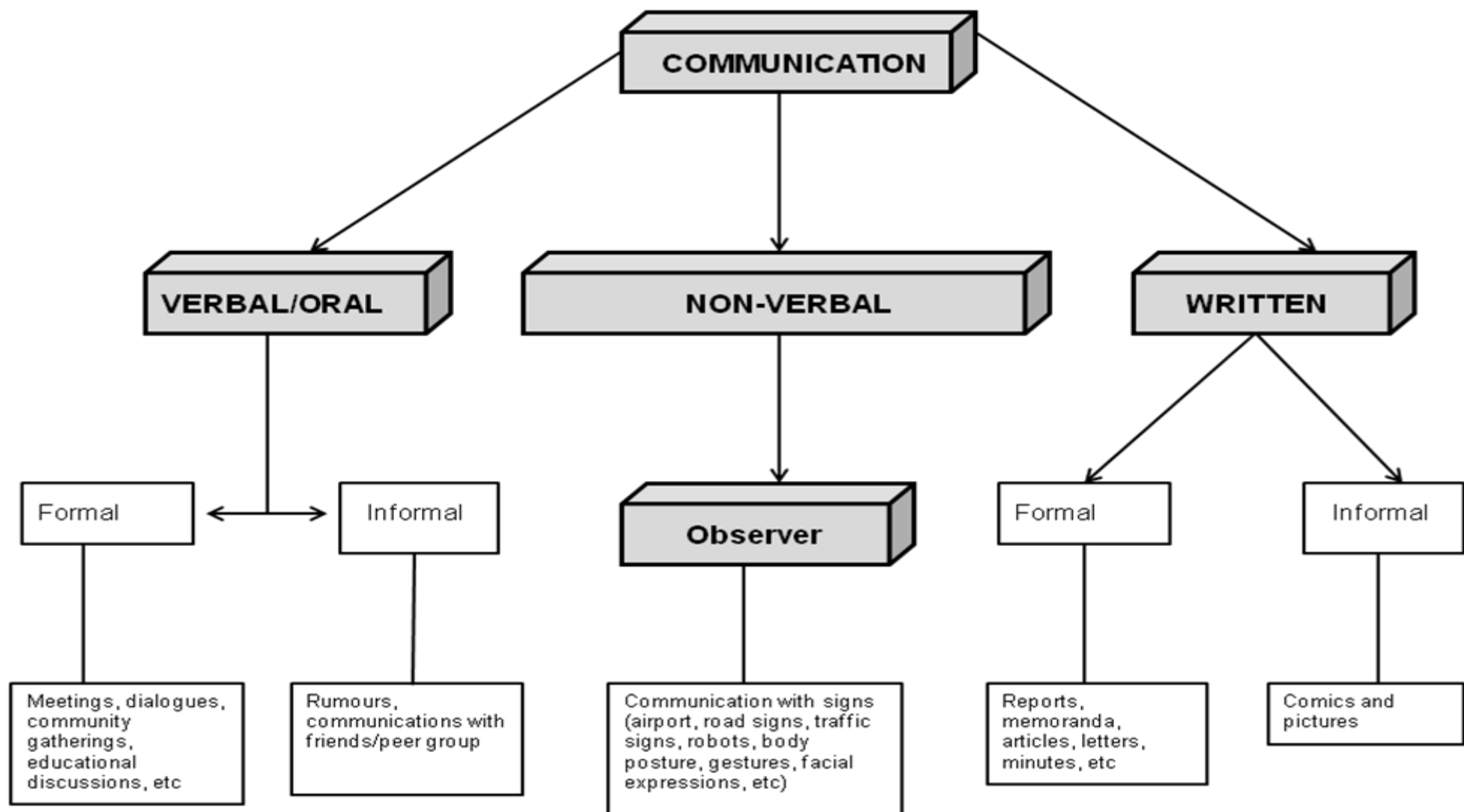
Dipotso tsa kitso ya ntlha

- (a) Ka mafoko a gago, tlhalosa gore o tlhaloganya eng ka tlhaeletsano ka go bua le ka go se bue.
- (b) A o akanya gore batho ba babedi ba ba tswang mo merafeng e e sa tshwaneng ba ka nna le bothata jwa go se tlhaloganyane fa ba dirisa puo ya matsogo? Tshegetsa/sedifatsa karabo ya gago.
- (c) Naya dikao mo tlhaeletsano ka go se bue e ka dirisiwang teng.
- (d) Ke mabaka afe a o a akanyang gore diteng tsa yuniti ithuto e di tla go tswela mosola.

Pegelo/tsibogelo

Tlhaeletsano ka go bua e tlhalosa gore melaetsa e batho ba e buang e fitlhiwa kwa e tshwanetseng go ya teng ka mafoko a a buiwang. Molaetsa o o buiwang ke tlhaeletsano nngwe le nngwe e e buiwang e re e itseng gore ke molaetsa o o buiwang **ka maikaelelo**. Ka mafoko a mangwe, puo e re thusa go tlhaeletsana le batho ba bangwe. Gantsi re dirisa matshwao a a buiwang go tlhaeletsana le batho ba bangwe. Tlhaeletsano ka go se bue e tlhalosa melaetsa e batho ba e buang ka go dirisa mebele ya bona, puo ya matsogo, puo ya sefatlhego, moemo, jalo jalo. Melaetsa e mo go yona go sa buiweng ke melaetsa e e romelwang go tloga mo mothong yo mongwe go ya kwa go yo mongwe kwa ntle ga tiriso ya mafoko kgotsa re e dirisa mo go oketseng se re se tlhagisang mo mafokong a re a dirisang. Se re se dirang/buang ka go dirisa lentswe, puo ya sefatlhego, puo ya mmele, puo ya matsogo le go lebelelana mo matlhong, tsotlhe tse, ke dikao tsa ka moo melaetsa e e sa buiweng e ka romelwang ka teng mo e tshwanetseng go ya gona.

Puo ya matsogo, tshikinyego ya mmele/puo ya mmele, puo ya sefatlhego le go lebelelana mo matlhong, tsotlhe tse, di dirisiwa go tshegetsa tlhaeletsano mo bathong. Ntlha e ya tlhaeletsano ke karolo nngwe e kgolo mo setsong, mme e ka re tliša tlhakatlhakano e kgolo mo magareng ga merafe e e farologaneng. Puo yotlhe ya dikarolo tsa mmele, go tshwana le go dumela ka tlhogo kgotsa go dumedisa mongwe ka tlhogo, tsotlhe tse di na le ditiro tsa tsona tse di farologaneng go ya ka go farologana ga merafe. Puo ya go sadisa/laela motho ka go emisa letsogo le ya go gwetlha/gwaya motho ka monwana le tsona di dirisiwa ka mokgwa o o farologanenggo ya ka go farologana ga merafe. Re dirisa tlhaeletsano ka go se bue ka go dirisa mekgwa e mengwe ya tlhaeletsano kwa ntle ga tiriso ya mafoko. Batho ba bangwe ba ka dirisa puo ya sefatlhego, ya matsogo, puo ya/ka dikai le dilo go romela molaetsa go ya kwa o tshwanetseng teng.

Ka mafoko a mangwe, tlhaeletsano ka boyona ke thulaganyo ya go romela le go amogela molaetsa go thusa batho go abelana ka kitso, maitseo/boitshwaro le dikgono tse ba nang le tsona. Le fa gone re bona tlhaeletsano jaaka mmuisano/puisano, tlhaeletsano ka boyona e na le dikarolo/dilekanyo di le pedi, e leng, tlhaeletsano ka go bua le tlhaeletsano ka go se bue.

5.2 TLHAELETSANO KA GO BUA

Tlhaeletsano ka go bua ke tlhaeletsano e mo go yona go nang le mafoko a a buiwang kgotsa a a kwadilweng. Ka mafoko a mangwe re ka re tlhaeletsano ka go bua e akaretsa mafoko a a buiwang (sekao: go tshwana le go tshwara ditherisano, mo kgasong ya seyaalemowa, dipuisanong/mmuisanong) le mo mafoko a kwadilweng teng jaaka mo makwalong, diphousetareng le mo dibukeng/dikwalweng).

Motheo wa tlhaeletsano ke tlhotlheletsano magareng ga batho. Tlhaeletsano ka go bua ke mokgwa mongwe o batho ba buisanang/tlhaeletsanang ba lebelane mo matlhong. Dingwe tsa dikgopolo/dikakanyo tsa tlhaeletsano ka go bua ke medumo, mafoko, mmuisano/puisano le puo e e kwadilweng.

Gantsi mo tshimogolong, batho ba belegwa ba na le menapekodu e e ba thuswang go ntsha lentswe. Fa ngwana a ntse a gola, o ithuta go bopa medumo e go dira mafoko. Mafoko a mangwe a ka nna tshimologo ya medumo ya tlhago, a mangwe a ka nna a tlhaga mo ditshupong/ditshupetsong tsa go ntsha maikutlo a a rileng, go tshwana le maikutlo a boitumelo, (setshego) kgotsa a maswabi/khutsafalo (selelo). Mafoko fela ga a na bokao bope. Ke batho fela ba ba ka bontshang bokao mo go ona. Bokao bo tsamaisana le mafoko, ka

mokgwa o puo e tlhabololwang ka teng, e leng sengwe se se tlisang tlhabologo mo puong/mmuisanong.

Tlhabologo mo puong e bontsha maemo, go tsenya mafoko mo ditlhopheng tsa bosadi/bonna /bong, boithutelo/boipobolo, setlhopheng sa batho se se lekanang ka dingwaga gape le mo dikarolong dingwe tse batho ba iphitlhelang ba le mo go tsona/dilong dingwe tsa loago. Ke ka go buisana mo re lekanang go fokotsa/tlosa go se tlhaloganyane gongwe le gongwe go go ka nnang teng mo bathong. Fela ka dinako dingwe seno se,se nna bokete thata go ka dirwa. Go tshwana le fa ka nako nngwe re tsaya gore melaetsa ya rona e re e romelang e fitlhamo e tshwanetseng teng ka mokgwa o o nepagetseng, fa go ntse jalo re tsaya gore fa selo sengwe se le botlhokwa/mosola mo go wena se tla nna jalo le mo mothong yo mongwe ntekwane ga go a nna jalo. Tlhaeletsano ka molomo kgotsa mo go bueng e fitlhelwa mo mafelong a mabedi a magolo, e leng, mo puisanong e e mo magareng ga batho le puisano fa pele ga batho. Ka gore tlhaeletsano ka molomo kgotsa mo puisanong ke thulaganyo e e leng teng magareng ga batho, seno se raya gore fa re batla go tlhaeletsana ka tshwanelo, ga re a tshwanela fela go siamisa puo ya rona; gape re tshwanetse go phepatsa ka mokgwa o re buisanang le batho ba bangwe ka teng.

Puisano magareng ga batho le maitshwaro a mantle ke dilo dingwe tse di botlhokwa mo botshelong. Gore o nne motho yo o itshekileng/botho mo tlhaeletsanong, o tshwanetse go tlhokomela gore fa o bua le batho ba bangwe, o se ke wa ba bifela. Go nna le maitseo go botlhokwa thata mo madirelong a kgwebo.

Ka ntlha ya fa go bua e le tiro nngwe e e itlelang ka nosi, ka nako nngwe re feletsa re e dira kwa ntle ga go akanya. Fela maikutlo a e a tlisang ga a phimolege. Ka nako nngwe, mokgwa o o tlwaelegileng wa go bua le batho o ka nna le bothata mo madirelong a kgwebo. A o kile wa nna le kakanyo ya go bontsha maitseo a mantle lwa ntlha fa o kopana le motho, mme ya re fa o kopana le ena wa bua sengwe se se sa itumediseng kgotsa se se tlhabisang ditlhong? Tsona ditshitshinyo tseo tse o sa akanyang ka ga tsona lwa ntlha, mme o di buile, ke tsona tse di tla go senyang leina mo mothong yo o di buileng mo go ena gape di ka se phimolege kgotsa o ka se ke wa kgona go dira sengwe go emela se o tla bong o setse o se buile. Fa go tla mo tlhaeletsano ka go bua, maikaelelo a gago e tshwanetse go tsaya sengwe le sengwe go nna se se mosola go tla go go tlhagisetsa dipholo tse di amogelesegang fa ka fa letlhakoreng le lengwe o fokotsa diphatsa tse di ka tlhologang mo puisanong eo ya gago le batho ba bangwe.

TLhaeletsano ka go bua e ka nna sediriswa se o ka se dirisang go fitlhelela maikaelelo a gago. Selo sa ntlha se se botlhokwa ke gore o tshwanetse go tlosa mekgwa ya gago ka nosi ya go bua le batho kwa ntle ga go rulaganya gore ke eng se o yang go se bua le gore o ya go se tlhagisa jang mo bathong ba o yang go buisana le bona. O tshwanetse go ithuta go itshwara ka tsela e e itumedisang gore o kgone go ipopela leina le lentle mo bathong ka go tlhagisa sentle kgotsa go fetisetsa ditshwaelo tsa gago ka mokgwa o o nepagetseng gape o o nyalelanang le felo fa o leng teng/le batho ba o buisanang le bona. Dilo tse di latelang ke dingwe tsa tse di ka go thusang gore o nne motlhaeletsani/moneeletsani yo o nonofileng/nang le bokgoni jwa go tshwara batho:

- Itlhokomele gore o buang eng/o reng
- Dirisa thulaganyo e e tshwanang le ya tlhaeletsano e e kwadiweng fa o tlhaeletsana le batho ka molomo.
- Pele fa o bua, akanya ka maikaelelo a gago, ntlhakgolo/kakanyokgolo ya gago le batho ba o yang go buisana le
- Rulaganya ka tatelano dikakanyo tsa gago go bopa ngatana e le nngwe ya kgang ya gago.
- Tsaya tshwetso ka mokgwa/tsela e o yang go tlhagisa dikakanyo tseo tsa gago gore di kgone go nyalelana le lefelo/fa o yang go nna teng gape o tseleganye ditshwaelo tsa gago mo monaganong pele o ya go di bua.
- Fa o ntse o bua, lebelela difatlhego tsa batho ba bangwe go bona gore molaetsa wag ago o ngoka batho go ya ka fa o batlang ka teng. Fa go sa nna jalo, boelela/boeletsa, mme o leke gape.

Jaaka re setse re buile fa godimo fa, tlhaeletsano ka go bua e akaretsa tiriso ya mafoko mo puong, mo mokwalong gape le mo go reetseng, sekao: fa motho a baakanya pegu/pegelo ya semmuso kgotsa go reetsa tlhagiso e e rileng.

5.3 TLHAELETSANO KA GO SE BUE

TLhaeletsano ka go se bue yona e akaretsa ditsibosi tse di dirisiwang mo lefelong la tlhaeletsano tse di tlhagisiwang ke mmui wa mafoko le lefelo le a leng mo go lona e leng tsona tse di nang le molaetsa o mogolo mo moamogeding/moreetsing wa molaetsa oo. Ka mafoko a mangwe, tlhaeletsano ka go se bue e mabapi le thomelo le kamogelo ya melaetsa ka mekgwa e e farologaneng kwa ntle ga tiriso ya mafoko. Gape e gabedi. Ke gore e na le maikaelelo le go se nne le ona. Melaetsa e, e akaretsa moemo, tshikinyego ya mmele le puo ya matsogo, tebegu, puo ya sefatlhego, go lebelana mo matlhong, mokgwa wa go apara, tshwara/kamo, modumo le tiriso ya lefelo.

Fa batho ba bua, ga se gantsi mo ba iphitlhelang ba bua kwa ntle ga tlogelo ya mafoko. Fa ba bua, bokao jo bogolo jwa molaetsa bo fitlhiwa ka mokgwa wa go se bue o o salwang morago ke puo ya molomo – ka maikaelelo kgotsa go se na maikaelelo. Ka mafoko a mangwe, molaetsa o o buiwang gantsi o romelwa ka mekgwa e mebedi, e leng, wa go bua le wa go se bue.

Mokgwa wa go se/dirise puo o tla pele ga tlhaeletsano ka go bua ka gonne fa re le bana/masea gantsi re itshetlega mo mokgweng wa go se bue go tlhagisa maikutlo a rona. Maitseo a a ka fa teng a go se bue ke ona a a leng mosola thata mo tlhaeletsanong. Le pele fa motho a bua polelo, moreetsi o lebelela pele puo ya mmele le ya sefatlhego sa mmui, go leka go bona bokao jwa melaetsa ya/ka dikai. Gantsi di lebega e le tsona tse di tshepgalang ka gonne di diriwa fela mo mogopolong gape ke karolo nngwe ya maitseo a letsatsi lengwe le lengwe. Batho ba tsaya gore ditiro tsa melaetsa e e romelwang ka go se bue ke tsa mannete, ke ka ntlha e ba dumelang mo melaetseng eo fa melaetsa e e romelwang ka go bua e ganetsana le yona. Gantsi batho ba tlhaloganya maitseo/mekgwa e e sa buiweng ya batho ba bangwe ka go batlisisa bokao jwa se ba se bonang se diriwa ke batho bao. Tlhaeletsano ka go se bue, bogolosegolo, mo magareng ga ditso e botlhokwa, ka gongwe, ke yona e e nang le maikarabelo mo mathateng a le mantsi mo tlhaeletsanong.

Mo pheletsong, melaetsa e ya dikai e thusa moreetsi go ranola maikaelelo a mmui, ke ka mokgwa o tlhaeletsano ka go se bue e leng mosola thata mo thanolong. Mo puisanong ya letsatsi le letsatsi, go a diragala gore re se ke ra tlhaloganya se motho yo mongwe a lekang go se bua. Gona foo, ke nako e tlhaeletsano ka go se bue e leng mosola teng ka gonne ke yona e e neelang moamogedi dikumako tse di boretšana gore molaetsa o o romelwang o ka tlhaloganngwa jang.

Tlhaeletsano ka go se bue ke mokgwa mongwe o o rileng o o bopang/emelang bokao kwa ntle ga tlhaeletsano ka go bua/tlhaeletsano mo go buiwang teng. E akaretsa puo ya/ka setlhafego, tshikinyego ya mmele le puo ka matsogo. Tlhaeletsano ka go se bue e ka ga go bua kwa ntle ga go ntsha lefoko. E nonofile thatathata, motlhamongwe, go gaisa puo ka boyona. Gakologelwa puo e e reng, “Go dira go gaisa go bua” *“Actions speak louder than words.”* Tlhaeletsano ka go se bue e nonofile le fa ba tsaya karolo/batho ba ba nang le seabe mo go yona ba se gaufi le gaufi/bonane. Mo tlhaeletsanong ya/ka mogala, sekao: bokao jwa molaetsa bo tlhagisiwa ke segalo sa lentswe la mmui wa mafoko. Gantsi katlego ya gago mo tlhaeletsanong le mo kgoaganong/botsalanong di ikaegile ka gore o buisa jang melaetsa e ya tidimalo go tswa mo bathong ba bangwe.

Tiro

A o kile wa nna mo maemong a a rileng mo o ikutlwang gore fa go ka bo go kgonagala o ka bo o fetola se o setseng o se buile mo mothong yo mongwe? Fa e le gore go jalo, re tlhalosetse gore go ne go diragetse eng le gore o rarabolotse jang bothata joo. Fa e le gore seno se diragaletse tsala ya gago, re tlhalosetse gore o siamisitse/baakantse jang bothata jo.

Pegelo/tsibogelo

Mo ditsong tse dingwe, fa o tswaletse molomo ka seatla o a bo o fitlha se sengwe. Motho a ka nna a dira seno go leka go busetsa morago mafoko a a setseng a builwe kgotsa go ithibela go bua sengwe. Fa e le gore motho o mo magareng ga polelo e a e buang, mme a ikgogona/tsipoga ka ponyo ya leitlho, o ntsha/tomola matlho a bo a baya le seatla mo molomong wa gagwe. Gantsi se, se tlhalosa gore o buile sengwe se a neng a sa tshwanela go se bua/o buile sengwe e se ka maikaelelo. Ka jalo, puo ka matsogo ke sekai sa maiteko go busetsa morago mafoko a a setseng a tswile mo molomong wa motho e se selo se a neng a sa ikaelela go se bua. Ka jalo, puo ya matsogo, ke maiteko a dikai go gapeletsa gore mafoko a a setseng a builwe a boele morago ka mo molomong wa gagwe.

Tlhaeletsano ka go bua le ka go se bue 79

Tiriso e e ntseng jaana ya matsogo e tlhalosa dilo di le dintsi tse di farologaneng go tswa mo ditsong/merafeng e e farologaneng.

SETSHWANTSHO 5.2: Tiriso ya matsogo go thiba molomo

Mo ditsong/merafeng e mengwe, setshwantsho se se latelang se bontsha gore mmui o batla go busetsa morago mafoko a a setseng a a buile kgotsa o a ithibela go bua sengwe.

Tlhaeletsano ka go se bue ke nngwe ya dintlha tse di botlhokwa tsa tlhaeletsano, bogolosegolo, e mosola thata mo setsong/morafeng wa maemogodimo. E na le mesola e le mentsi.

5.4 MESOLA YA TLHAELETSANO KA GO SEBUE

Go tswa mo go se mmui a se buang, go na le mesola e le mentsi ya mokgwa wa go se bue – le fa e le gore ena tota ga a tlhokomele se.

Argyle (1988) o feleletsa ka gore go na le mesolamegolo e le metlhano ya mokgwa wa go dirisa puo ya mmele mo tlhaeletsanong ya batho.

- go tlhalosa maikutlo
- go tlhalosa boitshwaro magareng ga batho
- go dira gore se se buiwang/diriwang se salwe morago ke sengwe mo tlhotlheletsanong e e diragalang magareng ga mmui le bareetsi
- go ikemela ka bowena go bontsha botho jwa gago
- go itlama mo go direng diretlo (ditumediso)

Gantsi batho ba dirisa bokgoni jwa go se bue go pateletsa kgotsa go laola ba bangwe gore ba se ke ba dira sengwe; go netefatsa/sedifatsa sengwe; go kgabisa dilo; go gatelela; go tlotla; go laola/naya melawana le go boeletsa/boelela dikapolelo tse di sa kgoneng go ka buiwa/ka go se di bue. Gape tiro ya go se bue e ka nna ya dirisiwa go emela dikapolelo tse di tshwanetseng go buiwa, go tshwana le memo e le mentsi e e farologaneng ya mmele. Tlhaeletsano ka go se bue gantsi ke itlhaloso ya maikutlo, ka jalo, mokgwa mongwe le mongwe wa puo o o diriswang go ikopela mo maikutlong a moamogedi/moreetsi o na le kutlwalo e e pateletsang mo go ona. Ka jalo, re ka re tlhaeletsano ka go se bue e na le melawana e e laolang sengwe le sengwe se se buiwang/diriwang mo mmuisanong/puisanong. Sekao: go tshwara mongwe ka letsogo ke sengwe se se ka bontshang gore o eletsang/batla go bua sengwe le motho yoo kgotsa o eletsang go tsenya ganong/thiba motho go bua sengwe/go titinya. Mesola yotlhe e ya tlhaeletsano ka go se bue e tshwanetse go gopolwa fa re ya go bua ka ga mefuta ya tlhaeletsano ka go se bue.

Dilo tse di diriwang/buiwang ka go se ntshe mafoko di rethefatsa molaetsa ka go gatelela se se romelwang. Ga di ka ke tsa isa molaetsa kwa o tshwanetseng go ya teng fa di dirisiwa di le nosi. Dilo tse di diriwang/buiwang /direthefatsi tseo di tshegetsa molaetsa o motho a ikaelelang go o romela kwa moamogeding/moreetsing. Sekao se se maleba e ka nna phatlha e e tlogelwang magareng ga batho ba babedi ba ba ntseng mmogo mo lefelong le le rileng. Gantsi bathapiwa ba emela kgakajana fa ba bua le mothapi wa bona mo go farologanang le fa ba bua le badirimmo go le bona. Go dira jalo gantsi ga go romele molaetsa o o tshwanetseng, bogolosegolo, fa mongwe le mongwe a itebeletse kwa ena a ratang teng. Fela seno se ka romela molaetsa o o tshwanetseng fa e ka re mothapi wa gago a go dumedisa e le mo mosong a re mo go wena “Dumela” mme le wena wa mo araba ka gore “Dumela. Fa go ka nna jalo, gona go raya gore mo magareng ga batho boobabedi go na le mongwe yo o tsibogang le go bontsha tlotlo le gore yo mongwe ena ga a gwetlhe dithata tsa mong/mothapi wa gagwe.

SETSHWANTSHO 5.3: Tiriso ya phatlha go bontsha lorato le lefelo le mongwe le mongwe a iphitlhelang a le mo go lona/maemo a mongwe le mongwe a leng mo go ona.

Ditshwantsho tse di fa godimo tse, di bontsha ka fa batho ba dirisang phatlha go bontsha bokgakala magareng ga bona. Setshwantsho sa ntlha se bontsha bokgakajana jwa lorato (15–45 jwa disentimitara), e leng bokgakajana jo bo nnang teng magareng ga batho ba ba ratanang.

Setshwantsho sa bobedi sona se bontsha bokgakajana mo mongwe le mongwe a leng mo lefelong la gagwe go se na ntlha ya lorato fa gare ga bona (disentimitara di le 45 –1,2 dimitara), e leng bokgakajana jo bo bontshang gore batho bao e ka bo e le ditsala fela.

Mo mabakeng a mangwe, o ka fitlhela e le gore dilo tse di diriwang/buiwang ka go se ntshe mafoko di ema di kgona go ikemela di

le nosi, mme tsa romela molaetsa o o utlwalang. Fa dilo tse di diriwang/buiwang ka go se ntshe mafoko di kgona go dirisiwa mmogo le molaetsa, ke gore di boeletsa molaetsa oo go tshwana le fa motho yo mongwe a go sebela sengwe, mme o feletsa o benyabenyisa matlho o ntse o bua o re: “Ga ke dumele”.

5.5 KGOLAGANO MAGARENG GA TLHAELETSANO KA GO BUA LE KA GO SE BUE

Mo tlhaeletsanong, melaetsa e e romelwang ka go se bue e kgona go tlhotlheletsana le melaetsa e e romelwang ka go bua ka mekgwa e metlhano: ka poeletso, kgotlhang, go kgabisa, go ema bogatong/thefosano, ka segalo le go nna bogareng.

Go boeletsa

Sekao: Go boeletsa molaetsa ka go bua go na le go dilo tse di latelang: go dirisa puo ya matsogo/mmele go gatelela molaetsa o o buiwa, go tshwana le fa o supetsa motho tsela /o dira menwana ya matsogo go mmontsha gore o tshwanetse go tsamaya jang.

Kgotlhang

Melaetsa ka go bua le ka go se bue mo tlhotlheletsanong e le nngwe e ka tlhola kgotlhang magareng ga yona/ga nna le go se utlwane magareng ga yona. Motho yo o buang kgang e e leng boammaaruri, mme a ntse a tshwaratshwara fale le fale kgotsa a tila go lebantsha matlho le wena a ka bo a romela melaetsa e e tlhakatlhakaneng mo moamogeding/moreetsing mo puisanong ya bona. Fa melaetsa e e tlhakatlhakaneng e nna teng, tlhaeletsano ka go se bue ke gona fa e tlhokagalang teng go nna sediriso se segolo se batho ba ka se dirisang go bona tshedimosetso e nngwe gape go netefatsa se se builweng lwa ntlha; fa go ntse jalo, gona motho o tshwanetse go tlhokomela mmele: tshikinyego ya mmele le ka fa batho ba emeng ka teng fa ba amogela melaetsa eo e e tlhakatlhakaneng mo puisanong eo mo tlhotlheletsanong eo ya bona.

Go tlotla/rethefatsa sengwe

Thanolo e e nepagetseng ya melaetsa e kgontshiwa ke go tlotlo/thethefatso e e leng teng magareng ga tlhaeletsana ka go bua le ka go se bue. Dilo tse di diriwang/buiwang ka go se ntshe mafoko di dirisiwa gantsi di dirisiwa go tlhalosa ka botlalo melaetsa ka go bua go gatelela tshedimosetso e e romelwang gore mmui a atlege mo maikaelelong a tlhaeletsano ya gagwe. Gantsi melaetsa e e romelwang ka go se bue ke yona e e gopolwang sentle ka

gonne e tshegediwa le go netefatswa ke ditsibosi tsa tlhaeletsano ka go se bue mo puisanong.

Go emela

Ka nako e nngwe, tlhaeletsano ka go se bue e ka nna mokgwa o le mongwe fela wa go romela molaetsa. Batho ba ithuta puo ya sefatlhego, tshikinyego ya mmele le moemo wa ona tse di tsamaelanang le maikutlo le maikaelelo a a rileng. Ditsibosi tsa tlhaeletsano ka go se bue di ka nna tsa dirisiwa go romela molaetsa kwa ntle ga tlhaeletsano ka go bua. Fa mokgwa wa tlhaeletsano ka go se bue o reteletwa ke go romela molaetsa ka tshwanelo, mekgwa e mengwe ya tlhaeletsano ka go bua e ya dirisiwa go tthatlosa le go godisa go tlhalogannngwa ga molaetsa eo.

Segalo/go nna bogareng

Ditsibosi tsa tlhaeletsano ka go se bue di ka dirisiwa go fetola thanolo ya molaetsa ya tlhaeletsano ka go bua. Go tshwara/kamo, lentswe, go goelela le tiriso ya matsogo ke dingwe tsa didiriswa tse batho ba ka didirisang go baya mo bogareng/lekanyetsa kgotsa go isa segalo tlase sa dintlha tsa molaetsa wa tlhaeletsano.

5.6 PUO YA MMELE, MATSOGO LE MOEMO

Puo ya mmele ke tshikinyego e e diriwang ke ditokololo tsa mmele, bogolosegolo, matsogo go tlhagisa, go tlhomamisa, go gatelela kgotsa go kopa maitseo a mantle mo mmuing kgotsa go maikaelelo. Gantsi tiriso ya tlhaeletsano ka go se bue e dirisiwa mo puong fa motho a bua. Fa e le gore tiro e e diriwang ke mmele ga e batle go dirisiwa mmogo le tlhaeletsano ka go bua, gona ke mo re tla e bitsang gore ke sekano. Dikao tsa teng ke dikai tsa matsogo go tshwana le fa o tsamaya mme o sadisa motho sentle/kgotsa motho a go eleletsa tselatshweu; “v” yona ke letshwao le le bontshang gore motho o tlhotse/atlegile kgotsa le fa le emisetsa godimo menwana e metlhano go bontsha phenyo. Gape dikano dingwe, go tshwana le go huna letswele, mme o le emisetsa godimo, gona go na le bokao mo bathong botlhe, gape go na le dikano dingwe tse di leng tsa motho a le mongwe kgotsa tsa morafe monge o o rileng, mme di sa ame batho ba bangwe. Tiriso ya sebopego sa nnoto ka monwana o mogolo le wa tshupane ga e bontsha bokao bo le bongwe mo merafeng yotlhe/ditso tsotlhe.

Boemo jwa mmele bo bontsha kgotlelelo kgotsa maemo a mmele wa mmui, sekao: go nna o peame kgotsa o tlhamaletse/tsepaletse. Ke gore go lekanetse fela, mme ga e a tshwanela go tlhakatlhakannngwa le puo ya mmele/matsogo e

leng ditshikinyego. Moemo wa mmele o ka nna wa tsewa jaaka pharologantsho nngwe e e rileng e e bontshang boikaelelo bongwe bo bo kgethegileng kgotsa bo ka nna ba tsamaisana le ditsholofelo dingwe tse di tlwaelegileng go ya ka bokao jwa lefelo leo le le rileng.

Ditshikinyego le puo ya diatla, matsogo, maoto le ditokololo dingwe tsa mmele gammogo le puo ya sefatlhego ke mefuta ya melaetsa ya tlhaeletsano ka go se bue e e farafarileg lefatshe lotlhe gape e e leng bokete go ka laolwa. Batho ba kgona go itlhalosa sentle ka tshikinyego ya mmele le moemo mo bona gape le mo bathong ba bangwe. Ditshikinyego tsa mmele di kgona go ranola le go sedimosa melaetsa ya mannete e e ka se kgoneng go fitlhiwa. Ka ntlha ya fa ditiro tse di ntseng jalo tsa tlhaeletsano di bonwa ka matlho, di fitlha kgakala thata go gaisa mafoko a a buiwang gape ga di kgone go ka thibelega/kgoreletsega ka ntlha ya gore go na le tse di tlhodiang kgotsa tse di tsenatsenang puo fa gare.

SETSHWANTSHO 5.4

SETSHWANTSHO 5.5

Mo setshwantshong sa ntlha puo ya matsogo/diatla e bontsha boitumelo fa setshwantsho sa bobedi sona se bontsha tekanyo ya sengwe/bogolo jwa sengwe.

Boemo jwa mmele jone ga bo kgone go tlhagisa/bontsha bokao jwa mannete, fela bo kgona go tshegetsa thata kgotsa go ganana le se se buiwang. Fa dilo tse pedi tse di ka kgaoganngwa, mme tsa ganetsana, poelo ya teng e ka nna tlhakatlhakano e e maswe gape gantsi dilo tse di diriwang/buiwang ka go se ntshe mafoko ke tsona tse di tla fenyang.

Gantsi mo dipuong tsa maAforika, puo ya mmele e tsamaelana le tiriso ya malatlhelwa gammogo le ya maetsi. Gape e ka nna ya dirisiwa go bontsha motho tsela/laela gore a tsamaye jang go ya kwa a bontshiwang teng. Puo e e farologaneng ya mmele,/matsogo le ya ditokololo tse dingwe e ka dirisiwa go romela maikaelelo a tlhaeletsano, maikulto le maitseo/boitshwaro ka mokgwa o o lemogiwang kana o o sa lemogiweng.

Malatlhelwa ke mafoko a a ikemelang a le nosi kgotsa ka ditlhopha a a salwang morago ke letshwao la tsiboso go tlhagisa maikutlo a a rileng kgotsa maikaelelo a go batla tlhokomelo e e rileng, go naya ditaelo kgotsa go dumela/gana. Gape a ka nna a dira polelo e e feleletseng ka boona, kwa ntle ga tiriso ya matiro. Mo dipuong tsa maAforika, malatlhelwa a ka aroganngwa ka dikarolo di le tharo tse di latelang: e leng,

Malatlhelwa ga a na dipopi tsa thutapuo kgotsa dipopi tse di dirisiwang mo dipolelong; ke mafoko a a latlhelwang fela mo polelong. Go tshwana le maetsi, tlhago ya ona ke yona e e dirang gore mangwe a ona a kapodisiwe ka mokgwa o o tshwanologileng/tlhophegileng, fela thulaganyo botlhaswa e ga se e e kgolo jalo go tshwana le e e supetswang/bontshwang ke maetsi. Malatlhelwa a a latelang a Sesotho a ka nna a dirisiwa mmogo le matshwao/dikai tsa tlhaeletsano ka go se bue mo puong.

Malatlhelagotlhe

Dumelang! (*greetings*) Sesotho; ka isiVenda keAa!mo basading leNdaa!mo banneng, e e salwang morago ke moemo wa mmele kgotsa go dumedisana ka matsogoKgele! (*of astonishment*) moSesothong (*mafhefho!*mo isiVenda) tse di tsamaisanang le puo ya sefatlhego.

Ehee (*of approval*) e e tsamaelanang le go dumela ka tlhogo (Sesotho le isiVenda) Hela! (*of calling*) e e salwang morago ke kemiso ya letsogo (*hei* isiVenda) Tjhee (*of dissent, (no)*) e e tsamaisanang le go gana ka go tshikinya tlhogo go ya ka fa le ka faE (*of assent*) e e tsamaisanang le go dumela ka tlhogo go e isa godimo le fatsheA! (*of surprise*) e e salwang morago ke go opa/phaphatha diatla (Sesotho le isiVenda)

Mabitsi

Mabitsi a bopiwa go tswa mo maineng le mo maemeding a motho wa bobedi ka ntlha ya gore mabitsitota ka tlhago a dirisiwa mo mothong wa bobedi". Dikao:

Banna! (*oh my!*) Sesotho le *vhanna!* (*oh my*) isiVenda, a dirisiwa ke batho ba banna fela, ona a ka salwa morago ke go tshikinyega ga tlhogo/tshikinngwa ga tlhogo kgotsa ke go lebelela kwa tlase.

Wena! (*hey you!*) Sesotho, *inwi!* (*hey you!*) isiVenda, mme o na a ka salwa morago ke go supa ka monwana

Mmao! (*your mother*) e dirisiwa jaaka tlhapatso go tshwana le mo puong ya seAfrikaanse '*jou ma*' e e salwang morago ke go supa ka monwana

Medirisotaelo

Medirisotaelo e ka dirisiwa kwa ntle ga dipopi tsa sediri kgotsa tsa sedirwa. Ke popego e e dirisiwang mo mothong wa bobedi, mme e na le kgatelelo e kgolo go tshwana le malatlhelwa a mangwe fela fa e le madiri a ka nna le dipopi tsa sedirwa gape a tsaya le dikatoloso tsa madiri.

Dikao:

Modirisotaelo wa lediri-*tla* (*come*) ke *tloo* e e ka salwang morago ke go emisa seatla/letsogo.

Matha! (*run*) e e salwang morago ke sesupo sa go bontsha motho a siana ka go dira ditshikinyego tsa go ya ka fa le ka fa ka go emisa monwana o mogolo.

Maetsi

Leetsi ke lefoko, le le ekisang modumo wa se se diragalang, le tlhalosa boleng jwa letiro, letlhaodi kgotsa letlhalosi. Mo dipuong tsa maAforika, maetsi a bopa karolo nngwe e e rileng ya puo, e e tshwanang le ya lediri (le fa go ntse jalo mo dipuong tse dingwe maetsi a ka dirisiwa go tshwana le letiro). Gantsi fa go diriswa maetsi mo puong, mmui a ka nna a sala morago se se buiwang ka tiro nngwe e e rileng. Ka mannete mo Sesothong, leetsi *mpf* tiro e e diriwang ya go siana – e bontshwa ka monwana wa tshupane o o tshwarelwang fa pele ga dipounama – e a tlhokagala go kapodisa lefoko ka mekgwa o o tshwanetseng. Maetsi a a tshwanang a fitlhelwa mo dipuong tse di farologaneng go tshwana leetsi *tu!* go tswa mo puong ya Sesotho, isiVenda *du!* le *du!* mo puong ya isiZulu (*of silence*). Go tlwaelegile mo mmuing gore a gatelele bokao jwa lefoko le le tlhalosang kgotsa lediri ka go loga leano la thuso le le ka dirisiwang nakwana mo maetsing ka go a baya fa morago ga lefoko, kgotsa ka go tlogela moreetsi go phopholetsa bokao go tswa mo temaneng kgotsa mo go se se diriwang. Ka tlhago maetsi a senola maikutlo a a rileng, mme ga a sale morago melawana ya sefonetiki mo puong, gape a kapodisiwa ka mekgwa e e tshwanologileng/sa tlwaelegang.

Tiriso e e tlhalosegang ya puo ya mmele/ditokololo tsa mmele: e dirisiwa go sala mafoko morago fa e le gore popo ya tshwantshokgopolo ya molaetsa e ka thusa. Sekao: e ka nna fa mosadi a tlhalosa gore kgaitseidiagwe o ne a le kanakang/monnye jang fa tiragalo e nngwe e ne e diragala, mme a lebisa bogare jwa seatla sa gagwe kwa tlase, ka go bontsha go tloga fa fatshe go fitlha mo akanyang gore kgaitseidiagwe a ka bo a fitlha fa teng ka bogolo ka nako ya fa a bua. Fa motho a bua ka sengwe se se golelang kwa godimo, a ka nna a emisetsa godimo seatla sa gagwe ka bogare jwa seatla bo lebeletse kwa tlase. Fa motho a bua ka ga sengwe se se yang kwa tlase, a ka nna a bontsha ka seatla se se leng kwa tlase le gona ka bogare ba sona bo lebeletse kwa tlase.

Puo ka mmele/matsogo/ditokololo tse dingwe go bontsha lefeloke tsona tse di bontshang gore selo se fa kae kgotsa go bontsha gore se ka fa ntlheng efe. Sekao: ke fa o bua gore selo “Se kwaa” go supa ga gago ka monwana ke gona go re go bitsang gore ke puo ya mmele/matsogo kgotsa tokololo nngwe ya mmele. Gantsi puo ya/ka mmele e dirisiwa le dithusi tsa pono go supetsa mogopolo selo sengwe se se kgethegileng.

Kwa ntle ga go oketsa ka tse dingwe tsa puo ya/ka mmele/matsogo le ditokololo mo puong ya gago, o tshwanetse go tlhokomela gore o se ke wa dirisa puo nngwe ya mmele/matsogo le ditokololo tse dingwe tse di sa tlhokagaleng, mme o di tlose. Puo ya/ka mmele/matsogo le ditokololo tse dingwe, dikapolelo/itlhagiso gape le mekgwa mengwe ya tlhaeletsano ka go se bue tsotlhe tse, di na le mesola e e tlhagisiwang ka puo, mme di tshwanetse go ka rutiwa gammogo le dipopego tsa tsona. Go tshwana fela le dikarolo tsa puo tse di nang le mesola ya tsona, dingwe tsa dikapolelo tsa puo tse di tsamaelanang le tsona di na le mesola e le mentsi, fa tlhaeletsano ka go se bue ka kakaretso yona e na le mesola ya motheo e le meraro ya go tlaola, tlhalosa dikgolagano/botsalano, gape le ya go romela maitseo/boitshwaro le maikutlo.

SETSHWANTSHO 5.6: Go gwaya ka monwana wa tshupane

Go gwaya ka monwana

Peter (o gwaya ka monwana wa tshupane gore Meshack a tle kwa go ena): E tla fa Meshack... Meshack: (ka go tlhokomologa Peter, o mumura ka ga sengwe se se utlwalang mo molomong wa gagwe) Peter: Meshack, o a reng? Meshack: Ga ke re sepe, Peter: Fa go ntse jalo, e tla kwano. Potso: Ke ka ntlha ya eng Meshack a bonala e kete o befetswe? Tshwaela: Mo ditsong tsa maAforika go na le pharologanyo e kgolo magareng ga batho le diphologolo. Go gwaya motho ka monwana go tshwana le ka fa Peter a dirileng ka teng go bontsha go mo tlapatsa, seno se, se tshwana le fa motho a tshola/tshwara motho jaaka e kete ke ntšwa.

Lenane 5.1: Sebopego le mosola wa puo ya/ka mmele/matsogo/ditokololo tsa mmele

5.7 PUO YA/KA MATLHO

Batho botlhe ba buisa kgotsa ba ranola puo ya/ka sefatlhego go bopa maikutlo/dikakanyo ka motho yo mongwe. Puo ya/ka sefatlhego e akaretsa ditshikinyego tse dingwe tsa mmele, mme kutlwalo ya tsona e ka nna e kgolo go gaisa ya puo nngwe ya mmele e e ka bontshiwang ke mmui wa mafoko. Ka gongwe mmui a ka nna a tlhagisa tse dingwe kwa ntle ga maikaelelo ka go dirisa puo ya/ka sefatlhego go na le ka mekgwa e mengwe.

Sebopego	Mosola o mogolo (mo ditsong tse dingwe)
Go isa tlhogo godimo le fatshe(dumela)	Go boeletsa
Go emisa legetla (ga ke itse)	Go emela
go gwaya/ngwaya tlhogo sosobanya matlho	Go tlotla/rethefatsa/itumelela
Segalo sa lentswe go supa	Kapodiso
Go emisa seatla	Go laola/ refosana
Go tshikinya tlhogo	Go ganetsana
Tshikinyego ya matlho	Go tsietsa
Go dilola/bebelela kwa tlase kgotsa kwa kgakala	Go fenya/neelana
Go emisa letswela	Thumolano
Go dumedisana ka matsogo	Go golagana le batho
Go tshwarana/go atlana/sunana	tlhotlheletsano
Go kgwatlhwa ke motho thata	Go ikgantshetsa bangwe/go nna makgakga

Tshikinyego ya sefatlhego le ya mmele ke tsona tse di ka go nayang motlhala wa botho jwa mongwe yo o rileng le maemo a maikutlo a gagwe. Dikai tsa puo ya sefatlhego di bontsha maikutlo a mantsi, go tshwana le a letshogo, boitumelo, khutsafalo, kgalefo, kgakgamalo, kgatlhego le a a ferosang dibete. Puo ya/ka sefatlhego e bontsha bokao jo bo farologaneng go tswa mo setsong sengwe go ya go se sengwe. Mo go oketseng ntlha e, sefatlhego le mmele di romela ditsibosi tse di bontshang gore kgolagano magareng ga batho e tswela pele jang: mekgwa e go lebelelanwang ka yona mo matlhong ke yona e e bontshang gore ke mangy o o buang le yo mongwe; puo ya/ka sefatlhego ke yona e e nayang/romelang molaetsas mo go mmui, go tlhagisa maikutlo a a ntseng jalo a tlhakatlhakano kgotsa go se dumelelane magareng ga batho; fa moemo wa mmele ona o romela maitseo a motho tebang le se a se buang le motho yo mongwe.

5.8 TSHIKINYEGO/TSHUTISO YA MATLHO

Tshikinyego ya matlho e tlhalosa mokgwa o mmui le moreetsi ba dirisang matlho a bona ka teng go laola le go letlelela tiragatso ya tlhaeletsano. Mo ditsong dingwe tsa maAforika, go lebanya matlho mo bathong go bontsha lonyatso, fa mo ditsong tsa Bophirima gona go senola go se reetse kgotsa go

tlhagisa mokgwa wa maikutlo a bobotlana. Tshikinyego ya matlho ke karolokgolo e e botlhokwa ka ntlha ya gore matlho gantsi a akarediwa mo pontshong ya puo ka/ya sefatlhego. Go na le dintlha di le dintsi tse di lemogiwang mo ditsong tse di farologaneng. Bokgabetsakgabetsa ba go lebelelana ka matlho bo tlhomamisa kgatlhego kgotsa go tlhoka kgatlhego/go lapa ga motho kgotsa go ka nna ga senola go se tshepagale/tshepege. Go tlhaba matlho go go tlhamaletseng ga mmui go ka nna ga bontsha go sosologa/phuthologa ga motho. Go lebelela tlase ga motho gantsi go golagannngwa le boingotlo/bonolo; fa tshikinyego ya matlho kwa godimo yona e ka bontsha go lapa/letsapa. Matlho a ka bontsha boitumelo, khutsafalo kgotsa go gakgamala. Sefatlhego se se lebeletseng kwa tlase le sona se ka senola go itumela kgotsa kgakgamalo. Ka fa letlhakoreng le lengwe, monyenyo o ka go bolelela gore motho o itumetse/wa bontsha go nna le botho ga motho kgotsa go senola tirisanommogo; dintshi mo matlhong le phatla tsona di ka go lemosa gore motho o galefile kgotsa go nna le kamego e e rileng.

Dipharologantsho dingwe tse di fenyang gape tse di tshepagalang ke tsa sefatlhego, ke gore matlho ke ona a a re nayang tsela e e sa fetogeng ya tlhaeletsano. A ka nna a sutasuta gape le go nna go bontsha go tla sengwe ka bonweenwee; go bontsha kilo/letlhoo, letshogo le go senola go nna molato mo go sengwe, go bontsha botshepegi, lorato le tshegetso. Mokgwa mo matlhong ke sengwe se se mosola thata se gantsi se dirisiwang go bontsha gore motho yo mongwe o bontsha botshepegi mo tlhaeletsanong. Ka fa ntlheng e nngwe, go lebelelana mo matlhong gantsi go laola kgolagano/botsalano bo bo leng teng magareng ga batho. Fa batho ba sa eletse go ka tsenngwa ganong mo go se ba se buang, gantsi ba lebelela kwa thoko, mme ba tswelela pele go bua ka se ba neng ba tshwaragane le sona. Go sa kgathalesege gore ba batla motho yo mongwe a bua kgotsa nnyaya, ba tla emisa ka puo ya bona, mme ba lebelelana mo matlhong.

Sekao: Go lebelelana mo matlhong

Helen (mo go Cindy yo o lengka mo kafeteria): Ke eletsa e kete monna yow a montsho a ka tlogela go ntebelela. O a ntlhobaetsa. Fa le nna ke mo lebelela, le ena o tswelela pele go ntebelela. Ga a na mekgwa le maikutlo ...

Cindy: Ee, go ntse fela jalo, gape go a swabisa ka ntlha ya gore fa motho a batla go lebelelwa ke motho yo montsho mo matlhong, ga a dire jalo. Seno se, se bontsha e kete ga ba itumela kgotsa ga ba tshepagale.

Helen: Ke utlwile gore ga se mokgwa o montle mo setsong sa maAforika go lebelela motho wa maemogodimo mo matlhong ka ntlha ya gore seno se ka ranolwa ka gore ke boikgoidiso. Se batho ba maAforika ba tshwanetseng go se

tlhaloganya ke gore mo merafeng ya kwa Bophirima, go bontsha go nna makgakga go lebelela motho mo matlhong le go bua ka puo ya maAforika mo lefelong le go nang le batho ba bangwe ba ba sa tlhaloganyeng puo e o e dirisang.

5.9 GO DUMELA KA TLHOGO

Go isa tlhogo fa fatshe ke puo ya/ka tlhogo e e dirisiwang gantsi go bontsha go dumela, kamogelo, boipobolo kgotsa tlhomamiso. Mokgwa o, o dirisiwa gantsi fa mmui a amogela, dumelana le/kgotsa go itumelela se se buiwang. Go dumela ka tlhogo go nyalelana le “ee kgotsa ke a dumela”*yes* kgotsa “*I agree*” (ke a dumela mo Sesothong).

5.10 GO EMISA MAGETLA

Go emisa magetla le go a busetsa tlase gangwe fela gantsi go kaya gore ga ke itse “*I don’t know*” mme go ka salwa morago ke go emisiwa ga dintshi tsa mo matlhong, go isa molomo tlase le matsogo a a leng ka fa mathoko, ka bogare jwa diatla bo bo leng ka fa ntle kgotsa ka fa gare go bontsha gore ga go na sepe se se fitlhiwang.

SETSHWANTSHO 5.7: Puo ya/ka go emisa magetla

Sekao: Go emisa magetla

- (a) Motshwaraditherisano: O ya go dira eng fa sekolo se e tswa? Sipho (o emisa magetla magetla a gagwe): Mo nakong ya jaanong, ga ke na bonnete ka gonne go bontsha e kete go na le tlhaelo ya diphatlhatiro. Batho ba re ke diperesente di le 3 fela tsa baithuti ba ba feditseng materiki tse di tla bonang tiro mo madirelong a semmuso. James (o tshikinya tlhogo/dumela ka tlhogo): Fela go na le tumelelo tiro e e tlhalosang gore rona batho ba banna ba basweu ga re kitla re nna le diphatlhatiro tse re tla di bonang! Thabo (O a mumura): Tshwarelo, moratwa wa me, o tlhalefile fela mmala wa gago ke ona o o go senyeletsang/sa siamang!
- (b) Motshwaraditherisano: Ke mang yo o sa kgonang go tla gompiano? Buhle: Baithuti. Ke ba le batlhano fela ba ba neng ba le teng mo mosong. Motshwaraditherisano: Ka jalo, go raya gore go ne go le baithuti ba le batlhano fela ba ba kgoneng go ka tla go rutiwa. Fa go le jalo, ke ka ntlha ya eng o sa kgona go ba ruta? Buhle (O emisa magetla mme a tswelala pele ka go siamisa manala a gagwe): Ke a tshepa gore go sa tlhokagale.

5.11 DITIROKGOLO DI LE THARO TSA TLHAELETSANO KA GO SE BUE

Go na le ditirokgolo di le tharo tsa tlhaeletsano ka go se bue. Tiro ya ntlha ke gore tlhaeletsano ka go se bue e dirisiwa gantsi tsatsi lengwe le lengwe mo batho ba kopanang teng go tshwana le fa batho ba dumedisana ka matsogo.

SETSHWANTSHO 5.8: Go dumedisana ka matsogo

Tiro e nngwe ke ya tlhaeletsano e e kgethegileng/tshwanologileng. Sekao: bathapiwa ba dirisa dikai mo ditirong tsa bona. Tiro nngwe e e botlhokwa ke mo go agiwang teng mo mothapi a dirang ditsibosi/ditshupo mo modirising wa phesodi go bona gore mongwe le mongwe o sireletsegile. Ditsibosi tse di kgethegile thata ka gonne di kgona go itsise modirisi wa phesodi gore a sutela ka fa molemeng kgotsa ka fa mojeng, go emisetsa sekgwage godimo kgotsa go se isa kwa tlase.

Tiro e nngwe e leng ya boraro ke ya tlhaeletsano ka go se bue e e itirisang. Tlhaeletsano e ke ya ditshutiso le ya maitseo e leng tsona tse di bontshang gore batho ba ikutlwa jang. Mo dinakong di le dintsi, batho ga ba itse fa ba le mo tlhaeletsanong fa ba dira ditiro dingwe tse di rileng ka ntlha ya gore ditiro tseo di a itirisa/di diragala fela motho a sa bone. Sekao: go fogotlha diatla/menwana mmogo go ka nna ga bontsha tsholofelo, mokokoto kgotsa mokonko wa menwana go ka nna ga bontsha gore motho ga a na boitshoko, go loma manala gona go ka lemosa batho go tlhoka boiketlo, fa go baya seatla kgotsa monwana mo lerameng gona go senola go akanya thata.

SETSHWANTSHO 5.9: Monna yo o akanyang thata ka ga sengwe

Fa batho ba fogotlha matlho a bona, go ka nna ga bontsa letsapa. Dikao tsotlhe tse, di re lemosa gore batho ba ikutlwa jang. Moemo o akaretsa dilo di le dintsi, go sa kgathalesege gore motho o eme a tlhophologile kgotsa a peame. Moemo o tlhalosa gore mmele wa motho ke morwalo, mokgwa wa go tsamaya, puo ya/ka sefatlhego, kgogakgogano ya mesifa, puo ya mmele/matsogo/ditokololo tse dingwe, jalo jalo.

5.12 TSHUTISO YA DIELEMENTE TSA TLHAELETSANO KA GO SE BUE GO TLOGA MO GO MMUI GO YA GO MOREETSI

Go lebelelana mo matlhong ga go botlhokwa fela mo tlhaeletsanong ka go se bue. Gape le mo tsereganong ya tlhaeletsano go lebelelana mo matlhong go sa ntse go le mosola. Sekao ke fa motho a ranola mo mogaleng mo mophutholodi a tolokanng mme a sa bone mmui. Fa batho ba buisana mo mogaleng, puo ya/ka mmele e sa ntse e senola maikutlo a bona le fa bona ba sa bonane. Seno se, se diragala kwa ntle ga go solofelwa gape go a itirisa ga go laolwe ke ope. Ke mang yo o ka go kgoreletsang mo go akanyeng ga gago? Ao, motho yo ke buang le ena ga a mpone ka jalo ga go tlhokagale gore ke tshikinye matsogo a me le go dirisa puo ka/ya sefatlhego?" Le fa o bua mo mogaleng, lentswe la gago le kgona go tlhalosa melaetsa ka puo esele ka mokgwa wa tlhaeletsano ka go se

bue. Melaetsa e, e a romelwa, sekao: ka segalo, segalo mo lentsweng, medumo e e diriwang ke lentswe kgotsa go kgaotsa. Gape go tshwanetse go tlhomamisiwa gore ditiro tsa tlhaeletsano ka go se bua di ka tlhalosiwa le go tlhokomelwa ka botlalo ka go lebelelana mo matlhong fela, mo maikutlo a a sa kgoneng go ka tlhalosiwa a salwang morago ke ditemogo tsa maikutlo tse di bonwang ka matlho.

Segalo

Go ya ka tshwanelo, baphutholodi ba tshwanetse go ranola sentle se se buiwang ka segalo se se tshwanang le sa mmui. Le fa go ntse jalo, ga se gantsi mo segalo se dirisiwang ka tshwanelo. Sekao: ke fa baphutholodi ba ba ranolang ka nako e le nngwe ba tshwanetseng go fetola segalo sa bona go bontsha maemo a tsholofelo ka ntlha ya fa ba sa itse gore mmui o ya go tswelela pele jang mo puong ya gagwe. e leng selo se se tla dirang gore baphutholodi ba a yang go se bua mo nakong e e tlang mo puong ya gagwe. Fano fa, ke gona fa mantswe a baphutholodi a tla rulaganngwang go ya godimo, mme go nna bokete mo bareetsing go ba adima ditsebe le go tlhaloganya gore kana dipolelo di simolola le go felela kae, kgotsa go retelelwa ke go farologanya magareng ga se go utlwanwang le se go ka botswang ka sona.

Segalo sa lentswe

Boitlhophelo jwa mophutholodi jwa segalo sa lentswe se se lekaneng bo ka nna jwa tlhola mathata a magolo. Baphutholodi ba tshwanetse go tlhokomelwa go ya ka bokgoni le poneloteng ya bona nako nngwe le nngwe fa ba toloka. Sekao: go tsiboga thata ga bona fa ba le mo kgatelelong e kgolo go ka nna ga iponagatsa ka maiteko a feteletseng a go tuulala/tshisibala. Seno se, se ka dira thanolo go nna kodunngwe go senola letsapa kgotsa maitseo a boikgodiso le lenyatso mo ntlheng ya mophutholodi. Ka mafoko a mangwe, tlhaeletsano e tshwanetse go amogelwa ka go lekana ke matlhakare a mabedi go se ke ga nna le letlhakore le le sa tlhokomelaweng ka gonne fa go ka nna jalo gona bareetsi/babogedi ba tla feletsa ba tenegile/tlhobaelaga.

Go dira modumo/lerata ka lentswe

Bangwe ba babui ba kgona go dira medumo ka mantswe a bona go tshwana le fa motho e re fa a bua a nne a ntse a re, "eh" fa ba kgaotsa mo magareng ga mafoko a mabedi kgotsa dipolelo tse pedi. Medumo e e diriwang fa motho a ntse a bua e akaretsa go tshega, tlhodia, kgoeletso ya boitumelo, letshogo, kutlobotlhoko gammogo le ditlhagiso dingwe tsa tlhaeletsano/mmuvisano tse di tshwanang le go ferosa dibete, phenyo, jalo jalo. Baphutholodi ba tshwanetse go lemoga gore medumo ya go nna jaana ga e amogelesege mo

dipuong tse di farologaneng. Ka jalo, ba tshwanetse go romela/fetisa fela se e leng karolo ya molaetsa.

Serulaganyetsi/pontsho: puo ya/ka mmele mo mogaleng

Puo ya/ka mmele e na le mosola o mogolo fa motho a buisana le yo mongwe ka mogala. Sekao: e ka nna mosadi yo o amogelang mogala o o mmolelelang gore mmaagwe o amogetswe kwa bookelong ka ntlha ya go swa mofama. Motho yo o leditseng mogala o bua ka bonya gape le segalo sa lentswe la gago se kwa tlase. Go nna bonya jwa lentswe le bokwatlase jwa lona bo dira gore morwadia molwetse a akanye gore o tla utlwa dikgang tse a neng a sa di emela. Ga a ka a utlwa mafoko a a builweng, mme se a se utlwileng fela ke ka mokgwa o a builweng ka teng. Se a neng a tshwanetse go se utlwa mo mothong yo a leditseng mogala ke gore mmaagwe o sutiseditswe mo phaposing nngwe ya bookelo. Fa mafoko a ka bo a builwe ka bonakwana le ka lentswe le le kwa godingwana, a ka bo a akantse gore mogala o e ne e le mogala o o tshwanang le o mongwe le o mongwe go mo naya tshedimosetso e e tlwaelegileng - le gore a se ke a tshwenyega.

5.13 GO FAROLOGANA GA DITSO MO TLHAELETSONG KA GO SE BUE

Le fa e le gore dingwe tsa dilo tse di diriwang mo tlhaeletsanong ka go se bue ke tsa tlhago gape tsa botlhe (ke gore batho mo ditsong tse di farologaneng ba na le tlhaloganyo e e tshwanang ya dilo tse), kabelo e tlhaletsano ka go se bue e nang le yona mo bokaong jotlhe mo puong bo ka nna jwa tlhomamisiwa go ya ka setso go tswa mo dinageng tse di farologaneng. Gantsi re dirisa mebele ya rona go tlhaeletsana melaetsa mengwe e e rileng. Le fa go ntse jalo, go mosola mo go rona go lemoga gore batho ba ditso tse di farologaneng ba na le mekgwa e e sa tshwaneng ya go dirisa mebele ya bona go tlhaeletsana melaetsa e e tshwanang le gore tsona tseo tse di diriwang ke mebele ya rona ka go tshwana di ka se re neye bokao jo bo tshwanang. Sekao ke fa motho a dumedisa yo mongwe, gantsi basadi ba maVenda ba dumedisa, ba koba mangole a bona le go baya bogare jwa diatla mmogo. Seno se, se diriwa ka go farologana go tswa mo setsong sengwe sa maAforika go ya go se sengwe ka gonne go koba mangole le go baya bogare jwa diatla mmogo go a dirwa ka mokgwa o moleele o o lapisang. Go inama/koba lengole ke puo ya matsogo go bontsha tlotlo ka go oba tlhogo, gantsi ke mokgwa o motho yo monnye a bontshang tlotlo ka teng mo mothong yo mogolo ka maemo. Setso sengwe le sengwe se na le mokgwa wa sona wa go oba tlhogo. MaAforika borwa ba emisa dintshi tsa matlho fa ba bona motho yo montle; maFora ona a suna/atlana mo menwaneng e leng puo ka/ya matsogo go bontsha kgatlhego mo mothong yoo. Dipharologanyo tse tsa mekgwa e e farologaneng ya go dirisa mebele ya rona gantsi di tlisa mathata a go se tlhaloganye sentle se se

tlhalosiwang. Go na le pharologano ya maitseo mo go dumedisaneng magareng ga maAforika le basweu mo Aforika borwa e gantsi e tlholang kgakanego le go se tlhaloganyane.

Madume a ka tlhalosiwa gore ke thefosano ya ditlhagiso/dikapolelo, dilo tse di itumedisang kgotsa tse dintle magareng ga batho ba babedi kgotsa ditlhopha tsa batho tse di nang le dikgolagano/botsalano jo bo rileng ka maikaelelo a go diragatsa dipatelesego /ditlamelo tse di rileng mo setšhabeng kgotsa go tlhomamis dikgolagano magareng ga batho. Gantsi madume a buiwa ka molomo, mme a ka nna a diragadiwa ka go se buiwe go tshwana le fa motho a go dumedisa ka go go emisetsa letsogo, go dira ditshikinyego tsa matlho, go nyenya kgotsa benyabenyisa mabone mo sejanageng sa gago. Puo ya/ka matsogo ya fa motho a sadisa yo mongwe sentle ka go emisa letsogo le go gwaya motho ka monwana le tsona di a farologana go tloga mo setsong sengwe go ya go se sengwe. Gape le puo ya mmele/matsogo le dikarolo dingwe tsa mmele di dirisiwa ke botlhe, go tshwana le fa motho a dumela ka tlhogo kgotsa a dumedisa mongwe le gona go na le bokao jo bo farologaneng go tswa mo merafeng e e farologaneng.

Setso se na le kgatelelo e kgolo mo kgolong ya puo e e dirisiwang. Go bonala e kete basweu ba mo Aforika borwa ba bua ka segalo se se boleta go gaisa maAforika fa ba le mo mafelong a botlhe. MaAforika a mo Aforikaborwa ba itsege ka mokgwa wa go buela kwa godimo mo mafelong a botlhe mo e bileng go tlhola tlhobaelo mo basweung. Gantsi basweu ba mo Aforika borwa ba feletsa ba akanya gore motlhamongwe maAforika a na le kgotlhang nngwe e e rileng kgotsa ba a tlhodia, mme e le gore bona ba itshwaretse dikgang tsa bona. Ke mokgwa wa bona wa go buisana ka mantswe a a kwa godimo go thibela gore ba se ke ba bonala jaaka e kete ga ba tshepane gape le go tila pelaelo ya borukhutlhi le go bontsha boitumelo le botshepegi. Ka mafoko a mangwe, fa o buela kwa tlase re tla tsaya gore o a seba, mme ga o batle motho mongwe le mongwe a utlwa gore o bua ka ga eng. Fela fa o buela kwa godimo ga go na motho yo a ka belaelang gore o a seba.

Tiro

- 1 Ntsha ditiro di le tharo (3) mo setsong sa gaeno tse mo go tsona go nang le tlhaeletsano ka go se bue e e farologanang le ya ditso tse dingwe.
- 2 Ke ka ntlha ya eng tlhaeletsano ka go se bue e tshwanetse go ithutiwa le go ranolwa go ya fa e dirisiwang ka teng?

Pegelo/tsibogelo

Go nna moithuti o o nonofileng mo tlhaeletsanong ka go se bue, o tshwanetse go dirisa se o se lemogileng ka tlhokomelo go na le go tlhokomela ka fa batho ba akanyang ka teng mo dikgopolong tsa bona. Tlhaeletsano ka go se bue e a ithutiwa go tloga mo lotsong lengwe go ya go le lengwe, mme e akaretsa go tlhaloganya go go abelanwang. Jaaka tlhaeletsano ka go se bue e na le setso le bokgaolo ka fa gare ga yona, ka fa e tlhaloganngwang ka teng go ya ka ditso tse di farologaneng e tshwanetse go nna seabe se segolo mo dipoelong tsa melaetsa e go tlhaeletsanwang ka yona. Gape ga o a tshwanela go akaretsa le go tsaya gore batho botlhe ba e leng ba setso se le sengwe ba tshwanetse go nna le maitseo a a tshwanang. O se ke wa tsaya gore bokao jwa se se diriwang mo tlhaeletsanong ka go se bue bo nosi gone bo na le dilo tse di tsamaelanang le bona. Ka dinako tsotlhe tlhokomela sengwe le sengwe fa o naya bokao, mme o netefatse gore o tlhomamisa dilo dingwe le dingwe tse di diriwang mo tlhaeletsanong ka go bua le mo tlhaeletsanong ka go se bue.

Go mosola thata go itse ka ga melaetsa mo tlhaeletsanong ka go se bue gore o kgone go tihatlosa kitso ya gago mo go tlhaloganyeng bokao jo bo fitlhegileng mo puong e e sa kgoneng go ka buiwa. Go tihatlosa kgono ya gago mo go ranoleng melaetsa mo tlhaeletsanong ka go se bue gantsi tlhomamisa ka mokgwa o di dirisiwang ka teng. Gape leka go oketsa kitso ya gago mo mekgweng ya tlhaeletsano ka go se bue go tswa mo ditsong tse di farologaneng. Fa e le gore o tlhokomela tlhaeletsano ka go se bue mo dinakong tse dintsi go tla bonolo mo go wena go senola le go tlhaloganya melaetsa e e sa buiweng.

Dithutiso ya go boelela/boeletsa

Dipotso tse di latelang di tla go thusa fa o itshiamisetsa go dira diasanenamente le go kwala ditlhatlhobo mo bofelong jwa ngwaga:

- 1 Puo ya/ka matlho mo setsong sa gaeno e letleletswe go fitlhela kae?
- 2 Ke mekgwa efe e e kgethegileng ya tlhaeletsano ka go se bue mo setsong sa gaeno e e tsewang e le ya tlhapatso?
- 3 Tlhalosa pharologano magareng ga tlhaeletsano ka go bua le tlhaeletsano ka go se bue.
- 4 Naya mesola e le meraro (3) ya tlhaeletsano ka go se bue
- 5 A tlhaeletsano ka go se bue e ka dirisiwa go tlhalosa maikutlo le maitseo magareng ga batho? Tlhalosa.
- 6 Tlhalosa mesola ya tlhaeletsano ka go se bue. Bontsha dikarabo tsa gago ka dikao go tswa mo maitemogelong a letsatsi lengwe le lengwe.

- 7 Tlhalosa botsalano magareng ga tlhaeletsano ka go bua le tlhaeletsano ka go se bue.
- 8 Moemo o na le tlhotlheletso e kanakang mo temogong ya gago ya batho ba o kopanang le bona lwa ntlha?
- 9 Bontsha gore ke puo efe ya matsogo e e tlwaelegileng mo lefelong la gaeno?

Metlobo

Argyle, M. 1988. *Bodily communication*. 2nd edition. London: Routledge.

Beck, A., Bennet, P. & Wall, P. 2004. *Communication studies: the essential resource*. New York: Routledge.

Doke, C.M. & Mofokeng, S.M. 1985. *Textbook of Southern Sotho grammar*. Cape Town: Maskew Miller Longman.

Du Preez, H. 1997. *Meet the rainbow nation*. Pretoria: Kagiso Tertiary. <http://psychology.wiki.com/wiki/Nonverbal> – communication

Kaschula, R.H. & Anthonissen, C. *Communicating across cultures in South*

Africa: towards a critical language awareness. Johannesburg: Witwatersrand University Press. Seinberg, S. 2007. *An introduction to Communication Studies*. Cape Town: Juta.

YUNITI ITHUTO 6 Dipuo tsa maAforika ka bophara

LP Phaahla

6.1 MATSENO

Mo nakong e ya jaanong, re tshepa gore o setse o tlhaloganntse ka bopharo gore ke ka ntlha ya eng o tshwanetse go ithuta dipuo tsa maAforika le gore goreng Aforikaborwa e na le dipuo tsa selegae di le 11 tse e leng tsa semmuso e bile di setse di ikepetse mo Molaotheong wa naga eno fa dinaga tse dintsi tsa Bophirima tsona di na le puo e le nngwe fela ya boditšhaba.

Mo diyuniti ithutong tse di fetileng, re go neile dintlha ka bophara dintlha ka tlhomo/tlhabololo ya dipuo tsa maAforika; tlhago ya tsona ya thutapuo; gape le mesola ya mekgwa e e farologaneng ya puo mo tlhaeletsanong e e nonofileng. Gape re buile ka ga tshekatsheko ya puo. Re go neile gape le dikao tsa mannete tsa dilo tse di diriwang ka go bua le ka go se buiwe. Mo yuniti ithutong e, re ya go go itsise ka ga dikgopolo tse tlhano, e leng, dipuobontsi/dipuopuo, dipuo tse di buiwang mo lefatsheng, dintlha tse di malebana le dipuo tsa maAforika (ke gore maemo a tsona mo lefatsheng ka bophara), paakanyo ya puo le pholisi le tlhabololo ya puo mo Aforika borwa.

Go na le tshedimosetso e ntsi ka ga ditlhogo le dikgopolo tse go tswa mo dilaeboraring/dintlong tsa metlobo tse di farologaneng. Ka jalo, re go gakolola gore o tsewe pele go buisa ka ga tsona.

Dipoelothuto

Kwa bokhutlong jwa yuniti ithuto e, o tla bo o kgona go:

- Buisana ka ga maemo a dipuo tsa maAforika lefatsheng ka bophara le ka mokgwa o go buiwang ka teng
- Tlhalosapuo ya semmuso gore ke ya maemo a a ntseng jang
- Ntsha dipuo tse di leng mo kotsing ya go nyelela
- Tlhomamisa gore dipuo tse di nyalelanang di ka thusa jang mo kabelong ya tekatekano/ikholojing ya puo
- Dirisa kitso ya gago e o e kokoantseng mme o abelane ka yona mo thulaganyong/paakanyong le tlhabololo ya puo

6.2 TSHOBOLOKO YA DIPUO TSA MAAFORIKA KA BOPHARA

Go ya ka mokgwa o o sa emelwang o, o dilo di diragalang ka ona mo matsatsing ano a gompiano mo lefatsheng, dipuo tsa selegae tsa maAforika di tshwanetse go bewa mo maemong a a kwa godimo go tshwana le dipuo tse dingwe tse di dirisiwanggo re tswela mosola mo mafelong a a kwa godimo jaaka mo thutong; bonetetshing/saenseng; thekenolojeng le mo dikgwebong. Ga di a tshwanela go thibelwa go ka diragatswa mo dipuisanong tsa letsatsi lengwe le lengwe.

Ke puo fela e e bontshang se re leng sona gore batho ba ba rileng ke ba morafe ofe gape ba bua puo efe, e e ba nyalanyang le ngwao le mekgwa ya botshelo. Ka jalo, puo ga se sediriswa fela se se dirisiwang go romela bokao jo bo rileng gape ke yona e e rweleng bokao jwa mokgwa o batho ba tshelang ka ona le jwa mafoko a a dirisiwang letsatsi lengwe le lengwe. Ditlhopha tse di tshelang mmogo di na le ka mokgwa o di tshedisang ka ona, mokgwao oo ke maitseo a tlhagisiwang ka puo ke mmui mongwe le mongwe mo setlhopheng se se rileng. MacMillan (1998:17 go tswa mo go Phaahla (2006) o emelana le kgang ya gore puo ke yona e e emelang kgokagano ya batho bongwe ka bongwe, bošwa jwa setso le setšhaba. Ka fa letlhakoreng le lengwe, o bega gore puo e na le mosola o o tseneletseng wa thutakakanyo mo mothong mongwe le mongwe yo e leng tokololo ya setlhopha. Mo ditsong tse di farologaneng, fa lesele le belegwa le tewa leina la mongwe wa balosika (sekao: e ka nna leina la rre, mme, malome) go godisa lotso lwa balelapa. Fa a tswela pele go bega, MacMillan (1998:17) go tswa mo go Phaahla 2006) a re puo ke letshwao/betšhe ya bosakhutleng ya botokololo e e tlaleletsang mekgwa le diketso/ditaele tsa puo. Motho a ka solofela koketso ya mosola wa puo jaaka e ntse e tlhabololwa thata go ya pele.

Maikaelelomagolo a yuniti ithuto e ke go buisana ka ga maemo a dipuo tsa maAforika ka bophara jwa lefatshe go tlhokometswe go tshedisanammogo ya batho ba ba di buang gammogo le bontsi jwa dipuo tse dingwe tse di leng teng mo Aforika borwa. Gape re tla lebelela le maiteko a go godisa dipuo tse le matshosetsi a go di nyeletsisa.

6.3 DIPUO TSA LEFATSHE

Go phatlaladiwa ga dipuo tse lefatshe ka bophara ke sengwe se se tlhakatlhakaneng thata gape go bokete go di tlhalosa. Go huduga ga batho go tloga mo nageng e nngwe go ya kwa go e nngwe mo dingwageng tse dintsi tse di fetileng go tlhodile go oketsega thata ga batho le dipuo tse di farologaneng mo dinageng tse dikgologa. Ga go na mananepalo a semmuso, fela dipuo tse di lekanang 5 000 to 6 000 di teng mo dinageng tse di ka fa tlase ga 200. Lebaka le le utlwalang gape le le bonalang ke gore go sa ntse go na le dinaga tse dingwe

tse dintšhwa tse di tlhagelelang mo dikgaolong tse dingwe tse di iseng di tlhomamisiwe/utlololwe. Ke ka ntlha e go sa ntseng go lemogiwa le dipuo tse dingwe tse dintšhwa mo dinageng tseo.

Ka gone e setse re na le bothata jwa go lekanyetsa babui ba dipuo tse di leng teng mo dinageng, seno se, se raya gore mo nakong e e tlang re ya go nna le bothata jwa go lekanyetsa palo ya dipuo tse di buiwang mo dinageng tse. Puo nngwe le nngwe e batho ba tsweleng pele go e bua mo lefelong le le rileng, ke puo e le nngwe magareng ga palo ya dipuo e e leng teng. Fela palo ya babui ba puo eo e tla nna e e farologaneng go tloga mo dingwageng di le lesome go ya go tse di le lesome tse di latelang.

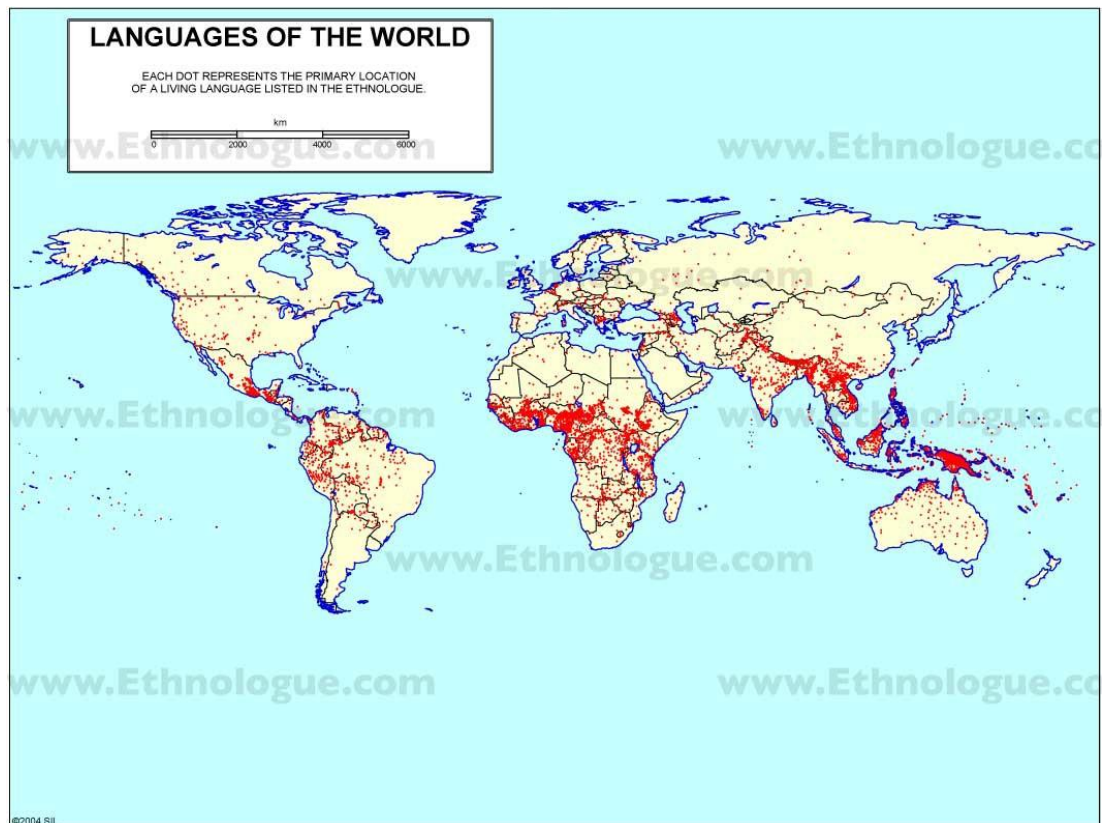
Palo e kgolo e e kgopantsweng ya batho ba ba latlhegelwang ke botshelo, bafaladi ba ba tlogang mo lefelong lengwe go ya go le lengwe le dipholisi tsa pusoselegae tsa tloso ya maipaafela ke tsona tse di dirang gore dipalo tse di lekanyeditsweng di sa tihole di tsewa tsia. Fa go santse go tshwaraganwe le ntlha e, go botlhokwa gore go lebelelwe ka tlhokomelo e kgolo tshedimosetso e e malebana le dipalo tse.

Gompieno go lekanyeditswe palo e e lekanang 165 ya dipuo tse di buiwang mo Bokopanelodikgaolo (US). Go tloga foo, go a tlhakatlhanya go tlhalosa US gore ke naga e mo go yona go buiwang puo ya Seesimane fela. Seno se, se a diragala le mo mafatsheng a mangwe a a nang le ditso tse dintsi tse di farologaneng.

Mo setšhabeng/morafeng mongwe le mongwe o mo go ona go nang le batho ba ba buang dipuo tse dintsi tse di farologaneng, go nna le dipuo tse di phekeetsang/fenyang tse dingwe, fa ka fa letlhakoreng tse dingwe e le tse dinnyane. Phekeetso/phenyo e tlhomamisiwa thata ke ikonomi le maatla a sepolitiki go na le palo ya batho ba ba buang dipuo tseo le fa gone palo ya batho ba ba buang dipuo tseo le yona e na le mosola o mogolo. Fa go le jalo, a re tseyeng Aforika borwa jaaka sekao: Pele ga ngwaga wa 1996, puo ya Seesimane le ya seAfrikaanse e ne e le tsona dipuo tse pedi tsa semmuso tse di dirisiwang gape le temogo ya dipuo tsa selegae tsa maAforika mo Aforika borwa, kwa ntle ga gore ke dipuo tsa maAforika tsa maemo a e seng a semmuso, ga go ise go ke go akanngwe thata ka ga tsona le fa gone di rutiwa mo ditheong tsa thuto ka bophara gape le go dirisiwa jaaka dipuo tse go rutiwang ka tsona mo dikolong tsa motheo. Batho ba ba tshelang mo metsetoropong ba bua dipuo tse dintsi go gaisa ba ba nnang mo metseselegaeng. Lengwe la mabaka ke gore mo metsetoropong go na le merafe e e tlhakatlhakaneng ya batho go tswa mo ditlhopheng tse di buang dipuo tse di farologaneng. Ke gona fa dipuobontsi e nang le mosola o mogolo teng ka gone batho ba tshwanetse go itse puo e e

fenyang tse dingwe/phekeetsang tse dingwe go e dirisa mo madirelong gape le go itse dipuo tse di kaiwang e le tse dinnye go golagana/tsalana le batho ba bangwe. Fa e le mo motseselegaeng o o rileng ona o bonala o na le batho ba ba buang puo e le nngwe.

Mmepe o o leng fa tlase fa o bontsha kokoano ya dipuo tse di dirisiwang mo lefatsheng.

SETSHWANTSHO 6.1: Dipuo tse di buiwang tsa batho mo lefatsheng

Lerontho lengwe le lengwe le emela bogare jwa thutafatshe jwa mo go leng dipuo tse di buiwang mo dathabeiseng ya thadisoditso “*Ethnologue database*” (www.ethnologue.com).

Tshoboloko ya dipuo tse di buiwang mo lefatsheng e bontsha gore go na le go se lekalekane/pharologanyo e kgolo magareng ga bogologare le bogolosegare jwa dipuo. Go bonala gore palo e e lekanang diperesente di le 5 tsa dipuo tse di fitlhelwang mo lefatsheng/buiwang mo lefatsheng di na le milione o le mongwe wa batho ba ba buang puo e e rileng gape le go bala diperesente di le 94 tsa batho ba ba agileng mo lefatsheng. Ka pharologanyo e, diperesente tse di

setseng tse 95 tsa dipuo tse di leng teng di buiwa ke diperesente di le 6 fela tsa batho ba ba leng mo lefatsheng (Gordon 2005:7).

Ka mafoko a mangwe, ke gore seripa sa batho botlhe ba ba leng mo lefatsheng se bua puo e le nngwe ya dipuo tse di phekeetsang/fenyang tse tse dingwe, e ka nna puo ya selegae ya ntlha (puo ya selegae ya gaeno kgotsa puo ya bobedi (puo ya selegae e e seng ya gaeno) :

Lenane 6.1: Dipuo, palo ya batho ba ba buang dipuo tseo le dinaga mo di buiwang teng

Palo ya babui (milione)naga mo puo e buiwang teng

Mandarin Chinese	885	China, Singapore, Taiwan, jalo jalo
English	322	UK, USA, SA, Canada, Australia, jalo jalo
Spanish	266	Spain, Latin America, USA, jalo jalo
Bengali	189	India, Bangladesh, jalo jalo
Hindi	182	India, Fiji, jalo jalo
Portuguese	170	Portugal, Brazil, Angola, Mozambique, jalo jalo
Russian	170	Russia le dinaga tse di bapileng
Japanese	125	Japan, USA, jalo jalo
German	98	Germany, Austria, Namibia, jalo jalo
Wu Chinese	77	China, Singapore, Taiwan, jalo jalo

Raymond G. Jr. (ed.) 2005. *Ethnologue: languages of the world*. 15th edition. Dallas, Tex.: SIL Bodišhabatšhaba .

Mo inthaneteng (*worldwide communication network*) e senola gore puo ya Seesimane ke yona e e dirisiwang kgabetsakgabetsa mo inthaneteng ka diperesente tse di lekanang 30, 6, mme e latelwe ke puo ya seChina. Seno se, se farologana le dipuo tse dingwe tse di leng teng mo lefatsheng mo go nang le babui ba bantsi ba puo e e rileng mo puo ya Seesimane e leng mo maemong a bone go ya ka kgatiso ya buka ya 14 ya thadisoditso *Ethnologue*.

6.3.1 Dipuo tse di leng gaufi le go nyelela

Palo e e lekanang 516 ya dipuo tse di kwadilweng mo bukeng ya thadisoditso *Ethnologue* di kgaogantswe ka go batla go nyelela ga tsona ka ntlha ya gore ke palo e nnye fela ya bagolo ba ba sa ntseng ba tshela, mme ba bua

dipuo tseo. Gordon (2005:17) o tlhomamisa ka tota gore dipuo tse di leng mo lenaneng le le fa tlase di naya fela tshedimosetso e e itsegeng ya ditlhopho tsa batho ba ba neng ba bua dipuo tseo:

Aforika (palogotlhe 46) maAmerika
(palogotlhe 170)
Asia (palogotlhe 78)
Yuropa (12)
Phasifiki (palogotlhe 210)

Gape o ka nna wa tsena mo go *hyperlink* ka go tlanya aterese ya URL e e filweng fa tlase fa go bona tshedimosetso yotlhe ka ga dipuo tsotlhe tse di gauhi le go nyelela le tse di setseng di nyeletse: http://www.ethnologue.org/nearly_extinct

SkutnabbKangas (2002:24) o bega ka ga ponelopele ya ntlha ya patlisiso ya motheo e e malebana le bonako jo dipuo di batlang go nyelela le go nyelela ka jona e e phasaladitsweng mo dingwageng tse di lesome tse di fetileng. Quoting Krauss mo jenaleng ya gagwe, e leng, *Language* (1992) o bona fa go ka kgonagala gore go batlitlisiwe ka ga kakanyo e nngwe e e ka nayang bonnete jwa ditekanyetso tse fa e le gore dipalopalo tse di neilweng fano tsa dipuo ke tse di tshepagalang. – maswabi ke gore ga di tshepagale. Mo Aforika borwa go na le dipuo di tharo tse di nang le matshosetsi a go nyelela. Lenane le le latelang le bontsha maina a dipuo tseo, mafelo a dipuo tse di tlholegileng mo go ona le ka mokgwa o di arologantsweng ka ona:

Korana	Tlhaolo ka baagi: 10 000 mo Aforika borwa (Barrett 1972 mo go SkutnabbKangas 2002:24)
<i>Region:</i>	WBophirima jwa Borwa jwa Aforika, motlhamongwe le Botswana
<i>Classification:</i>	Khoisan, Borwa jwa Aforika, Gare leNama Seroa South Aforika le Lesotho; di na le mefuta ya puo e le meraro e e bopilweng ke dipuo tse di farologaneng tse di di tthaolang go tswa mo go tse dingwe tse di tshwanang le yona
Karologanyo:	Khoisan, Borwa jwa Africa! Kwi Xam
Maina a thefosano:	KhamKa!k'e, Kamka!e, XamKa!k'e
Karologanyo:	Khoisan, Borwa jwa Aforika
Xegwi	Puo gauhi le molelwane wa Swaziland
Maina a thefosano:	Xegwe, Xekwi, Batwa, BushC, Abathwa, Boroa, Tloue, Tloutle, Kloukle, Lxloukxle, Amankgqwigqwi, Nkqeshe, Amabusmana, Gi kxigwi, Ki kxigwi

6.4 DIPUOBONTSI/DIPUOPUO

O tshwanetse wa bo o setse o utlwile go buiwa ka ga kgopolo ya dipuobontsi/dipuopuo felo gongwe mo dimojuleng tsa ngwaga wa ntlha wa thuto, e leng, mojule waAFL1501 kgotsa wa AFL1502go tswa mo Dipuong tsa maAforika. Fa go sa nna jalo, o tshwanetse go buisa ka ga kgopolo e go tswa mo makwalodikgannyeng, motlhamongwe, o ka bo o utlwile ka ga yona mo dithelebišeneng, diyalemoweng, ditsaleng tsa gago kgotsa mo go bangwe balosika.

Fa a bua ka ga kgopolo e, Wikipedia (2009) a re dipuobontsi, go tswa ka fa letlhakoreng le le lengwe, (ke gore fa a bua ka namana/sebele), o tlhalosa ponagalo e gore ke kgono ya motho a le mongwe yo o buang ka go lolama dipuo tse di fetang bobedi, mme a di bua ka bokgeleke jo bogolo. Seno se tlhalosa sentle gore motho yo o buang o na le kitso e e tletseng le taolo mo puong e nngwe go tshwana le mo dipuong tse dingwe le gore dipuo tse e ka nna tse di fetang bobedi.

Encyclopedia 11 (mo khomphiutareng) e dumelana le tlhaloso e e neilweng ke Wikipedia, mme yona e tlhalosa dipuobontsi/dipuopuo ka mekgwa e le mentsi. Go ya ka yona kgopolo e ya dipuobontsi e na le mekgwa e le mentsi e e tlhagelelang mo go yona. Mekgwa wa ntlha ke fa e tlhalosiwa ke mongwe ka namana, (go tshwana le ka fa Wikipedia a e tlhalositseng ka teng),mme ena o tswelela pele go e tlhalosa go ya ka mekgwa e le meraro, e leng, wa loago, wa kgolagano/botsalano magareng ga batho le wa puo. *Encyclopedia* e, yona e tlhalosa gore motho yo o buang dipuo tse di fetang bobedi go ya tlhaloso e e anameng ya dipuobontsi, ke mongwe le mongwe yo o nang le bokgoni jwa tlhaeletsano mo a dirisang puo e le nngwe ka go e bua kgotsa ka go se e bue, bogolosegolo, fa go dirisiwa mareo a “dipuopedi” le dipuotharo go tlhalosa mabaka a mabedi a a farologaneng mo go buiwang dipuo di le pedi kgotsa di le tharo. Babui ba dipuo tse dintsi ba na le dipuo tse dingwe tse ba kgonang go di bua kwa ntle ga puo selegae ya bobona. Dipuo tse e ka nna tsa ntlha tsa selegae kgotsa tsa bobedi tse e seng tsa ntlha tsa selegae mo go bona, ke gore tse di ithutilweng fa nako e ntse e tswelletse pele. Mekgwa e mengwe ya dipuobontsi ga e kitla e tlhalosiwa mo karolong e.

Le fa go ntse jalo, mathata ona a ka nna teng tebang le tlhaloso ya ntlha ya dipuobontsi mo go sa tlhalosiweng gore ke kitso e kanakang ya puo e motho a tshwanetseng go nna le yona go bidiwa gore ke yo o nang le bokgoni jwa dipuopedi kgotsa dipuobontsi, ga ke re jalo. Jaaka babui bale bantsi ba sa kgone

go fitlhelela maemo a a kwa godimo a, gona go raya gore go tla nna le tlhalelo mo baithuting ba dipuo tse.

Go na le kganyetsanyo ya gore lefoko le dipuobontsi le tlhalosiwe ka mokgwa o o botlhofo o o theilweng mo tirisong ya lona. Sekao: ke mo go bajanala ba ba kgonang go tlhaeletsana ka go bua dikapolelo ka katlego le dikakanyo tse di rileng, mme gona ba sa bontsha kelelo mo puong eo, a fa go ntse jalo re ka re ke batho ba ba buang dipuopedi go ya ka merafe ya bona.

Dipuobontsi e ne e ntse e setse e tlwaelegile mo nakong e e fetileng go na le mo nakong ya jaanong, mo batho ba bantsi e neng e le ditokololo tsa dipuo mo ditshabeng tse dinnye, mo go neng totatota go tlhokega gore motho a ithute go bua dipuo di le pedi kgotsa go feta go tla go di dirisa mo kgwebong kgotsa mo dikgwebisanong tse dingwe tse di ka diriwang fela gongwe e seng fela mo nageng e motho a tshelang mo go yona. Ntlha e ke bonnete fela jo bo tletseng go tshwana le mo dinageng tse dingwe tse dinnye tsa kwa Aforika ya Sahara le tsa kwa India. Dipuobontsi ke mokgwa wa tlhago o batho ba ba fetang dimilione di le dintsi fela ba tshelang ka ona mo lefatsheng ka bophara.

A o itse gore ke dipuo di le kae tse e leng tsa semmuso le tse e seng tsa semmuso tse gompiano di buiwang mo Aforika borwa? Yuniti ithuto e e tla leka go go naya karabo, e leng ntlha e o ka bong o setse o šwegašwega ka ga yona.

Go na le dikao tse di tla go thusang go tlhaloganya totatota tiriso ya dipuo mo setšhabeng, mme dintlha tsa dikao tse ke tse go ka se kgonweng go nna kwa ntle ga tsona gore go nne le pholisi le paakanyo/thulaganyo ya puo tse di nonofileng. Bogolosegolo, go ya ka mokgwa o di tlhaloganngwang ka teng kwa Borwa jwa Aforika, mo dikao tseo di tshwanetseng go dirisiwa mo dipharologantshong tse di kgethegileng/kgotsa tsa mofuta wa tsona o le nosi mo mafelong a go dirisiwang dipuobontsi teng. Gape di tshwanetse le go nna le maikarabelo a dipharologanyo mo puegong sentle le mo mosoleng o o ka nnang teng magareng ga dipuo tse di malebana le se. Go na le mekgwa e le mebedi le tlhaolo ya puo tse go buiwang ka ga tsona mo matsatsing a segompiano e leng, mokgwa wa ditshwanelo tsa puo le wa thutaboagi jwa yona. Mekgwa e mebedi e, e tlhalosa dintlha tsa boago le tsa sepolitiki mo puong e e dirisiwang ka mekgwa e e farologaneng ke palo e nnyane ya batho.

6.4.1 Dipuobontsi mo Aforika borwa

Karolo ya 6 ya Molaotheo wa Repaboliki ya Aforika borwa e neelana ka letlhomeso le le mo molaong le mo molaotheong malebana le dipuobontsi, tiriso ya dipuo tsa semmuso le tlhatloso ya tlotlo le boitshokelano jwa dipuo tse

dintsi tse di farologaneng mo Aforika borwa. Magareng ga tse dingwe, go tlhomamisitswe dilo tse di latelang:

Dipuo tsotlhe tse e leng tsa semmuso di tshwanetse go nna mo maemong a tshwanang gape a a lekalekanang.

Puso e tshwanetse go nna le melawana gape le dikgato dingwe go laola le go tlamela tiriso ya dipuo tsotlhe tse e leng tsa semmuso.

Maemo le tiriso ya dipuo tsa selegae tsotlhe ts, di tshwanetse go thatlosiwa (lebelela Phaahla 2006:2).

Mo molaotheong go na le Tlhomamiso ya Ditshwanelo tsa Botho, e e ageletsweng mo kgopolong ya ditshwanelo tsa motho mongwe le mongwe. Ka jalo, dipolelwana tsa puo di tshwanetse go tlhaloganngwa sentle go tloga mo kitsisong/temosong ya puo jaaka e le tshwanelo. Cranston (1967 go tswa mo go Phaahla 2006:2) ena o tlhalosa ditshwanelo tsa botho go re ke:

a 'universal moral right', something which all men everywhere, at all times, ought to have, something of which no one may be deprived without a grave affront to justice, something which is owed to every human simply because he is human (lebelela Phaahla 2006:2).

Go oketsa foo, tiriso kgabetsakgabetsa ya mareo a a tshwanang le “maemo” “tiriso” le “mosola” di bontsha sentle mekgwa yotlhe e e tlhomilweng mo mesoleng kgotsa mo tirisong yotlhe ya dipuo tsa mo Aforika borwa. Molao waPanSALB (*Pan South African Language Board*) o akaretsa matlhakore otlhe a puo, ke gore tshwanelo le motswedi wa yona.

Kitsiso/temoso ya dipuobontsi e tsamaisiwa le go kaelwa ke nngwe ya ditheo tsa puo tsaPanSALB go tswa mo dikaelong mo pholising ya puo (PanSALB 1998), mme yona e tlhagisiwa jaana:

Kitsiso/temoso e, e tlhomame gammogo le ntlha ya *boikanyego magareng ga batho* mo merafe/dipuo tse di farologaneng di tshwanetseng go tshedisana mmogo ka mokgwa o o ikanyegang magareng ga tsona. Botlhokwa jwa puo nngwe le nngwe le go buiwa ga yona mo setšhabeng go tshwanetse go lemogiwa jaaka karolo nngwe ya sengwe se segolo. Puo jaaka motswedi e akaretsa kgopolo ya puo jaaka e le tshwanelo. Kgopolo ya gore puo ke motswedi wa setšhaba e tsamaisana le ya tiriso ya dipuo kgotsa *mosola wa dipuobontsi* (lebelela Phaahla 2006:143).

Mo Aforika borwa, ke puo ya Seesimane fela e e nang le maemo a puo go ya ka molao wa boditshaba le wa boditshabatshaba go ka dirisiwa mo dipapatsong le mo madirelong, mme puo ya seAforikaanse e e setse morago. Ka phenyo/phekeetso ya mothale o mo puo ya Seesimane e dirisiwang kwa ntle ga botsamaisa jo bo seng mo molaong, go se gagautliwe ga maemo a puo ya Seesimane go bontsha tlotlo le go nna le maatla ga puo e (lebelela Phaahla 2006:54).

Mo bogareng jwa ngwaga wa 2006, baagi ba ne ba balelwa mo palong e e lekanang dimilione di le 47,4 (lebelela dipalopalo tse di lekanyeditsweng tsa baagi mo bogareng jwa ngwaga, South Africa:2006 P0302). Go balwa ga batho mo ngwageng wa 2001 go bontshitswe gore go na le batho ba ba lekanang dimilione di le 44,8 ba ba agileng Afrika borwa, mme ba bua dipuo tse di 25 ka palo. Gona mo go balweng goo ga batho go tlhagisitswe gape gore puo ya seAforikaanse le ya Seesimane, ka bobedi ga tsona di buiwa mo diporofenseng tsotlhe. Le fa gone puo ya Seesimane e tlhaloganngwa ka karetso ke batho mo nageng ka bophara, e mo maemong a botlhano go dirisiwa jaaka puo selegae ya ntlha. Dipuo tse dingwe tsa Yuropa tse e seng tsa semmuso tse di buiwang mo Aforika borwa ke dipuo di le thataro tsa bafaladi/bahudugedi mo nageng eno. Tsona ke seHolanere *Dutch* (7,89%), Sefora *French* (4,26%), Sejeremane *German* (27,05%), Segerika *Greek* (11,28%), seltali *Italian* (11,15%) le Sepotokisi *Portuguese* (38,36%).

Merafe e e buang dipuo tse di leng teng mo Aforika borwa e neilwe manno mo nageng eno, ke gore Aforika borwa e bonala e na le kamano ya dipuo tse di lekanyeditsweng. Kgaoganyo ya palo ya babui go ya go balwa ga batho go go dirilweng ka ngwaga wa 2001 o baya puo ya isiZulu jaaka ya ntlha ya selegae kwa pele go ya ka palo ya batho ba ba e buang ba e neng e le dimilione di le 9, 2 ka ngwaga wa 1996, e e nameletseng go fitlha go dimilione di le 10, 7 mo ngwageng wa 2001 (ke gore 22,9% ya baagi ba ba neng ba bua puo ya isiZulu ka ngwaga wa 1996, e tlhatlogetse go 23,8% ka ngwaga wa 2001). E setswe morago ke puo ya isiXhosa, e e buiwang ke batho ba ba dimilione di le 7, 2 ka ngwaga wa 1996 le di le 7, 9 ka ngwaga wa 2001 (ke gore 17, 9% ka ngwaga wa 1996 le 17,6% ka ngwaga wa 2001). Puo ya seAfrikaanse yona e mo maemong a boraro ka palo ya batho ba ba e buang ba ba dimilione di le 5,8 ka ngwaga wa 1996, mme ya tlhatlogela go dimilione di le 6,0 ka ngwaga wa 2001. Go tloga foo, go latetse puo ya Northern Sotho, e e leng mo maemong a bone ka 9, 2% jaaka puo ya ntlha ya selegae e e buiwang go fitlha ka ngwaga wa 1996, mme le yona e ne ya tlhatloga go fitlha go 9,4% (4 208 980) ka ngwaga wa 2001. Palo e e gatisitsweng, e e leng kwa tlase ya batho ba ba buang puo ya ntlha ya selegae ke puo ya isiNdebele e

yona e buiwang ke palo ya batho e e lekanang 587 000 ka ngwaga wa 1996, e e neng ya tlhatlogela go 712 000 ka ngwaga wa 2001. Dipuo di le robong tsa maAforika tse e leng tsa semmuso di ne di buiwa jaaka dipuo tsa selegae ke baagi ba ba lekanang 76,5% ka nako ya ga go badiwa batho ka ngwaga wa 2001. Puo ya seAfrikaanse le ya Seesimane bobedi ba tsona di ne di buiwa jaaka dipuo tsa selegae baagi ba ba lekanang 23,1% ka ngwaga wa 1996, mme palo ya fokotsegela go 21,5% ka ngwaga wa 2001. Diperesente tsa baagi ba ba neng ba bua puo ya seAfrikaanse e ne ya fokotsega go tloga go 14,4% ka ngwaga wa 1996 go fitlha go 13,3% ka ngwaga wa 2001, fa mo puong ya Seesimane gona palo ya batho ba ba e buang e ne fokotsega go tloga go 8,6% ka ngwaga wa 1996 go fitlha go 8,2% ka ngwaga wa 2001. Go begilwe kwatara fela ya baagi ba ba buang puo ya isiZulu jaaka puo ya ntlha ya selegae. (e nopotswe ke Phaahla 2006:54–55).

6.4.2 Kitsiso/Ditemoso ya paakanyo/thulaganyo ya dipuo mo Aforika borwa

Ruiz (1984:16) o tliša letlhomiso la go ranola puo paakanyo/thulaganyo ya puo le dintlha tsa pholisi, tse di theilweng mo kitsisong/temogong ya puo e ena a e tlhalosang gore ke *“a complex of dispositions toward ... languages and their role in society. These dispositions may be largely unconscious and prerational because they are at the most fundamental level of arguments about language.”* O tsere tsia botlhokwa jwa go tlhagisa maikutlo a mo pepeneneng mo dipuisanong tsa paakanyo/thulaganyo ya puo le tsa pholisi ka go di bontsha mo di pholising le mo tshitshinyong/ditlhagisong tse di setseng di le teng kgotsa a bulela tse dingwe tse dintšhwa.

Mo tshimologong ya gagwe Ruiz (1984:16) o farologanya ditemoso di le tharo tse di latelang:

- Puo jaaka bothata
- Puo jaaka tshwanelo
- Puo jaaka motswedi

Mo go nngwe le nngwe ya ditemoso tse tharo tse, go ka nna ga ntshiwa di le pedi gape, e leng, “puo jaaka setshwaraganyi sa maikutlo” le “puo jaaka sekgontshi”. Ga re kitla re buisana ka ditemoso tse pedi tse tsa bofelo mo yuniti ithutong e.

• Puo jaaka bothata

Batho ba ba nang le monagano o, ba tsaya thuto gore ke sekgoreletsi ka ntlha ya gore ke yona e e paledisang kopanyo ya ditokololo tsa dipuo tse go tsewang

gore ke tsa palo ya batho ba bannye go nna dingwe tsa thulaganyokgolo. Dikwalwa tse dintsi tse di malebana le thulaganyo ya puo di tebisa megopolo ya tsona mo puong jaaka bothata. Lengwe la mabaka e ka nna gore go tloga bogologolo ntse thulaganyo ya puo e tsewa jaaka karolo e nnyane ya tlhabololo ya bosetšhaba.

Mabaka a mangwe a a tlhagisiwang ke batho bangwe ba ba tsayang puo jaaka bothata ke a a akaretsang bokao jwa ditiroloago/ditiro tsa loago tsa hisetori tse di kgethegileng tsa merafe e mo go yona go nang le dipuobontsi le kakanyo ya gore go na le kgolaganyo magareng ga mefutafuta e ya dipuo le mathata a tsa loago, e leng dipuobontsi e e feleletsang e tlhodile tlhokego ya tshwaraganyo mo dilong tsa loago.

(Lebelela Ruiz 1988:10 mo go Finlayson, Dembetembe, Madiba & Sengani 1997:257).

Fa re lebelela mo Aforika borwa, re tlhokomela puo jaaka bothata mo thutong gape le mathata a mangwe mo dilong tse dingwe tsa loago, go tshwana le botlhokatiro le katlego e e kwa tlase ya maAforika mo thutong. Gantsi puo ke yona e e tlholang mathata mo dilong tsa loago. Ka mafoko a mangwe, dipuo tse dingwe kwa ntle ga puo ya Seesimane le ya seAforikaanse di ne di bonwa jaaka bothata go rarabololwa, baithuti ba selegae ba maAforikabona ba ne ba bonwa ba tlhabela mo metsweding ya setso le ya puo e e tlhokagalang thata go ka tsweliswa mo dikolong. Ka jalo, ka go rarabolola mathata a a golaganeng le puo le go tlhokomela dilo dingwe tse di neng di diragala mo nakong e e fetileng gona jaanong di bonwa jaaka ditsela tse di ka rarabololang mathata a loago a a tsamaelanang le tsona. Kwa ntle ga mathata a a golaganeng le loago, tlamelo e e kwa tlase ya dipuo tsa ntlha tsa selegae e tlhokometswe ka mokgwa wa tlhaloganyo e elekanyeditsweng, tlhalelo ya puo e e atlhodiwang ka ntlha ya fa go se na puo ya Seesimane, boporofense le botlhobaelo (Phaahla 2006:52).

• **Puo jaaka tshwanelo**

Kitsiso/temogo ya puo jaaka tshwanelo e bontsha dintlha ka bophara tse puo e tshwanetseng go golagana le tsona mo setšhabeng. Tshwanelo ya puo ya merafe e mennye go bua le go tlamela puo ya ntlha ya selegae e tlhalosiwa e le tshwanelo ya botho le ya gae. Dikao tse di latelang ke tsa se se tlhalosiwang e le tshwanelo: (Finlayson le ba bangwe 1997:257:

- Tshwanelo ya go dirisa puo ya semorafe ya motho yo mongwe mo ditsamaisong tsa molao
- Tshwanelo ya puopedi mo thutong

- Tshwanelo ya go se kgethololwe/tlhophololwe kgatthanong le motheo wa puo
- Tshwanelo ya go dirisa puo ya ntlha ya selegae ya motho yo mongwe mo ditirong tsa tlhakanelo mo botshelong
- Tshwanelo ya go rutiwa ka puo ya ntlha ya selegae ya motho yo mongwe

Puisano mo ditshwanelong tsa puo e tla akaretse ditlhopho tse di farologaneng tse di batlang poelo ya ditshwanelo tsa tsona kgatthanong le mongwe le mongwe wa bona, sekao: ditshwanelo tsa bontsi kgatthanong le tsa batho ba ba nnye ka palo, kgotsa ka tlhanolelo e leng ntlha e e ka tlholang kgotlhang/mathata mo morafeng o. kitsiso/temoso e ya puo jaaka tshwanelo e ka nna le mosola thata mo bathong ba ba tshwaraganeng le go thulaganyo ya puo fa e le gore ba ka e tsaya tsia fa ba lekanyetsa dintlha tse di farologaneng tse di leng teng tsa puo mo merafeng e e kgethegileng ya bona (Finlayson le ba bangwe 1997:257).

Mo go se se builweng fa godimo fa, Ruiz (1984:27) o ganetsana le ntlha ya gore temoso ya puo jaaka motswedi ke serefosanyi mo mokgweng wa puo jaaka tshwanelo; ke ka ntlha e go nang le tlhagelelo ya thulaganyo ya puso go tshwana le mo Aforika borwa mo go tshwanetseng go dirisiwa ditemogo tse pedi tse mo togamaanong ya yona ya thulaganyo ya puo gore di kgone go thusana fela di tshwanetse go tlhokomela tiriso ya molao jaaka e le botlhokwa mo tlhabololong ya puo (Phaahla 2006:52).

Tekatekano ya ditshwanelo tsa puo mo Aforika borwa e sireletsegile ka ntlha ya gore ditshwanelo tse tsa botho di wela ka fa tlase ga ditshwanelo tsa botho tsa motho mongwe le mongwe. Ditshwanelo tse tsa motho mongwe le mongwe di bontsha tekatekano ya botlhe le go se nne le kgethololo/tlhophololo kgatthanong le motho mongwe le mongwe yo o eletsang go diragatsa ditshwanelo tsa gagwe.

• **Puo jaaka motswedi**

Mokgwa o, o gatelela botlhokwa/mosola mo setshabeng go tlhokomela le go tlhabolola metswedi yotlhe ya puo, mme seno ga se ise se neelwe tlhokomelo e kgolo jalo ke baithuti ba thulaganyo ya puo. Ruiz (1984:15) ena o na le kakanyo ya gore fa seno se ka tlhokomelwa ka tshwanelo, mokgwa o o ka fokotsa mathata a a golaganeng le dintlha tsa puo jaaka bothata gammogo le puo jaaka tshwanelo ka gore:

- E ka nna le kutlwalo e e tsepameng/tlhomameng mo go tthatloseng maemo a dipuo tse di potlana

- E ka nna ya thusa go nolo fatsa kgogakgogano magareng ga merafe e megolo le e mennyane
- E ka nna ya tlotlomatsa mosola wa go dirisana mmogo mo thulaganyong ya puo
- E ka nna ya thusa jaaka mokgwa o o tlhomameng go lebelela mosola wa dipuo tse e leng tsa semmuso le tse e seng tsa semmuso mo setšhabeng, gape le go thusa go aga maitseo a mašwa ka ga dipuo gammogo le ditlhopha mo dipuong (Finlayson le ba bangwe 1997:258).

Ga go na kitsiso/temogo le fa e le nngwe e e tla dirisiwang jaaka tharabololo kgotsa mokgwa wa tharabololo mathata mo thulaganyong ya puo ka ntlha ya gore dikitsiso/ditemogo tsotlhe tse di na le mesola ya tsona kgotsa di tlhoka mesola.

Thulaganyo ya puo ke tiro e nngwe e e tlhakatlhakaneng, mme e ka nna le mosola mo bathong ba e ba direlang ka tiriso ya mekgwa e e farologaneng. Tlhakatlhakano e ya thulaganyo ya puo e tlisitswe ke kgalemo ya tlhago magareng ga batho. E akareleditse dikarolo dingwe mo ikonoming, setsoloagong gape le mo dikarolong dingwe tsa sepolitiki mo setšhabeng (Finlayson le ba bangwe 1997: 258).

Tiro

Tlhalosa/bua ka ga botlhokwa jwa ditshwanelo tsa botho mo puong gore di sireletsegile jang le go tlatloswa mo Aforika borwa. Dira seno o tlhokometse ditshiamelomolao le ditiragatso tsa tsona go tswa mo mafelong a a farologaneng.

Pegelo/tsibogelo

Mo go tlhaloseng potso e e fa godimo e, o tshwanetse go tlhokomela tshiamelomolao mo Aforika borwa le go bona gore ditshwanelo tse di itshetlegile jang mo Molaotheong wa mo nageng e ya rona.

6.5 PAAKANYO LE PHOLISI YA PUO MO AFORIKA BORWA

Phaahla (2006:37) ena o lemoga fa thulaganyo/paakanyo ya puo mo Aforika borwa (Lebelela Ruiz 1984:10) e simolola mo goreng puo ke motswedi, mme dipolelo tse di mo pholising tsona di dirisediwa go boloka, tlamela le go tlhabolola dipuo ka maiteko a tirisanommogo mo botsamaiseng jwa sepolitiki,

thuto, ikonomi le jwa puo. Jaanong mo Aforika borwa go dirisiwa pholisi e ntšhwa ya puo ya dipuobontsi tse e leng tsa semmuso.

Pholisi ya Boditšhaba ya Puo mo Aforika Borwa "*The South African National Language Policy*" e tsewa jaaka pholisi ya puo e e tsweletseng pele thata mo lefatsheng. Dipuo tsa selegae tsa maAforika di tsosolositswe gape go tloga mo maemong a puo ya ga mme/loleme lwa ga mme go tsaya maemo a semmuso, bogolosegolo, go dira pusetso ya dintlha tse di neng di tlhokomologilwe mo nakong e e fetileng go tshwana le itekanelo ya puo, puo jaaka motswedi, kitsotlhaka, puo jaaka sediriswa mo go ruteng, puo mo ditirelong tsa bosetšhaba, dipuo mo bošweng, puo ya/ka dikai le tlhabololo ya puo. Mokgwa o pholisi e dirang ka gona o itshetlegile ka tlhotlheletso, namatshego le ka ditlhotlheletsi go na le gore go nne le matshosetsi mo mafelong a a tshabegang mo ditirong tsa puo le mo mesoleng ya yona (Phaahla 2006:37).

Setlhophapha sa Togamaano sa Tiro mo Puong "*The Language Plan Task Group*" (LANGTAG) se tlhomilwe ke Tona ya Botswana, Setso, Saense le Thekenoloji "*Minister of Arts, Culture, Science and Technology*" go gakolola Tona ya thuto mo ditirong tse di malebana le puo ka boemedi jwa komiti ya LANGTAG (lekanyetsa 1995). Mo Aforika borwa, sekao: Dipuobontsi le boikepelo/boitshetlego jwa dipuo tse lesomenngwe tsa semmuso di bonwa e le maemo a a ka se keng a fokotswa mo go nneng le seabe mo sepolitiking le mo bontsing jwa setso. Ke gore dipuo tsa ntlha tsa selegae tsa maAforika jaaka dipuo tsa semmuso di tla nna tse di nonofileng go nna tsa semmuso ka leina fela (ke gore ka tlhomamisosemmuso) ka ntlha ya gore ga ise di dirisiwe mo mafelong a maemo a a kwa godimo go tshwana le mo botsamaising jwa puso, dipapatsong le mo madirelong. Gantsi puo ya semmuso go solofelwa gore e tshwanetse go diragatswa jaaka sediriswa sa tlhaeletsano le sa go ruta mo mafelong otlhe a naga ka bophara, mme e tshwanetse go nna mo maemong ao a a kwa godimo a semmuso mo e leng gore e tshwanetse go amogela ka nepagalo tshegetso go tswa mo letlhakoreng la puso. Dipuo tsa ntlha tsa selegae tsa maAforika mo Aforika borwa ga di tlhalosiwe jaaka dipuo tse puso e di dirisang mo ditirong tsa yona tsa letsatsi lengwe le lengwe kgotsa mo maikaelelong a bokai a bosetšhaba jaaka go solofelwa go tswa mo dipuong tse e leng tsa semmuso. Nako e mo Aforika borwa ke ya tshutiso ya mokgwa o o o sokamisitsweng mo tirisong ya thulaganyo le tiori ya puo jaaka e sa latele tlhomamo (e nopolwa Phaahla 2006:37).

Phaahla (2006:37) o tlhomamisa gore thulaganyo e ntšhwa ya puso e e tlhageletseng go tshwana le e e leng teng mo Aforika borwa mo a fitlhetseng gore e tshwanetse go naya maemo go ya ka molao/ka tshwanelo dipuo tsotlhe go nna tsa semmuso. Moragonyana go fitlhetswe gore inakemo ga e a retelelwa

fela go rarabolola mathata a loago le a sepolitiki, mme e tlhodile a mangwe gape a mantšhwa (sekao: gore dipuo tse di tlhophilweng di ka ntšhwafatswa jang gore di kopanngwe le bomannete/boammaaruri ka bophara.

Pele ga ngwaga wa 1994, dintlha tsa thulaganyo ya puo e ne e le tsona dingangintshi mo Aforika borwa. Mo go neng go lebeleletswe ditiragalo tsa matlhotlhapelo tsa letsatsi la 16 mo kgwedding ya Seetebosigo ka ngwaga wa 1976, ke mo thulaganyo ya puo mo Aforika borwa e setseng e bontshitse tswelelopele e kgolo, mo go akaretseng le mo go arabeleng ditlhokego tsa batho ba mo Aforika borwa. Ke ka ntlha e dipuo tsotlhe tse di buiwang mo Aforika borwa di neetsweng maemo a semmuso. Ka maswabi go tlhageletse mathata a a latelang mo thulaganyong e:

- Gore thulaganyo ya thuto e tla lolamisiwa jang go dirisana le bonnete jo bontšhwa jwa puo jo bo tlhageletseng
- Gore go tla tlhomiwa jang kgobokanyo e kgolo e e feleletseng ya materiale/dibuka ka dipuo tse dintšhwa tse, tse di tlhomamisitsweng go nna tsa semmuso gore di kgone go lotolotswa
- Gore go tla tlwaelwa, tlhabolola le go dirisa jang dingwe tsa dipuo tse mo mafelong a a tshwanang le mo go dithutong tsa bonetetshi/saense le tsa thekenoloji gape le mo tlhaeletsanong ka bophara (Lebelela Phaahla 2006:38)

Katlego ya dintlha tse mmuso o di kwadileng mo tokomaneng ya pholisi ya puo di tshwanetse go sekasekiwa semmuso nako nngwe le nngwe fa tokomane eo e le mo tirisong (sekao diphatlalatso tsa puso tse di tshwanetseng go ntshiwa mo puong/dipuong tsa baithuti ba ba ntlha), le gore mo ngwageng wa 2005 nngwe le nngwe ya dipuo tse di le lesomenngwe tse e tshwanetse ya bo e setse e dirisiwa mo ditirong tsotlhe tsa melawana, go akarediwa le mo diphatlalatsong tsa Hansard, jaaka go tshwanetse, gore fa e le mo melawaneng ya porofenseng mabaka mo dikgaolong e tshwanetse go nna ona a a tlhomamisang gore ke puo efe e e tshwanetseng go dirisiwa. Go ya ka Reagan (2002:5), tokomane ya pholisi ya puo ke nngwe ya ditokomane tse dintsi tsa pholisi tse di tlhomilweng go tlabana le phenyo ya tiriso ya puo ya Seesimane.

Ka maswabi, go tshwanetse go lemogwa pele dintlha tse go iseng go akanngwe ka ga tsona (jaaka Phaahla 2006: 38 a bua).

Tiro

Jaaka o setse o buisitse go kgabaganya karolo e ya 6.5, araba potso e e latelang:

Ke sekao sefe sa paakanyo/thulaganyo ya puo se Aforika borwa e se latelang? Bontsha fa o dumelana/ganetsana le mokgwa o o dirisiwang oo. Fa e le gore o ganetsana le ona naya mabaka a a utlwalang a karabo ya gago.

Pegelo/tsibogelo

O tshwanetse wa bo o tlhalositse dikao tsa paakanyo/thulaganyo ya puo tse Aforika borwa e di latelang, mme o bontshe tse wena o di ratang o dumelana kgotsa o sa dumelane le mokgwa o o dirisiwang mo paakanyong ya puo. Gape o tshwanetse wa bo o bontshitse gore seno se, go ya ka kakanyo ya gago se tla rarabolola mathata a puo kgotsa nnyaya, mme fa e le gore mathata a puo ga a rarabologe, tshwaela ka sekao se sengwe se wena o bonang se nepagetse go ka dirisiwa mo paakanyo/thulaganyong ya puo.

6.6 KOPANO YA PUO

Kopano ya puo jaaka e lemogilwe ke Weinreich (1953: 1) ke fa motho yo o buang dipuo tse a di dirisa ka go refosana, mme ena motho yoo a akarediwa mo kopanong ya dipuo ke gore go nna le dipuopedi. Go tswelala pele, Weinreich o tlhalosa gore bopuopedi bo tla re isa kwa tlhotlheletsong ya puo ka puo e nngwe, e leng sengwe se se tla tlholang gore go nne le tsenelano/itshunyotshunyo/kgoreletsano. Gape Weinreich o bega gore dilo tsa go tshwana le tseo di tla dira gore go nne le phaposo mo tlhomamisong e e ka nang ya puo e e dirisiwang ke batho ba ba buang dipuopedi ka ntlha ya go tlwaela ga bona go itse go bua dipuo tse di fetang bongwe (ke gore ka ntlha ya go kopana ga dipuo), mme seno se tla bidiwa gore ke ponagalo ya tsenelelano/kgoreletso ya puo. Lebaka la tsenelano/kgoreletso ya mothale oo, ke yona e go builweng ka ga yona mo yuniti ithutong ya 2, mo karolong ya 2.2.2, mo go neng go buiwa ka ga go se farologanye bong ka tsalo fa re bua ka maemedi mo dipuong tsa maAforika e leng sengwe se se ka bontshiwang mo go se tlhokomeleng pharologanyo e (sekao: go tshwana le mo puong ya seAforikaanse). Mo yuniti ithutong e, re ya go buisana ka ga ponagalo e ya tsenelelo/kgoreletso fela re go dira jalo re tlhokometse kopano ya puo jaaka ntlha e e tla tlhotlheletsang thulaganyo nngwe ya mofuta wa yona e e bidiwang gore ke “tekateakano ya dipuo”.

Weinreich (1953:1) o gatelela mosola wa go tlhokomela dintlha tse dingwe tsa puo fa re tlhomamisa ntlha e ya tsenelelano/kgoreletso mo kopanong ya puo ka ntlha ya botlhokwa jwa ka fa batho ba agisaneng ka teng mo setshabeng/ka ntlha ya botlhokwa jwa ka fa setsoboago bo leng ka teng mo kopanong ya e ya batho. Gape o tlhalosa gore dingwe tsa dintlha tse di oketsegileng mo puong

ke tse di fitlhitsweng di ntse di le teng mo mothong yo o buang dipuopedi tse a di tsereng mo dipuong tse dingwe tse a kopanang le tsona. Dikao tsa dingwe tsa dintlha tseo ke tse di latelang:

- Tshiamelo ya ka fa mmui a itlhagisang ka teng ka kakaretso gape le kgono ya gagwe go kgaoganya dipuo tse pedi tse
- Bokgoni jo bo tsamaisanang mo dipuong tse pedi tse
- Boitseanape mo tirisong ya puo nngwe le nngwe ka ditlhogo tse di farologaneng le dipuisano
- Mokgwa wa go ithuta puo nngwe le nngwe
- Boitshwaro/maitseo mo puong nngwe le nngwe, go sa kgathalesege gore ke boitshwaro jwa motho a lem mongwe kgotsa jo bo tlhomamisitsweng
- Bogolo jwa setlhopho sa dipuopedi gape le bongwefela jwa setlhopho seo kgotsa pharologanyo mo setsoloagong; kgaoganyo ka ditlhophana ka go dirisa nngwe ya dipuo jaaka puo ya ntlha ya selegae ; dintlha tsa mosola wa saense ya dipalopaloloago; dikgolagano tsa loago le tsa sepolitiki tse di leng teng mgareng ga ditlhophana tse
- Kamogelo ka kakaretso ya mongwe le mongwe yo o buang dipuopedi ka dipharologantsho tsa boitshwaro tsa puo mo ditlhophaneng tse dintsi tse di farologaneng
- Boitshwaro jo bo tlhomamisitsweng mo puong nngwe le nngwe (puego sentle) maemo a selegae kgotsa a bohudugi/bofaladi a dipuo tse di amegang tseo
- Boitshwaro mo setsong sa puo nngwe le nngwe ya morafe
- Boitshwaro mo dipuopeding
- Boitshoko kgotsa go tlhoka boitshoko malebana le go tlhakanya dipuo, go bua ka mokgwa o o sa tshwanelang mo puong nngwe le nngwe
- Kgolagano/botsalano magareng ga setlhopho se se buang dipuopedi le gore merafe e mebedi eo e e buang dipuo tse pedi tseo ke karolo e nyanenyane (Weinreich 1953:4).

Palo ya marontho go tloga go 1 go fitlha go 5 e tshalosa dintlha tse di tshwanetseng mo mothong wa dipuopedi (kgotsa dipuobontsi) fela, mme palo ya lerontho 6 yona e tshalosa ditlhopho.

Kopano ya puo e tshalosiwa jaaka ntlha nngwe ya kopano ya setso. Ga se fela gore kopano ya puo e tlhola diphetogo gape e ka nna ya dira gore go nne le puo e ntšhwa e re ka reng ke “ mokgwa o bonolo wa go dirisa puo magareng ga batho ba ba buang dipuo tse di farologaneng “*Pidgin language*. Ponagalo ya

mofuta o, e tlwaelegile mo baaging ba selegae ba ba eletsang go tlhaeletsana le merafe e e fenyang/phekeetsang mo ikonoming kgotsa mo sepolitiking (Finlayson le ba bangwe 1997:164).

Phaahla (2006:29) a reke ka ntlha ya tiori e e mo godimo e gore Mühlhäusler (1996:306) a nne le tsela ya go tla gore thulaganyo ya puo ya batho ba ba golaganang ka ntlha ya go nna felo go le gongwe e tshwanetse go nna jang le gore maikaelelo a yona a tshwanetse go lebagana le go farologana ga bona go na le gore go dirisiwe e e tlhomamisitsweng. Gape o lemogile gore tiragalo ya thulaganyo ya puo e batla go nna le seabe ga setšhaba mo go yona go na le gore go dirisiwe botsamaisa jo bo kgethegileng/nang le bokgoni/botswerere. Fa go ka nna jalo gona thulaganyo ya puo e tla kaiwa e le e e tshwaraganetsweng/e le karolo ya botlhe e e nang le dintlha tse dintsi tsa tlhago le tsa setso tsa batho ba ba golaganeng mmogo gape lefelo le ba nnang botlhe mo go lona. Gape e tla ba gore e e tlhokometse ntlha ya go dira gore go nne le pharologanyo e kgolo ya dipuo ka go batla go tlhaola dintlha tsa batho ba ba golaganeng mmogo gape le lefelo le ba nna mo go lona go bona gore pharologanyo e ya dipuo e a tsweliswa. Bontsi jwa barutapuo ba leka go tla thulaganyo ya puo ya mothale o, e e tlhokometseng dintlha/dikarolo dingwe tse di sa solofelwang gape tse di fapogileng, go tshwana le tsa tharabololo ya mathata.

Phaahla (2006: 191) o ngunanguna ka ntlha ya gore Aforika borwa e ka nna botoka fa e ka dirisa pholisi puo e e golaganeng le batho ba ba nnang mmogo mo lefelong le le lengwe, e e nang le mosola mo dipuobontsing, mo temokerasing/pusong ya batho ka batho. Mühlhäusler (1996: 323) o kwadile gore thulaganyo ya pholisi e e golaganeng le batho ba ba nnang mmogo mo lefelong le le lengwe le le rileng e na le kabelo e e tlhomameng mo thutong ya dipuo tsotlhe gore ditlhopha tsotlhe di kgone go tlhaeletsano kwa ntle ga tlhokomologo ya puo nngwe le nngwe e e dirisiwang, gape le gore maikaelelo a pholisi ya thulaganyo ya batho ba ba golaganeng, mme ba nna mo lefelong le le lengwe e tshwanetse go nna e e ka dirang gore go nne le lefelo le le tswelediwa mo dipuo tsotlhe di tla godisiwang teng (gona le go godisa puo e le nngwe kgotsa tse pedi tse di setseng di godisitswe). Go tsenngwa mo tirisong ga pholisi ya puo ya batho ba ba golaganang ka ntlha ya fa ba nna mo lefelong le le lengwe e na le go lemoga maikaelelo mo nakong e e tlang a a kgopantsweng ka fa tlase ga thulaganyo ya puo.

6.7 TLHABOLOLO YA PUO MO AFORIKA BORWA

Tlhabololo ya puo mo Aforika borwa e na le maikaelelo a le mararo, e leng, tlhomo/tlhabololo ya mokwalo o o tlhomamisitsweng le thulaganyo ya

mopeleto, lotolotso le ntšhwafatso ya tlotlofoko ya puo, tlhomo ya direjisetara tse ntšhwa mo thutong, thulaganyong ya molao, bokwalwadikgannyeng le mo go kwaleng pego/pegelo (Cluver 1992: 68). Finlayson le Madiba (2002: 40) ba dumelana le tlhagiso ya ga Cluver: Fa ba nopola Ferguson (1968) le Garvin (1973) ba ganana ka gore go tlhaloganyega ga puo ke selekanyo se se mosola thata mo tlhabololong ya puo le go dumela gore le fa go tlhaloganyega ga puo go ka itlhagela go ya ka tlhago, fela go na le tumelelano e e golang magareng ga baithuti ba thulaganyo ya puo ya gore mo go tlhabololeng dipuo tse di tshwanang le tsa mo Aforika, go na le tlhokego ya boitemogo le bokgoni jo maitirelo go akofisa tiragalo e le go e dira gore e nne e e nonofileng.

Malebana le tlhabololo ya puo mo Aforika borwa, Phaahla (2006:39) o emelana kgatlhong le gore thulaganyo ya puo e tshwanetse go nna tiragalo ya tshutiso ya puo e e busetswang morago go ya ka fa Fishman (1991:xii mo go Cooper & Spolsky 1991:30) ba tlhalosang gore ke boemo jwa (1) mosola, o o seng mo lotsong lo lo golaganang lwa semmuso fa gae, bokaong jwa balelapa le mo baagisaning ba ba gaufi thata, mo boemong (2) mosola mo mafelong a a tshwanang le kwa ntle ga phokelelo/tlhotlheletsano ya puosemorafe, go dirisiwana jaaka dipuo mo thutong, madirelong, ditlhaeletsanong le mo ditirelong tsa puso. Fishman o tlhagisa seno se a amegile maikutlo ka gore kwa ntle ga sireletsa boemo jwa (1), go leka go laola boemo (2) go tla bo go tswana fela le fa o tsweletse pele go pompela mowa mo leotwaneng le le dutlang mowa/phontšhitseng mowa.

Haugen (1997:348) ena o gakolola ka gore go tswelela pele go thusa dipuo tse di sa tlhabololwang (go tswana le dipuo tsa selegae tsa maAforika mo Aforika borwa) go nna didiriswa tse di itshekileng/itekanetseng go ka dirisiwa mo ditshabeng tsa segompiano go tshwanetse ga fenngwa mathata a a golaganeng le thulaganyo ya melao/melawana le lotolotso. "Thulaganyo ya melao kgotsa melawana e tlhalosiwa e le pharologanyo e nnyennyane fela ka go ya ka mosola wa yona (Haugen 1997:350). Go ya ka bokao, puo e e tlhabolotsweng ka botlalo gammogo le setlhopa sa loago ke puo e e tlhakatlhakaneng thata gape e e akaretsang, go tswana le mesola ya yona mo mafelong a a farologaneng. Ke gore e tshwanetse go araba ditlhokwa tsa batho ba ba farologaneng ba ba nnang mo mafelong ao, ditlhopha, ditiro gammogo le dikgatlhego tsa bona. E tshwanetse go fitlhelela teko ya motheo ya bokgoni, mme e nne le ditshwanelo/didiriswa tse di tshwanang le go bopa mafoko a mantšhwa go tswa mo metsweding ya yona kgotsa go adima mafoko go tswa mo dipuong tse dingwe. Mokwalo, o o thusang polokego e e sa lekanngweng le phatlhalatso ya tlotlofoko, ke sona sediriswa sa thekenoloji se se kgontshang puo e ntšhwa e e tlhomamisitsweng go fitlhelela ditlhokwa tsa sengwe le sengwe se se

kgethegileng go ka dirisiwa ke beng ba sona. Ga go na tekanyo mo lotolotsong ya puo kwa ntle ga fa fela e le gore go na le batho ba itshunyatsunya mo tiragalong eo. Haugen (1997:350) o kwala dintlha di le nne tsa thulaganyo ya tlhabololo ya puo, e

leng:

- 1 tlhopho ya tlhomamiso/maitseo
- 2 mokgwa wa thulaganyo ya melao kgotsa melawana
- 3 lotolotso ya mesola
- 4 kamogelo ka setšhaba

Ferguson (1997:264) o tlhagisa dikgato di le tharo, e leng, mokgwa wa go kwala le go thala, tlhomamiso le ntšhwafatso. Go ya ena, ntšhwafatso ya puo e diragadiwa morago fa puo e se na go feta dikgato tsa mokwalo le tswa go thadiwa, ke gore morago fa e sena go fokodiwa go ka kwadiwa le fa e se na go tlhomamisiwa. Lereo le la, “tlhomamiso” le tlhalosa gore tlhabololo ya boitshwaro/maitseo jwa dikgaolo le jwa loago jwa dipuo tse di farologaneng tse di kgonang go ka tlhaolwa magareng ga tse dingwe tse di tshwanang le tsona bo phimotswe. Go mosola thata go tlhaloganya gore kgato nngwe le nngwe e akaretsa eng mo go yona.

Go na le dipharologantshe tse di mosola thatathata kgotsa dikgato tsa tlhabololo ya puo tse di mo pepeneneng/tlhageletseng thata mo yuniti ithutong e.

6.7.1 Tlhomamiso ya puo

Dipuo tsotlhe tse kgolo mo Aforika borwa di bontsha di tlhabolotswe thata go fitlhelela kwa godimo ga dikgato tse di tlhophilweng tsa tlhomamiso gammogo le tsa thulaganyo ya melao kgotsa melawana. Le fa go ntse jalo, ka tsosoloso ya tlhokomelo ya semorafe le ya ditlhopha, tlhomamiso ya dipuo tse dingwe yona e tshwanelwa ke go boelelwa gape.

6.7.2 Ntšhwafatso ya puo

Ntšhwafatso ya puo yona e ka tlhaloswa gore ke thulaganyo e mo go yona puo e nnang sediriswa se se nepagetseng sa tlhaeletsano mo tirisong ya ditlhogo le mo mekgweng ya segompiano ya puo (Cooper 1989:149). Cooper o tlhopha tiriso ya lereo “ntšhwafatso” go nna le le senang lesego ka ntlha ya gore go ya ka ena ga go na sepe fela se ntšhwafatseng mo thulaganyo e. Go ya ka ena, thulaganyo e ga e mabapi le dipuo tse di tshwanetseng go tlhabololwa fela,

gape e akaretsa le dipuo tse di setseng di tlhabolotswe mo merafeng ya segompieno (Cooper 1989:149). Le fa go ntse jalo, o emelela tiriso ya lereo le ka ntlha ya gore le tlhalosa ka botswerere tshwano mo ntšhwafatsong ya tsa loago.

Ntšhwafatso ya puo ke nngwe ya dilo tse di tlhokometsweng thata mo tlhabololong ya puo mo Aforika borwa, bogolosegolo, dipuo tsa maAforika. Tiragalo e, e akaretsa ntšhwafatso ya bokao jwa puo le tlhomo ya direjisetara.

6.7.3 Ntšhwafatso ya bokao jwa puo

Ntšhwafatso mafoko ke thulaganyo e e baakantsweng ya popo ya mafoko a mantšhwa (thuto ya bokao jwa mafoko a mantšhwa) kgotsa tlhabololo ya mafoko a a ntseng a le teng jaaka karolo ya puo mo nakong ya segompieno go bopa mareo a mantšhwa mo tlhabololong ya puo mo go adimilweng mareo ka tshoganetso go bitsa dithulaganyo tsa tlhago ka maina gore di kgone go dira (Cluver 1992:44). Gantsi seno se, sediriwa ka go tlhama dibukantswe, mananefoko, mareo a a kgethegileng, mme seno se bonwa e le sengwe se se tshwanetseng go diriwa ka ponyo ya leitlho. Fela jaaka Fishman (1974) a re tsibosa, motho ga a tshwanela go wela fela mo kotsing ya go lebelela thata ntšhwafatso ya bokao jwa mafoko jaaka nngwe ya ditiro tsa puo e e golaganeng le mafoko fela. Ntshwafatso ya bokao jwa mafoko e akaretsa dintlha dingwe tse di tshwanang le tsa loago, bodumedi, ikonomi gammogo le tsa sepolitiki. Tseno tse, ke dintlha tse o tshwanetseng go di tlhokomela fa o buisa ka ga ntšhwafatso ya dipuo tsa maAforika mo Aforika borwa.

Ntlha e nngwe gape e o tshwanetseng go e lemoga ke gore mo ntšhwafatsong ya bokao jwa mafoko ke gore katlego ya tiragalo e e itshetlegile ka tlhabololo mo madirelong a mangwe a setšhaba. Ka jalo, ntšhwafatso ya puo e tshwanetse go tsamaisana tsela e le nngwe le ntšhwafatso mo madirelong a mangwe a setšhaba.

6.7.4 Kago ya digalo ka mabaka a a kgethegileng mo dipuong

Ntšhwafatso ya puo e akaretsa gape le tlhabololo ya mekgwa/ditaele tsa direjisetara tsa mafelo mo mafelong a a farologaneng. Lefelo lengwe le lengwe go tshwana le lefelo la kalafo, bokgaolakgang le la thuto, go bonala di na le mekgwa ya tsona ya direjisetara. Seno se, ke se gantsi se tlhalosiwang gore ke puo e e dirisiwang mo mabakeng a a kgethegileng mo thulaganyong ya puo ya bokwadi.

Tiro

Jaaka o setse o buisitse go kgabaganya kgaolo 6.7 jaanong, o ka nna wa leka go araba dipotso tse di latelang:

- (a) Sekaseka mekgwa e e tlhomilweng mo Aforika borwa go tlhabolola dipuo tsa selegae tsa maAforika.
- (b) Kwala dikgato tse di nepagetseng go ka dirisiwa mo tlhabololong ya puo

Pegelo/tsibogelo

Go araba ka botlalo potso ya

- (a), o tshwanelwa ke go buisa le go dira dipatlisiso mo inthaneteng gore o kgone go bona mekgwa e o e batlang e e dirisiwang tlhabolola dipuo tsa maAforika mo Aforika borwa. O se ke wa dirisa fela mosupatsela o wa thuto.

- (b) Dikgato tse nne tsa thulaganyo ya tlhabololo ya puo ke tse di latelang:
 Tlhopho ya tlhomamiso
 Mokgwa wa thulaganyo ya melawana
 Lotolotso ya mesola
 kamogelo ka setšhaba

6.7.5 Go tlhabololwa ga tlotlofoko le thulaganyo ya go kwala dibukantswe

Go ya ka Webb (1999:190), ga go na le fa e le motho mongwe yo o rutegileng, yo o katisitsweng go dira tiro ya gago ya boithutelo ka go dirisa puo ya selegae e e rileng. O katisitswe go ya ka boithutelo, mme boikatiso boo, bo batla pele gore o bo o itse puo e e batlegang mo lefelong leo le o yang go dira mo go lona, tse ke mareo a setegeniki le direjisetara tse di tlhokegang (go akarediwa le mekgwa ya go bua le batho le ya go ranola).

Fa o na le dikgono tse, batho ba ba nang le boithutelo ke bona ba ba tla kgonang go dira ditiro tse ba dirisa puo nngwele nngwe e e batlegang.

Fa e le gore go tserwe tshwetso ya go adima mareo a mangwe, barutapuo ba mareo ba tshwanetse go tlhokomela mekgwa ya go adima, maadingwa le kadimo ya dipolelo tse di fetoletsweng tse di ka dirisiwang mo puong. Tlhopho ya go dirisa mokgwa mongwe le mongwe o o tlhalositsweng fa godimo fa o ikaegile ka dintlha tsa borutapuo le tsa borutapuo bo bo feteleditsweng

Sekao: Popo ya puo go tswa mo borutapuong jwa Northern Sotho bo tshwanelegile go ka adima mafoko, ke gore maadingwa a setse a dirilwe gore a dumelane le popego ya puo. O tla gopola gore mo yuniting ithuto ya 2 karolo ya 2.7 go builwe ka dikaelo tse di leng teng tse di malebana le tlwaelo ya maadingwa mo popegong ya dipuo tsa maAforika.

Gape go tshwanetse gore go dirilwe ditshwetso tse dingwe tsa go tlhopha motswedi ya puo ya maadingwa. Go ya ka Webb (1999:190), popo ya popegopuo ya diphetogomodumo go tswa mo puong ya Seesimane e ka se lekanngwe le ya dipuo tsa selegae tsa maAforika. Kwa ntle ga se, e ka nna ya dirisiwa jaaka motswedi o mogolo wa kadimo ya maadingwa. Dipuo tsa selegae tsa maAforika di ne di ntse di adima mafoko go tswa mo puong ya Seesimane le ya seAforikaanse mo dingwageng tse dintsi tse di fetileng, gape puo e ya Seesimane le ya seAforikaanse di na le mosola o mogolo malebana le se.

Mo go tlhabololeng tlotlofoko e e tlhokegang mo phatlalatsong ya mesola mo nakong e nšhwa e ya botshelo, motho o tshwanetse go letlelela tiriso ya kadimo ya mafoko. Go na le gore go bopiwe mafoko a mantšhwa a e seng a tlhago go tswa mo mafokong le mo dipoping tse di leng teng mo puong, motho o tshwanetse go lemoga le go tlhatlosa mafoko a a setseng a le teng mo tirisong ya puo eo.

Mokgwa o, o bontsha e le yo o tlhokagalang ka ntlha ya mabaka a mabedi a a latelang: Mo karolong ya ntlha, fa e le gore go dirisiwa gape mokgwa wa batho ba ba ratang go dira dilo ka botswerere, bogolosegolo, fa go tlwiwa mo tirisong ya mafoko e leng mokgwa o o neng o dirisiwa bogologolo, gona e tla bo e le tshenyo fela ya madi – batho ga ba dirise mafoko fela ka ntlha ya gore a motsamaisi o re ba tshwanetse go dira jalo. Sa bobedi, fa e le gore kgobokanyo e kgolo e e feleletseng ya mafoko e e rebotsweng ga e a tlwaelega, batho ba ba buang puo eo ga ba kitla ba eletsa go ithuta yona mo dikolong, babui ba dipuo tse dingwe ba le bona ba ka se nne le kgatlhego mo go ithuteng yona mo madirelong a semmuso, ka ntlha ya gore ba tla bo ba itse gore e ka se ba tswela mosola ope mo tlhaeletsanong le babui ba puo eo.

Dithutiso tsa go boelela/poeletso

- 1 Kwalela setheo sa gago sa thuto (sekao: e ka nna yunibesithi kgotsa sekolo) tlhagiso/tshitshinyo mo o tlhalosang gore pholisi ya puo tebang le dipuobontsi e tshwanetse go salwa morago mo tlhaeletsanong. Tlhagisa/ntsha mefuta ya paakanyo/thulaganyo ya puo e e batlegang gape le dikgato tse di tshwanetseng go latelwa mo tirisong ya pholisi e.
- 2 Ka bokhutshwane, tlhalosa mangwe a mathata a puo kgotsa a dintlha tse o kopanane natso mo boithuteng jwa gago.

- 3 Baya dintlha fela le go sekaseka tsamaiso ya paakanyo/thulaganyo ya puo mo nageng ya gaeno, o lebeletse le tiriso ya pholisi eo ya puo mo pusong ya naga ya lona mo mafelong a selegae le a thuto.

6.8 BOKHUTLO

Puo ke yona letshwao le le tlaolang jaaka re setse re buile mo nakong e e fetileng, mme ga se gape ke yona fela e e leng botlhokwa. Seno se botlhokwa thata mo ditikologong tse mo go tsona go dirisiwang dipuobontsi go tlaola batho. Puo e tshwanetse go bonwa jaaka motswedi o batho ba o dirisang go nna sengwe se se batlegang. Ga se puso fela e e tshwanetseng go tlhotlhomisa tiriso ya puo le ditshwanelo tsa yona; ditlhopho tse dinnye tsa barutapuo di tshwanetse go huparela maatla a di nang le ona mo puong le mo boemedi jwa tsona bo bo ba tlhalosang. Kgopolo e, ga e fetoge go tshwana le kgopolo e e fetileng ya kgololo ya thutaboago, e e nang le dipharologantsho tse di tshwanang le mathata go tloga kwa tshimologong le boemedi (Stroud 2001:340).

Mo mosupatseleng o wa thuto re ne re tlhokometse thata tshobokanyo mo thulaganyong ya pholisi ya puo mo Aforika borwa gape ra buisana gape ka ga maemo a dipuo tsa maAforika ka bophara tebang le go nna teng ga tsona gammog le dipuo tse dingwe go go dirang gore go nne le bontsintsi jwa dipuo mo nageng ya Aforika borwa, bokgoni jwa go di tlhabolola le matshosetsi a a kgonagalang go ka nna teng a a golaganeng le dipuo tse.

Mojule otlhe o, o go tsamaisitse go tloga kwa go tsewang gore ke mo dipuo tsa maAforika di simolotseng teng, karologanyo ya tsona, dipharologantsho tsa tsona tsa popego ya mafoko, tiriso ya tsona gore tshutisetso ya tshedimisetso e nne e e nonofileng, dikgolagano magareng ga batho, mabaka a tlhaeletsano ka go bua le ka go se bue go ya ka maemo a jaanong a batho ba tlhaloganyang puo go ya ka ona. Kwa bokhutlong, re tlhomamisa bokamoso jwa dipuo tsa maAforika go nna jo bo itumedisang le bokgoni jwa go rarabolola matshosetsi a a ka nnang teng mo thulaganyong e e lolameng ya puo.

Metlobo

Cluver, A. 1992. Language planning models for a postapartheid South Africa. *Language Problems and Language Planning* 16:105–136.

Cooper, R.L. 1989. *Language planning and social change*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.

- Cooper, R.L. and Spolsky, B. 1991. *The influence of language on culture and thought: essays in honor of Joshua A. Fishman's sixty-fifth birthday*. New York: De Gruyter.
- Encyclopedia 11 (accessed 23 January 2009)
<http://www.experiencefestival.com>
- Ferguson, G. 2006. *Language planning and education*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Finlayson, R., Dembetembe, N.C., Madiba, M.R. & Sengani, T.M. 1997. *Sociolinguistics: African languages. Unisa Honours study guide*. Pretoria: University of South Africa.
- Finlayson, R. & Madiba, M. 2002. Intellectualisation and South African languages. *Current Issues in Language Planning* 3(1):40–61.
- Fishman, J.A. (ed.) 1974. *Advances in language planning*. The Hague: Mouton.
- Gordon, R.G. Jr. (ed.) 2005. *Ethnologue: languages of the World*: 15th edition. Dallas, Tex.: SIL International. Available: <http://www.ethnologue.com> (accessed 1 May 2006).
- Haugen, E. 1997. Language standarization. In *Modern Linguistics, Sociolinguistics: A Reader and Coursebook*, edited by N. Coupland & A. Jaworski. New York. United States St Martin's Press, Inc.:341–351.
- Lo Bianco, J. 2005. Globalisation and national communities of communication. *Language Problems and Language Planning* 29(2):109–133.
- Mühlhäusler, P. 1996. *Linguistic ecology: language change and linguistic imperialism in the pacific region*. London: Routledge.
- Ozolins, U. 2003. Language and economics: mutual incompatibilities, or a necessary partnership? *Current Issues in Language Planning* 4(1):67–83.
- PanSALB see Pan South African Language Board.
- PanSALB. 1998. PanSALB's position on the promotion of multilingualism in South Africa: a draft discussion document. October, Pretoria: PanSALB.

- PanSALB. 2000. Language use and language interaction in South Africa: Summary report of the national sociolinguistic survey conducted by MarkData on behalf of PanSALB. Pretoria: PanSALB.
- Pan South African Language Board. [s.a.] *Status language planning*. <http://www.pansalb.org.za/index> (accessed 6 October 2004).
- Phaahla, P. 2006. The feasibility of Northern Sotho as a language of commerce and industry in the Limpopo and Gauteng provinces. D Litt et Phil thesis. Johannesburg: University of Johannesburg.
- Phillipson, R. & SkutnabbKangas, T. 1996. English only worldwide or language ecology? *TESOL Quarterly* 30:429–454.
- Raymond, G. 2005. *Ethnologue: languages of the world*. 15th edition. Dallas, Tex.: SIL International.
- Reagan, T.G. 2002. Language planning and policy: past, present and future. In *Language in South Africa*, edited by R. Mesthrie. Cape Town: Cambridge University Press:419–433.
- Ricento, T. 2005. Problems with the 'languageasresource' discourse in the promotion of heritage languages in the USA. *Journal of Sociolinguistics* 9(3):348–368.
- Ruiz, R. 1984. Orientations in language planning. *Journal of the National Association for Bilingual Education* 8:15–34.
- SkutnabbKangas, T. 2002. Language and human rights. *Das Zeichen. Zeitschrift für Sprache und Kultur Gehörloser*, März, 59:52–63.
- Statistics South Africa. 2001. Census in Brief: People of South Africa Population Census report No. 030211. Statistics South Africa. Pretoria.
- Stroud, C. 2001. African mothertongue programmes and the politics of language: linguistic citizenship versus linguistic human rights. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 22(4):339–355.
- Webb, V. 1999. *Language in South Africa: the quest for the future: the role of language in the national reconstruction and development*. Pretoria: University of Pretoria.

Weinstein, B. 1983. *The civic tongue: political consequences of language choices*. New York and London: Longman.

Weinreich, U. 1953. *Languages in contact: findings and problems*. The Hague: Mouton.

Wikipedia (accessed 22 January 2009) <http://wikipedia.org>.